

3 КИЇВ-1984

У КРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

В ЦЬОМУ НОМЕРІ ЧИТАЙТЕ:

- Матеріали позачергового Пленуму Центрального Комітету КПРС 13 лютого 1984 року
- Соціалістичний спосіб життя і деякі питання сучасної ідеологічної боротьби
- Вклад трудящих Української РСР в освоєння цілинних земель
- Видатний борець проти кріпосництва і царизму
- Методологічні проблеми вивчення історії суспільної думки
- Демографічні процеси в дореволюційній Росії та їх відображення в Атласі історії СРСР
- Інтернаціоналізація радянської культури і неспроможність «радянознавців»

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), **П. Л. Варгатюк**, **В. К. Василенко**, **О. Ю. Гаврилюк** (заст. головного редактора), **А. Ф. Кізченко**, **М. В. Коваль** (заст. головного редактора), **М. Ф. Котляр**, **В. В. Кузьменко**, **М. П. Лещенко**, **І. М. Мельникова**, **Л. П. Нагорна**, **А. В. Санцевич**, **Ф. П. Шевченко**, **А. М. Шлепаков**, **П. М. Шморгун**

Відповідальний секретар редакції **М. Б. Озерова**

Адреса редакції

252001 Київ 1, вул. Кірова, 4

Телефон 29 62 34

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

№ 3 (276)

БЕРЕЗЕНЬ

1984

КИЇВ

НАУКОВА ДУМКА

З М І С Т

Інформаційне повідомлення про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу	7
Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. Черненка	8
Промова члена Політбюро ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів СРСР товариша М. О. Тихонова	14
Виступ члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС товариша М. С. Горбачова	16
Костянтин Устинович Черненко	17
Звернення Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР до Комуністичної партії, до радянського народу	19

СТАТТІ

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

Королько В. Г. Соціалістичний спосіб життя і деякі питання сучасної ідеологічної боротьби	23
---	----

До 30-річчя початку освоєння цілини

Данильченко О. П., Рубльов О. С. Вклад трудящих Української РСР в освоєння цілинних земель	34
--	----

До 170-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка

Шевченко Ф. П. Видатний борець проти кріпосництва і царизму	45
---	----

Методологія та методика історичних досліджень

Пушкарьов Л. М. (Москва). Методологічні проблеми вивчення історії суспільної думки	55
--	----

З досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

Водарський Я. Є. (Москва), Іваньков П. О. (Москва), Кабузан В. М. (Москва). Демографічні процеси в дореволюційній Росії та їх відображення в Атласі історії СРСР	65
--	----

Проти буржуазної фальсифікації історії

Ткаченко В. М., Асатуров С. К. Інтернаціоналізація радянської культури і неспроможність «радянознавців»	75
---	----

ПОВІДОМЛЕННЯ

З історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

Агафонов О. П. (Жданов). Діяльність партійних і радянських організацій по налагодженню продовольчого постачання міст Донбасу (1943—1945 рр.) 85

Зайченко В. В. (Чернігів). Участь жінок у партизанському русі на Чернігівщині в роки фашистської окупації 91

З історії суспільно-політичного життя трудящих

Бондарчук Н. Д. (Ізмаїл). Громадсько-політична й трудова активність жінок Ізмаїльщини (1944—1952 рр.) 95

Гушнінець Н. О. (Вінниця). Участь жінок України в суспільно-політичному житті республіки (1933—1941 рр.) 102

* * *

Власов С. М. Західнонімецька соціал-демократія і плани «доозброєння» НАТО 105

Трибуна молодого автора

Омельченко О. С. Вплив науково-технічного прогресу на поліпшення умов праці трудівниць промисловості УРСР (1971—1980 рр.) 115

Степанович Є. П. Про участь демократичного студентства вищих спеціальних навчальних закладів України в революції 1905—1907 рр. 121

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу «Історичний досвід КПРС»

Коломійченко І. І. Боротьба Комуністичної партії за перемогу соціалізму в СРСР 128

НАШ КАЛЕНДАР

Новохатько Л. М. М. Ф. Владимирський (До 110-річчя з дня народження) 137

Каніболоцький О. П. О. В. Медведєв. (До 100-річчя з дня народження) 139

Петров В. П. (Сімферополь), Шамко В. І. (Одеса). Посланець партії (До 100-річчя з дня народження Ю. П. Гавена) 140

Савичев М. П. 40-річчя встановлення орденів і медалей Ушакова і Нахімова 143

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Пінчук Ю. А. Про роль народних мас у боротьбі проти соціального і національного гніту на Україні напередодні визвольної війни (1648—1654 рр.) 145

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Слюсаренко А. Г., Мірошніченко В. І. Бойовий загін ленінської партії 153

Шморгун П. М., Проскура Н. Л. (Луцьк). Важливий напрям ідейного загартування трудящих 154

Варгатюк П. Л. Збройна сила соціалістичної революції 156

Антонюк С. М., Юрченко О. А. Важливий етап у зміцненні радянсько-польської дружби 158

Підлуцький Г. І. Про шляхи формування в учнів непримиренності до буржуазної ідеології 160

СОДЕРЖАНИЕ

Информационное сообщение о Пленуме Центрального Комитета Коммунистической партии Советского Союза	7
Речь Генерального секретаря ЦК КПСС товарища К. У. Черненко	8
Речь члена Политбюро ЦК КПСС, Председателя Совета Министров СССР товарища Н. А. Тихонова	14
Выступление члена Политбюро ЦК КПСС, секретаря ЦК КПСС товарища М. С. Горбачева	16
Константин Устинович Черненко	17
Обращение Центрального Комитета КПСС, Президиума Верховного Совета СССР, Совета Министров СССР к Коммунистической партии, к советскому народу	19

СТАТЬИ

XXVI съезд КПСС. Актуальные проблемы коммунистического строительства

Королько В. Г. Социалистический образ жизни и некоторые вопросы современной идеологической борьбы	23
---	----

К 30-летию начала освоения целины

Данильченко А. П., Рублев О. С. Вклад трудящихся Украинской ССР в освоение целинных земель	34
--	----

К 170-летию со дня рождения Т. Г. Шевченко

Шевченко Ф. П. Выдающийся борец против крепостничества и царизма	45
--	----

Методология и методика исторических исследований

Пушкарёв Л. Н. (Москва). Методологические проблемы изучения истории общественной мысли	55
--	----

Из исследований в области специальных исторических дисциплин

Водарский Я. Е. (Москва), Иванов П. А. (Москва), Кабузан В. М. (Москва). Демографические процессы в дореволюционной России и их отражение в Атласе истории СССР	65
---	----

Против буржуазной фальсификации истории

Ткаченко В. Н., Асатуров С. К. Интернационализация советской культуры и несостоятельность «советологов»	75
---	----

СООБЩЕНИЯ

Из истории Украинской ССР в период Великой Отечественной войны Советского Союза

Агафонов А. И. (Жданов). Деятельность партийных и советских организаций по налаживанию продовольственного снабжения городов Донбасса (1943—1945 гг.)	85
--	----

Зайченко В. В. (Чернигов). Участие женщин в партизанском движении на Черниговщине в годы фашистской оккупации	91
---	----

Из истории общественно-политической жизни трудящихся

Бондарчук Н. Д. (Измаил). Общественно-политическая и трудовая активность женщин Измаильщины (1944—1952 гг.)	95
---	----

Гушинец Н. А. (Винница). Участие женщин Украины в общественно-политической жизни республики (1933—1941 гг.)	102
---	-----

Власов С. Н. Западногерманская социал-демократия и планы «дovoоружения» НАТО	105
--	-----

Трибуна молодого автора

Омельченко Е. С. Влияние научно-технического прогресса на улучшение условий работы тружениц промышленности УССР (1971—1980 гг.)	115
---	-----

Степанович Е. П. Об участии демократического студенчества высших специальных учебных заведений Украины в революции 1905—1907 гг.	121
--	-----

В ПОМОЩЬ ПРОПАГАНДИСТАМ И СЛУШАТЕЛЯМ
СИСТЕМЫ МАРКСИСТСКО-ЛЕНИНСКОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Консультации по курсу «Исторический опыт КПСС».

- Коломийченко И. И. Борьба Коммунистической партии за победу социализма в СССР 128

НАШ КАЛЕНДАРЬ

- Новохатько Л. М. М. Ф. Владимирский. (К 110-летию со дня рождения) 137
Каниболоцкий А. П. А. В. Медведев. (К 100-летию со дня рождения) . 139
Петров В. П. (*Симферополь*), Шамко В. И. (*Одесса*). Посланец партии (К 100-летию со дня рождения Ю. П. Гавена) 140
Савичев Н. П. 40-летие учреждения орденов и медалей Ушакова и Нахимова 143

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

- Пинчук Ю. А. О роли народных масс в борьбе против социального и национального гнета на Украине накануне освободительной войны (1648—1654 гг.) 145

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

- Слюсаренко А. Г., Мирошниченко В. И. Боевой отряд ленинской партии 153
Шморгун П. М., Проскура Н. Л. (*Луцк*). Важное направление идейной закалки трудящихся 154
Варгатюк П. Л. Вооруженная сила социалистической революции . . . 156
Антонюк С. М., Юрченко О. А. Важный этап в укреплении советско-польской дружбы 158
Подлуцкий Г. И. О путях формирования у учеников непримиримости к буржуазной идеологии 160

**Генеральный секретар ЦК КПРС
Костянтин Устинович ЧЕРНЕНКО**

ІНФОРМАЦІЙНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ

про Пленум Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу

13 лютого 1984 року відбувся позачерговий Пленум Центрального Комітету КПРС.

За дорученням Політбюро ЦК Пленум відкрив член Політбюро, секретар ЦК КПРС тов. К. У. Черненко.

У зв'язку з кончиною Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Ю. В. Андропова учасники Пленуму ЦК вшанували пам'ять Юрія Володимировича Андропова хвилиною скорботного мовчання.

Пленум ЦК відзначив, що Комуністична партія Радянського Союзу, весь радянський народ зазнали тяжкої втрати. Пішов з життя видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, полум'яний патріот, лєнінець, невтомний борець за мир і комунізм.

Перебуваючи з волі партії на найважливіших постах партійної і державної роботи, Юрій Володимирович Андропов віддавав усі свої сили, знання і величезний життєвий досвід здійсненню політики партії, зміцненню її зв'язків з масами, зміцненню економічної та оборонної могутності Радянського Союзу.

Багато уваги приділяв Ю. В. Андропов проведенню в життя виробленої ХХVI з'їздом КПРС і наступними Пленумами ЦК КПРС лінії на всемірну інтенсифікацію виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, вдосконалення управління народним господарством, посилення відповідальності кадрів, організованості й дисципліни, на неухильне зростання матеріального і духовного рівня життя народу.

Великий вклад вніс Ю. В. Андропов у розвиток всебічного співробітництва країн соціалістичної співдружності, у зміцнення єдності і згуртованості міжнародного комуністичного і робітничого руху, на підтримку справедливої боротьби народів за свою свободу і незалежність. Під його керівництвом послідовно і наполегливо здійснювався на міжнародній арені лєнінський зовнішньополітичний курс нашої партії і держави — курс на усунення загрози термоядерної війни, на тверду відсіч агресивним підступам імперіалізму, на зміцнення миру та безпеки народів.

Пленум підкреслив, що в ці скорботні дні комуністи, весь радянський народ ще тісніше згуртовують свої ряди навколо лєнінського Центрального Комітету партії, Політбюро ЦК КПРС, сповнені рішучості беззавітно боротися за втілення в життя лєнінської внутрішньої і зовнішньої політики партії.

Учасники Пленуму ЦК висловили глибоке співчуття рідним та близьким покійного.

Пленум ЦК розглянув питання про обрання Генерального секретаря ЦК КПРС.

За дорученням Політбюро ЦК з промовою в цьому питанні виступив член Політбюро ЦК КПРС, Голова Ради Міністрів СРСР тов. М. О. Тихонов. Він вніс пропозицію обрати Генеральним секретарем ЦК КПРС тов. К. У. Черненка.

Генеральним секретарем Центрального Комітету КПРС Пленум одногослоно обрав тов. Черненка Костянтина Устиновича.

Потім на Пленумі виступив Генеральний секретар ЦК КПРС тов. К. У. Черненко. Він висловив сердечну вдячність за високе довір'я, виявлене йому Центральним Комітетом партії.

Тов. К. У. Черненко запевнив Центральний Комітет КПРС, Комуністичну партію, що докладе всіх своїх сил, знань і життєвого досвіду

для успішного виконання завдань комуністичного будівництва в нашій країні, забезпечення наступності в розв'язанні поставлених XXVI з'їздом КПРС завдань дальшого зміцнення економічної та оборонної могутності СРСР, підвищення добробуту радянського народу, зміцнення миру, у здійсненні ленінської внутрішньої і зовнішньої політики, яку проводять Комуністична партія і Радянська держава.

На цьому Пленум ЦК закінчив свою роботу.

Промова Генерального секретаря ЦК КПРС товариша К. У. ЧЕРНЕНКА

Дорогі товариші!

Сердечно дякую членам Центрального Комітету за виявлену мені високу честь — обрання Генеральним секретарем ЦК. Я повністю усвідомлю величезну відповідальність, яка лягає на мене. Розумію, яка важлива, яка винятково складна попереду робота. Запевняю Центральний Комітет, партію, що докладу всіх своїх сил, знань, всього свого досвіду, щоб виправдати довір'я, щоб разом з вами продовжити ту принципову лінію нашої партії, яку послідовно і наполегливо втілював у життя Юрій Володимирович Андропов.

Організаторський талант, ясний творчий розум, вірність лєнінізмові в теорії і політиці, гостре почуття нового і здатність акумулювати живий досвід має, непримиренність до всього, що є чужим нашому світоглядові і способів життя, нашій моралі, особиста привабливість і скромність — все це здобуло Юрію Володимировичу величезний авторитет і повагу в партії і народі.

Партія доручала йому складні і відповідальні ділянки роботи. Особливо яскраво розкрилися кращі політичні і людські якості Юрія Володимировича Андропова на постах Генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР. Він не щадив себе, прагнучи завжди бути на висоті завдань, що стояли перед ним.

Юрій Володимирович вніс вагомий особистий вклад у колективну діяльність Центрального Комітету, Політбюро ЦК по розробленню всебічно зваженого і реалістичного курсу партії на сучасному етапі — курсу на вдосконалення розвинутого соціалізму. Під його керівництвом пройшли листопадовий (1982 року), червневий і грудневий (1983 року) Пленуми ЦК КПРС, які стали важливими віхами в житті партії і народу. В рішеннях Пленумів набула дальшого творчого розвитку і конкретизації політична лінія XXVI з'їзду КПРС.

Багато сил і енергії віддавав Ю. В. Андропов боротьбі за забезпечення мирних умов творчої праці радянських людей, за зміцнення позицій соціалізму на міжнародній арені.

Юрій Володимирович добре розумів: джерело авторитету партії в тому, що своє керівне становище, свою почесну авангардну роль вона завоювала і підкріплює самовідданим служінням народові, вмінням точно виразити інтереси трудящих, озброїти їх правильною марксистсько-ленінською програмою дій.

Переконливим свідченням правильності внутрішньої і зовнішньої політики КПРС, її відповідності вимогам і духові часу є гаряча всенародна підтримка цієї політики. Партія твердо йде обраним шляхом — шляхом комуністичного творення і миру.

Так було раніше. Так буде завжди!

Але всі ми розуміємо, товариші, що самого бажання йти цим шляхом замало. Треба вміти не тільки поставити правильну мету, а й наполегливо досягати її, переборюючи будь-які труднощі. Треба реалі-

стично оцінювати досягнуте, не перебільшуючи, але й не применшуючи його. Тільки такий підхід уберігає від помилок у політиці, від спокуси вважати бажане дійсним, дає змогу ясно бачити, як говорив Ленін, «щоб саме ми «добробили» і чого не добробили...»¹.

Недовгий, прикро недовгий, товариші, строк судилось Юрію Володимировичу Андропову працювати на чолі нашої партії і держави. Усім нам не вистачатиме його. Він пішов з життя у самий розпал великої і напруженої роботи, спрямованої на те, щоб надати могутнього прискорення розвитку народного господарства, подолати труднощі, з якими зустрілася країна на рубежі 70—80-х років. Але всі ми знаємо, як багато вдалося зробити партії за цей короткий час, як багато нового, плідного дістало права громадянства і утвердилось на практиці. Продовжувати і колективними зусиллями рухати далі розпочату під керівництвом Юрія Володимировича роботу — кращий спосіб віддати належне його пам'яті, забезпечити наступність у політиці.

Наступність — не абстрактне поняття, а жива, реальна справа. І суть її насамперед у тому, щоб, не зупиняючись, йти вперед. Йти, спираючись на все досягнуте раніше, творчо збагачуючи його, концентруючи колективну думку, енергію комуністів, робітничого класу, всього народу на нерозв'язаних завданнях, на ключових проблемах сучасного і майбутнього. І це всіх нас багато до чого зобов'язує.

Сила нашої партії — в її єдності, вірності марксизму-ленізму, в здатності розвивати і спрямовувати творчу активність мас, згуртовувати їх ідейно й організаційно, керуючись випробуваними ленінськими принципами і методами. Ви знаєте, товариші, яку величезну увагу приділяли останнім часом наш Центральний Комітет, Політбюро ЦК, Юрій Володимирович Андропов питанням удосконалення роботи державного апарату, поліпшення стилю партійного керівництва. Одне з них — чітке розмежування функцій партійних комітетів із завданнями державних і господарських органів, усунення дублювання в їх роботі. Це велике питання політичного значення. І не все, кажучи відверто, налагоджено тут як слід. Буває, що працівники Рад, міністерств, підприємств не виявляють необхідної самостійності, перекладають на партійні органи питання, які вони повинні вирішувати самі. Практика підміни господарських керівників розхолоджує кадри. Більше того, вона таїть у собі небезпечність ослаблення ролі партійного комітету як органу політичного керівництва. Для партійних комітетів займатися господарством — значить насамперед займатися людьми, які ведуть господарство. Це треба пам'ятати завжди.

Товариші! Півтора місяця тому, на грудневому Пленумі ЦК, ми дали всебічну оцінку стану справ у галузі соціально-економічного розвитку країни. У прийнятій постанові особливо підкреслено, що тепер важливо зберегти набраний темп, загальну настроєність на практичне розв'язання завдань, неухильно підвищувати рівень партійного і державного керівництва економікою, активніше розвивати позитивні тенденції, надати їм сталою характеру. Послідовно виконувати ці настанови Пленуму — наш прямий обов'язок.

Весь наш досвід підтверджує: надзвичайно важливим джерелом сили партії завжди був, є й буде її зв'язок з масами, громадянська активність мільйонів трудящих, їх хазяйський підхід до справ на виробництві, до проблем суспільного життя.

Обов'язок партії комуністів — постійно звіряти свої курс, свої рішення, дії насамперед з думками робітничого класу, з його величезним соціально-політичним і класовим чуттям. Володимир Ілліч Ленін завжди високо цинив прямоту, життєву обгрунтованість і ясність міркувань

¹ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 44, с. 401.

робочої людини, чуїно прислухався до її думки, оцінок подій і людей, шукав і знаходив у них відповіді на найбільш злободенні питання.

Прислухатися до слова, що йде з робітничого середовища, з переднього краю соціалістичного будівництва, радитися з людьми праці — це і сьогодні повинно бути найпершим обов'язком, глибокою внутрішньою потребою кожного комуніста-керівника.

Уміти вчасно побачити і підтримати народну ініціативу, причому в найширшому розумінні — від хазяйського, творчого ставлення до справи на робочому місці до активної участі в управлінні державою, суспільством, — у цьому величезній, можна сказати, невичерпний резерв нашого прогресу. Кожним великим своїм досягненням наша економіка тією чи іншою мірою зобов'язана творчим починам трудових колективів, їх власним, як прийнято говорити, зустрічним планам.

Глибоке задоволення викликає широкий відгук трудових колективів країни на заклик грудневого Пленуму — добитись надпланового підвищення продуктивності праці на 1 процент і додаткового зниження собівартості продукції на 0,5 процента. Патріотичне піднесення, енергія і діловитість, з якими трудящі, партійні, профспілкові, комсомольські організації взялися за розв'язання цього завдання, сповнюють впевненістю, що успіх буде забезпечено.

Думаю, що слід розглянути питання про те, щоб усі кошти й ресурси, які будуть одержані за рахунок цього, а вони немалі, направити на поліпшення умов праці та побуту радянських людей, медичне обслуговування, будівництво житла. Це повністю відповідає б найвищій меті політики партії — всемірному піклуванню про благо людини.

Взагалі, товариші, нам, очевидно, слід подумати про те, щоб творчі починання, новаторство трудящих краще стимулювалися матеріально і морально.

У самій основі радянського ладу закладена соціальна справедливість. І в цьому його величезна сила. Тому так важливо, щоб вона неухильно додержувалась у повсякденних справах, чи йдеться про заробітну плату і премії, розподіл квартир або путівок, про нагородження, — словом, щоб усе робилося по справедливості, відповідно до трудового вкладу кожної людини в нашу спільну справу.

Тут є над чим попрацювати партійним, профспілковим, комсомольським організаціям, господарським керівникам. Багато що залежить від самих трудових колективів. У них тепер — великі, закріплені в законодавчому порядку права. Справа за тим, щоб повніше їх використовувати.

За останній час партія збагатилась новим досвідом керівництва соціалістичним суспільством. Ми почали краще використовувати переваги, можливості нашого ладу. До них, безумовно, належать організованість і свідомість мас. Звідси наша увага до зміцнення порядку, дисципліни.

Питання про організованість, про порядок — для нас ключове, принципове. Щодо цього двох думок бути не може. Будь-яка розхлябаність, безвідповідальність обертаються для суспільства не тільки матеріальними втратами. Вони завдають серйозної соціальної, моральної шкоди. Це добре розуміємо ми, комуністи, розуміють мільйони радянських людей. І цілком закономірно, що справді всенародне схвалення дістали заходи, вжиті партією з метою підвищення трудової, виробничої, планової, державної дисципліни, по зміцненню соціалістичної законності.

У цій галузі вдалося вже дещо зробити. І всі знають, як це благотворно вплинуло на виробничі справи, на наше суспільне життя, та й просто на настрої людей. Але неправильно було б думати, що зроблено вже все. Ні, товариші, життя вчить, що тут розслаблятися ніяк не можна.

Щодо основних напрямів розвитку нашої економіки, вони чітко визначені партією. Інтенсифікація, прискорене впровадження у виробництво досягнень науки і техніки, здійснення великих комплексних програм — усе це в кінцевому підсумку повинно піднести на якісно новий рівень продуктивні сили нашого суспільства.

Серйозної перебудови потребують система управління економікою, весь наш господарський механізм. Робота в цьому плані лише почалась. Вона включає в себе широкомасштабний економічний експеримент по розширенню прав і підвищенню відповідальності підприємств. Йдуть пошуки нових форм і методів господарювання у сфері послуг. Безсумнівно, вони дадуть багато корисного, допоможуть нам розв'язати стратегічно важливу проблему — піднести ефективність усього народного господарства.

Давайте, однак, запитаємо себе: а чи не виходить так, що для деяких господарських керівників чекання результатів експериментів є прикриттям їхньої пасивності, прагнення працювати по-старому? Звичайно, оновлення економічних структур — справа відповідальна. Тут не завадить додержувати й старого мудрого правила: сім раз відміряй, раз відріж. Але це зовсім не виправдує тих, хто взагалі не бажає зважати на умови, що змінилися, на нові вимоги життя.

Виявляти на всіх рівнях більше самостійності, сміливо вести пошуки, йти, якщо треба, на виправданій ризик в ім'я підвищення ефективності економіки, зростання добробуту народу — ось чого ми чекаємо від наших господарських кадрів.

Ви знаєте, що в минулому році ЦК КПРС і уряд розробили і прийняли ряд постанов з принципових питань розвитку економіки. Ці рішення дали в руки партійних і господарських органів певні підйоми підвищення ефективності виробництва, прискорення економічного розвитку країни.

Намічені заходи, а вони мають не тільки господарське, а й велике політичне значення, будуть втілені в життя лише в тому разі, якщо їх виконання стане головним змістом повсякденної роботи кожної партійної організації, кожного працівника.

Розв'язуючи завдання сьогодення, ми створюємо передумови для досягнення значно вищих рубежів у майбутньому. Можливо, про наш завтрашній день, про дванадцятку п'ятирічку, ще рано говорити в деталях, але головні проблеми, головні напрями наступної роботи видно вже тепер.

Нова п'ятирічка насамперед повинна стати початком глибоких якісних змін у виробництві, п'ятирічкою вирішального перелому в справі інтенсифікації всіх галузей нашого народного господарства. Сучасна матеріально-технічна база і система управління повинні набути нових, вищих якостей.

Не менш важливо тепер забезпечувати дедалі тісніший зв'язок економічного, соціального і духовного прогресу радянського суспільства. Неможливо підносити економіку на якісно новий рівень, не створюючи необхідні для цього соціальні та ідеологічні передумови. Так само неможливо розв'язувати назрілі проблеми розвитку соціалістичної свідомості, не спираючись на міцний фундамент економічної і соціальної політики.

Будувати новий світ — це означає безустанно дбати про формування людини нового світу, про її ідейно-моральне зростання. Саме під цим кутом зору, як відомо, розглянув питання ідеологічної, масово-політичної роботи червневий Пленум ЦК. Відповідно до його настанов партія добиватиметься, щоб ця робота повністю відповідала характерові великих і складних завдань удосконалення розвинутого соціалізму.

Осмыслити ці завдання в їх комплексі, намітити чітку довгострокову стратегію їх розв'язання, показати зв'язок наших поточних справ

з комуністичною перспективою — ось що повинна нам дати нова редакція партійної програми. Її підготовці Центральний Комітет надає величезного значення.

Товариші! Розробляючи плани дальшого розвитку нашої країни, ми не можемо не враховувати становища, яке складається у світі. А воно тепер, як ви знаєте, складне й напружене. Тим більшого значення набуває в цих умовах вірний курс партії і Радянської держави в галузі зовнішньої політики.

Боротьба за справу міцного миру, свободи і незалежності народів завжди була в центрі уваги Юрія Володимировича Андропова. Під його керівництвом Політбюро ЦК і найвищі органи нашої державної влади формували активну зовнішню політику, яка відповідає цим благородним принципам. Політику, спрямовану на врятування людства від загрози світової ядерної війни. Ця ленінська політика миру, основні риси якої на сучасному історичному етапі визначені рішеннями останніх з'їздів КПРС, відповідає корінним інтересам радянського народу, та, по суті, й інших народів світу. І ми рішуче заявляємо: від цієї політики ми не відступимо ні на крок.

Цілком ясно, товариші, що успіх справи збереження і зміцнення миру значною мірою залежить від того, наскільки великим буде вплив на світовій арені соціалістичних країн, наскільки активними, цілеспрямованими й погодженими будуть їх дії. Наші країни кровно заінтересовані в мирі. В ім'я цієї мети ми будемо прагнути до розширення співробітництва з усіма країнами соціалізму. Всесірно розвиваючи й поглиблюючи згуртованість і співробітництво з країнами соціалістичної співдружності — в усіх сферах, включаючи, звичайно, й таку важливу сферу, як економічна, — ми тим самим вносимо великий вклад у справу миру, прогресу і безпеки народів.

Звертаючись до братніх країн, ми говоримо: в особі Радянського Союзу ви й надалі будете мати надійного друга і вірного союзника.

Однією з основ зовнішньої політики нашої партії і Радянської держави була і буде солідарність з народами, які скинули ярмо колоніальної залежності і стали на шлях самостійного розвитку. І особливо, звичайно, з народами, яким доводиться відбивати атаки агресивних сил імперіалізму, що створює то в одному, то в іншому районі світу найнебезпечніші вогнища кривавого насильства і воєнних пожеж. Бути на боці справедливої справи народів, виступати за усунення таких вогнищ — це сьогодні теж необхідний і важливий напрям боротьби за міцний мир на землі. Принципова позиція нашої партії в цих питаннях є ясною, чистою і благородною, і її ми будемо додержуватись неухильно.

Тепер про відносини з капіталістичними країнами. Великий Ленін заповідав нам принцип мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Ми цьому принципові незмінно вірні. Тепер, у вік ядерної зброї та надточних ракет, він необхідний народам, як ніколи раніше. На жаль, деякі керівники капіталістичних країн, судячи з усього, ясно не усвідомлюють цього. Або не хочуть усвідомлювати.

Ми добре бачимо загрозу, яку створюють сьогодні для людства безрозсудні, авантюристичні дії агресивних сил імперіалізму, — і говоримо про це на повний голос, звертаючи на цю небезпеку увагу народів усієї землі. Нам не потрібна військова перевага, ми не маємо наміру диктувати іншим свою волю, але зламати досягнуту військову рівновагу ми не дозволимо. І хай ні у кого не залишається ні найменших сумнівів: ми й далі будемо дбати про те, щоб зміцнювати обороноздатність нашої країни, щоб у нас було досить засобів, за допомогою яких можна охолодити гарячі голови войовничих авантюристів. Це, товариші, дуже істотна передумова збереження миру.

Радянський Союз як велика соціалістична держава повністю усві-

домлює свою відповідальність перед народами за збереження і зміцнення миру. Ми відкриті для мирного взаємовигідного співробітництва з державами всіх континентів. Ми за мирне розв'язання всіх спірних міжнародних проблем шляхом серйозних, рівноправних, конструктивних переговорів. СРСР буде повною мірою взаємодіяти з усіма державами, які готові практичними справами допомагати зменшенню міжнародної напруженості, створювати у світі атмосферу довір'я. Інакше кажучи, з тими, хто дійсно вестиме справу не до підготовки війни, а до зміцнення устоїв миру. І ми вважаємо, що з цією ж метою повинні бути повною мірою використані всі наявні підйоми, включаючи, звичайно, й таку, як Організація Об'єднаних Націй, що й створена була для збереження і зміцнення миру.

Товариші, нас, радянських комуністів, щиро радує, що в боротьбі за мирне майбутнє і прогрес людства ми йдемо пліч-о-пліч з мільйонами братів по класу, з численними загонами світового комуністичного і робітничого руху. Незмінно вірні принципи пролетарського інтернаціоналізму, ми з гарячою симпатією і глибокою повагою ставимось до боротьби наших зарубіжних товаришів за інтереси і права трудящих і бачимо свій обов'язок у тому, щоб всемірно зміцнювати узи, які нас зв'язують.

Ось що хотілося б сказати сьогодні про лінію нашої партії в міжнародних справах. І ми впевнені, що її всією душею гаряче підтримує радянський народ.

Товариші!

Усі свої досягнення радянські люди нерозривно зв'язують з діяльністю партії. Беззавітно віддана масам, партія користується повним довір'ям мас.

Щойно в партійних організаціях завершилася звітно-виборна кампанія. Вона знову показала високий рівень свідомості й активності комуністів. На керівні пости обрано авторитетних, досвідчених, знаючих людей.

У роботі Пленуму беруть участь перші секретарі крайкомів і обкомів партії. До вас, товариші, хотілося б звернутись окремо. Центральний Комітет добре знає, яким широким є коло ваших обов'язків, ваших турбот. Знає, як багато від вас залежить у розв'язанні і наших поточних, найближчих і стратегічних завдань. Політбюро ЦК впевнене, що ви зробите все необхідне для забезпечення сталих темпів зростання промислового виробництва, успішного виконання Продовольчої програми, розвитку трудової активності мас, для реалізації заходів, спрямованих на піднесення народного добробуту. І тим самим — для підвищення авангардної ролі партії.

Будь-який виборний пост у нашій партії — пост відповідальний. Обрання до партійного комітету треба розглядати як свого роду кредит довір'я, виданий членами партії своїм товаришам. І це довір'я повинно бути виправдане самовідданою працею. Такий наказ учасників зборів і конференцій, які відбулися. Тепер, на порозі виборів до Верховної Ради СРСР, цей вимогливий наказ партія передає і тим комуністам, які висунуті кандидатами в депутати, увійдуть до найвищого органу державної влади.

Невичерпна сила радянських комуністів — у згуртованості їх рядів. Повною мірою ця сила розкривається, коли, говорячи словами Леніна, «ми всі, члени партії, діємо як один»². Саме так дружно, згуртовано діє ленінський Центральний Комітет КПРС, його керівне ядро — Політбюро ЦК. Це дає змогу приймати вивірені, всебічно зважені рішення, які ведуть до зміцнення союзу робітничого класу, селянства, інтелігенції, братерської дружби народів Союзу РСР.

² Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 14, с. 118.

Справді партійна, ділова і творча атмосфера, у створення якої так багато сил вклав Юрій Володимирович Андропов, була й буде обов'язковою умовою роботи Центрального Комітету партії. Це — запорука дальшого зростання авторитету КПРС, успішного розв'язання великих і складних завдань комуністичного творення, які стоять перед нами.

Промова члена Політбюро ЦК КПРС, Голови Ради Міністрів СРСР товариша М. О. ТИХОНОВА

Дорогі товариші!

Комуністична партія, наш народ, світовий комуністичний і робітничий рух зазнали тяжкої втрати. Обірвалося життя Юрія Володимировича Андропова — видатного діяча нашої партії і Радянської держави, полум'яного патріота соціалістичної Батьківщини, невтомного борця за мир і комунізм.

Короткий строк, трохи більше року, очолював Юрій Володимирович Центральний Комітет. Але як багато за цей час зроблено. Додержуючись курсу XXVI з'їзду, творчо збагачуючи його, партія під керівництвом ЦК КПРС добилася впевненого руху країни на всіх напрямках економічного і соціального прогресу.

Багатогранною була діяльність Юрія Володимировича, і на відповідальних постах, які довіряла йому партія, він віддавав усі свої сили і знання служінню інтересам народу.

У кожного з нас свіжі в пам'яті глибокі виступи Юрія Володимировича на листопадовому (1982 року) і наступних Пленумах ЦК, в яких дано чітку програму реалізації переваг соціалізму, розв'язання актуальних проблем комуністичного будівництва.

Він уміло й енергійно спрямовував діяльність Центрального Комітету, Політбюро по мобілізації комуністів, усіх трудящих на прискорений розвиток економіки, вдосконалення управління народним господарством, зміцнення організованості й дисципліни.

Спираючись на колективний досвід, чуйно вловлюючи потреби суспільного розвитку, Юрій Володимирович вніс великий особистий вклад у роботу партії для посилення могутності Радянської держави, підвищення добробуту радянських людей.

Він наполегливо боровся за послідовну реалізацію миролюбного зовнішньополітичного курсу партії, курсу на усунення загрози термоядерної війни, на рішучу відсіч агресивним підступам імперіалізму.

Ми всі глибоко переживаємо велике горе, яке спіткало нашу партію, весь радянський народ, але обов'язок комуністів-ленінців полягає в тому, щоб ще тісніше згуртувати свої ряди, зміцнювати єдність партії і народу.

Політбюро ЦК висловлює тверду переконаність у тому, що Пленум Центрального Комітету продемонструє перед усією країною, перед усім світом непохитну волю партії твердо й послідовно йти і далі вірним ленінським курсом.

Наполегливо й цілеспрямовано буде проводитись лінія, вироблена історичним XXVI з'їздом КПРС і наступними Пленумами ЦК, на інтенсифікацію виробництва, підвищення ефективності економіки, прискорення науково-технічного прогресу, реалізацію Продовольчої програми, на дедалі повніше задоволення матеріальних і духовних потреб радянських людей.

Партія й надалі зміцнюватиме непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства та інтелігенції, братерську дружбу народів нашої Батьківщини.

КПРС і Радянська держава завжди будуть вірні ідеалам миру, дружби і співробітництва між народами всіх країн, ідеалам соціального прогресу.

Дорогі товариші!

Політбюро обговорило питання про Генерального секретаря ЦК КПРС і одностайно доручило мені запропонувати Пленумові обрати Генеральним секретарем Центрального Комітету нашої партії товариша Черненко Костянтина Устиновича.

Костянтин Устинович пройшов багату життєву школу. Знає він і нелегку селянську працю, і солдатську службу, і будні сільського райкому.

Багато років він очолював відповідальні ділянки партійної роботи в Красноярській, Пензенській, Молдавській партійних організаціях, в апараті ЦК КПРС.

Хоч би де працював Костянтин Устинович, він завжди проявляв себе як талановитий організатор мас, полум'яний пропагандист марксистсько-ленінських ідей, непохитний борець за втілення в життя політики нашої великої партії.

Комуністам, радянським людям Костянтин Устинович добре відомий як видатний діяч Комуністичної партії і Радянської держави, вірний соратник таких керівників ленінського типу, якими були Леонід Ілліч Брежнев і Юрій Володимирович Андропов.

Працюючи в Політбюро і Секретаріаті ЦК, Костянтин Устинович багато зробив для розвитку й утвердження ленінського стилю партійного і державного керівництва, для якого характерні глибоке розуміння ключових питань суспільного розвитку, реалістичний підхід до оцінки досягнутого і нерозв'язаних проблем, висока вимогливість до кадрів і в той же час доброзичливе ставлення до них, опора на ініціативу і досвід трудящих.

Костянтина Устиновича відзначає вміння запалити людей своєю енергією, новаторським ставленням до будь-якої справи, згуртувати товаришів на дружну колективну роботу.

Хотілося б особливо підкреслити його постійну потребу в спілкуванні з масами, його увагу до кожної людської долі — чи то талановитий вчений, чи знатний металург, солдатська мати, чи молодий письменник.

Костянтину Устиновичу належить визначна роль у розробленні великих теоретичних проблем удосконалення розвинутого соціалістичного суспільства, в створенні цілісної концепції ідеологічної діяльності КПРС на тривалу перспективу.

Костянтин Устинович бере найактивнішу участь у формуванні стратегічних напрямів нашої миролюбної зовнішньої політики, в діяльності КПРС по зміцненню єдності і згуртованості міжнародного комуністичного і робітничого руху.

Наші військові працівники знають, як багато займається Костянтин Устинович питаннями зміцнення обороноздатності країни, оснащення Збройних Сил сучасною технікою, ідейного гартування особового складу армії і флоту.

Політбюро впевнене, що Костянтин Устинович Черненко на посту Генерального секретаря ЦК КПРС буде гідно очолювати бойовий штаб нашої партії.

Тісно згуртувавшись навколо ленінського Центрального Комітету і його керівного ядра, озброєні ясною і чіткою програмою дій, виробленою XXVI з'їздом партії, наступними Пленумами її Центрального Комітету, комуністи, всі радянські люди з оптимізмом дивляться в майбутнє і сповнені рішимої своєю самовідданою працею забезпечити дальший розквіт нашої великої Батьківщини.

Виступ члена Політбюро ЦК КПРС, секретаря ЦК КПРС товариша М. С. ГОРБАЧОВА

Товариші! Ми завершуємо наш позачерговий Пленум ЦК, який зібрався у відповідальний момент життя партії і народу. Пленум пройшов в обстановці єдності і згуртованості. На Пленумі з почуттям величезної відповідальності перед партією і народом розв'язані питання наступності керівництва.

Пленум показав, що партія піде й далі ленінським курсом, виробленим XXVI з'їздом КПРС, листопадним (1982 року), червневим і грудневим (1983 року) Пленумами ЦК. З особливою силою це виявилось в одностайному обранні товариша Черненка Костянтина Устиновича на пост Генерального секретаря ЦК КПРС, у цілковитій підтримці положень і висновків з проблем внутрішньої політики і зовнішньополітичної діяльності партії і держави, висловлених у його виступі на сьогоднішньому Пленумі ЦК КПРС.

Дозвольте від імені Політбюро висловити впевненість, що члени ЦК, всі учасники Пленуму, повернувшись на місця, в партійні організації, діятимуть у дусі єдності і згуртованості, високої вимогливості і відповідальності, що характеризують цей Пленум Центрального Комітету партії.

Бажаємо вам усім успіхів у роботі.
Пленум оголошується закритим.

Костянтин Устинович ЧЕРНЕНКО

Костянтин Устинович Черненко народився 24 вересня 1911 року в селі Велика Тесь Новоселовського району Красноярського краю, росіянин.

Член КПРС з 1931 року. Освіта вища — закінчив педагогічний інститут і Вищу школу парторганізаторів при ЦК ВКП(б).

Трудове життя К. У. Черненко почав з ранніх років, працюючи по найму у куркулів. Уся його дальша трудова діяльність зв'язана з керівною роботою в комсомольських, а потім у партійних органах. У 1929—1930 роках К. У. Черненко завідував відділом пропаганди і агітації Новоселовського райкому ВЛКСМ Красноярського краю. У 1930 році він пішов добровольцем у Червону Армію. До 1933 року служив у прикордонних військах, був секретарем партійної організації прикордонної застави.

Після закінчення служби в армії К. У. Черненко працював у Красноярському краї: завідувачим відділом пропаганди і агітації Новоселовського і Уярського райкомів партії, директором Красноярського крайового будинку партійної освіти, заступником завідувачого відділом пропаганди і агітації, секретарем Красноярського крайкому партії.

З 1943 року К. У. Черненко навчається у Вищій школі парторганізаторів при ЦК ВКП(б). Після закінчення навчання з 1945 року працює секретарем Пензенського обкому партії. У 1948 році був направлений у Молдавську РСР і затверджений завідувачим відділом пропаганди і агітації ЦК Компартії Молдавії. Працюючи на цій посаді, він багато сил і знань віддавав економічному і культурному будівництву в республіці, комуністичному вихованню трудящих.

У 1956 році К. У. Черненка було висунуто на роботу в апарат ЦК КПРС, де він очолив сектор у Відділі пропаганди, і одночасно був затверджений членом редакційної колегії журналу «Агитатор». З 1960 року він працює начальником Секретаріату Президії Верховної Ради СРСР. У 1965 році К. У. Черненка було затверджено завідувачим Загальним відділом ЦК КПРС. У 1966—1971 роках він—кандидат у члени ЦК КПРС. На XXIV з'їзді партії (березень 1971 року) його було обрано членом Центрального Комітету КПРС, а в березні 1976 року на Пленумі ЦК КПРС, який відбувся після XXV з'їзду партії, — секретарем ЦК КПРС.

З 1977 року він — кандидат у члени Політбюро, а з 1978 року — член Політбюро ЦК КПРС. Депутат Верховної Ради СРСР 7—10-го скликань. Депутат Верховної Ради РРФСР 10-го скликання. К. У. Чер-

ненко був членом радянської делегації на міжнародній нараді з питань безпеки і співробітництва в Європі (Хельсінкі, 1975 рік), брав участь в переговорах у Відні з питань роззброєння (1979 рік).

Костянтин Устинович Черненко — визначний діяч Комуністичної партії і Радянської держави. На всіх постах, які доручала йому партія, він виявив високі організаторські здібності, партійну принциповість, відданість великій справі Леніна, ідеалам комунізму. К. У. Черненко — автор ряду наукових праць з актуальних питань підвищення керівної ролі партії в житті радянського суспільства, вдосконалення стилю і методів партійної і державної роботи, розвитку соціалістичної демократії. На червневому (1983 року) Пленумі ЦК КПРС К. У. Черненко виступив з доповіддю, в якій визначено головні напрями поліпшення ідеологічної діяльності КПРС в сучасних умовах.

За великі заслуги перед Батьківщиною Костянтин Устинович Черненко двічі удостоєний звання Героя Соціалістичної Праці і нагороджений трьома орденами Леніна, трьома орденами Трудового Червоного Прапора, багатьма медалями Радянського Союзу. Він — лауреат Ленінської премії.

К. У. Черненко нагороджений найвищими нагородами соціалістичних країн.

ЗВЕРНЕННЯ

Центрального Комітету КПСР, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР до Комуністичної партії, до радянського народу

Дорогі товариші!

Комуністична партія Радянського Союзу, весь радянський народ зазнали тяжкої втрати. Обірвалося життя видатного діяча ленінської партії і Радянської держави, полум'яного патріота соціалістичної Батьківщини, невтомного борця за мир і комунізм Юрія Володимировича Андропова.

Його життя — зразок беззавітного служіння інтересам партії і народу, великій справі Леніна. На всіх постах, де з волі партії працював Юрій Володимирович Андропов, він віддавав свої сили, знання, величезний життєвий досвід неухильному здійсненню політики партії, боротьбі за торжество комуністичних ідей. Якості видатного політичного керівника яскраво проявились в усій багатогранній діяльності Ю. В. Андропова — на комсомольській роботі і в організації партизанського руху в Карелії в роки Великої Вітчизняної війни, на найвідповідальніших ділянках партійної і дипломатичної діяльності. Багато праці вклав він у зміцнення безпеки нашої держави.

З усією силою видатні здібності і організаторський талант товариша Андропова — керівника ленінського типу — розкрилися в його роботі на постах Генерального секретаря ЦК КПРС і Голови Президії Верховної Ради СРСР.

Короткий строк довелось Ю. В. Андропову очолювати Центральний Комітет КПРС. Але за цей час партія, йдучи курсом XXVI з'їзду, творчо збагачуючи його, забезпечила впевнене просування країни на всіх напрямках економічного і соціального прогресу.

Важливими віхами в житті партії і народу, в зміцненні їх непорушної єдності стали листопадовий (1982 р.), червневий і грудневий (1983 р.) Пленуми ЦК КПРС. У рішеннях Пленумів, у виступах Ю. В. Андропова було розвинуто і конкретизовано сучасну стратегію партії — стратегію вдосконалення зрілого соціалізму.

У цей період зусилля партії і народу були сконцентровані на прискоренні розвитку економіки, на поліпшенні управління народним господарством, зміцненні партійної, державної і трудової дисципліни, підвищенні відповідальності кадрів, на розвитку творчої активності мас.

Вжиті партією заходи підпорядковані одній меті — зростанню добробуту радянських людей, посиленню могутності Радянської держави. В усьому цьому великими є заслуги Юрія Володимировича Андропова.

Значним є вклад Ю. В. Андропова у розвиток всебічного співробітництва країн соціалістичної співдружності, у зміцнення єдності і згуртованості міжнародного комуністичного і робітничого руху, у підтримку боротьби народів за свободу і незалежність.

Під його керівництвом ЦК КПРС і Радянська держава послідовно і наполегливо здійснювали на міжнародній арені ленінський зовнішньополітичний курс — курс на усунення загрози термоядерної війни, на тверду відсіч агресивним підступам імперіалізму, на зміцнення миру та безпеки народів.

У ці скорботні дні комуністи, весь радянський народ ще тісніше згуртовують свої ряди навколо лєнінського Центрального Комітету партії, Політбюро ЦК КПРС. Трудящі Радянського Союзу бачать у Комуністичній партії свого випробуваного, колективного вождя, сповнені рішимості беззавітно боротися за втілення в життя її внутрішньої і зовнішньої політики, яка виражає корінні інтереси народу. Ленінський курс партії непохитний. Партія озброєна ясною і чіткою програмою дій, виробленою XXVI з'їздом КПРС, наступними Пленумами її Центрального Комітету.

КПРС і далі наполегливо її цілеспрямовано проводитиме лінію на всемірну інтенсифікацію виробництва, прискорення науково-технічного прогресу, посилення організованості і дисципліни, на неухильне зростання матеріального і духовного рівня життя народу. Вона зміцнюватиме непорушний союз робітничого класу, колгоспного селянства й інтелігенції, братерську дружбу народів СРСР, розвиватиме соціалістичну демократію, виховуватиме людей в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, відданості великим ідеалам комунізму.

У нинішній складній міжнародній обстановці, яка небезпечно загострилася, КПРС, Радянська держава вважають своїм найпершим обов'язком послідовно відстоювати справу миру, виявляти витримку і пильність, рішуче зривати авантюристичні заміри імперіалізму, зміцнювати оборонну могутність країни.

Радянський народ — переконаний противник вирішення спірних міжнародних питань силою. Світ без воєн — наш ідеал. У боротьбі за міцний мир разом з нами — братні країни соціалізму, комуністичні і робітничі партії, борці за національне і соціальне визволення, широкі народні маси, які виступають за відвернення термоядерної катастрофи.

Наша партія і держава і далі твердо її неухильно проводитимуть у життя принципи мирного співіснування держав з різним суспільним ладом. Ми бажаємо жити в мирі з усіма країнами, активно співробітничати з тими урядами і організаціями, хто готовий чесно і конструктивно працювати в ім'я миру.

Радянський народ твердо знає: партія, Центральний Комітет, його керівне ядро непохитно вірні лєнінському прапорові, справі Великого Жовтня. Партія свято дорожить довір'ям народу і вважає найвищою метою своєї діяльності турботу про благо і щастя радянських людей. Єдність партії і народу була, є і буде джерелом нашої сили.

У пам'яті комуністів, усіх радянських людей Юрій Володимирович Андропов назавжди залишиться як людина, безмежно віддана вченню Маркса — Енгельса — Леніна, принципова і скромна, близька до людей праці, чуйна до їх потреб і турбот, людина, яка вміла підпорядкувати все інтересам соціалістичної Вітчизни.

Центральний Комітет Комуністичної партії Радянського Союзу, Президія Верховної Ради СРСР, Рада Міністрів СРСР висловлюють глибоку впевненість у тому, що комуністи, всі радянські люди з новою силою виявлять свою класову свідомість і організованість, свої високі колективістські якості, цілеспрямованою самовідданою працею забезпечать виконання народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань, дальший розквіт нашої великої Батьківщини.

XXVI з'їзд КПРС. Актуальні проблеми комуністичного будівництва

В. Г. КОРОЛЬКО (Київ)

СОЦІАЛІСТИЧНИЙ СПОСІБ ЖИТТЯ І ДЕЯКІ ПИТАННЯ СУЧАСНОЇ ІДЕОЛОГІЧНОЇ БОРОТЬБИ

XXVI з'їзд КПРС, наступні Пленуми ЦК партії, особливо червневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, чітко констатували, що ідеологічна боротьба двох протилежних систем набула небаченої за весь післявоєнний період гостроти¹. В сучасних умовах імперіалістична реакція вдається до все більш масованих, безпрецедентних за своїм розмахом атак на соціалістичний суспільний лад, марксистсько-ленінську ідеологію, миролюбну зовнішню політику КПРС, намагається блокувати зростаючий вплив реального соціалізму, організувати проти нас справжню інформаційно-пропагандистську інтервенцію. Буржуазна ідеологія, пропаганда використовують різноманітні прийоми та засоби для того, щоб приховати від народних мас історичні досягнення радянського суспільства, зобразити їх у фальсифікованому вигляді. «Не гребуючи брехнею і наклепами,— відзначається у постанові червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС,— буржуазна пропаганда намагається очорнити соціалістичний лад, підірвати соціально-політичну та ідейну єдність нашого суспільства. Тому особливої ваги сьогодні набувають класове загартування трудящих, безкомпромісна боротьба проти буржуазної ідеології»².

Прагнення антикомунізму, його основного ядра — антирадянщини, перекутати правду про спосіб життя радянських трудящих пояснюється ще тим, що в ньому знайшли своє концентроване відбиття соціально-економічні, політичні та духовні переваги соціалізму, з найбільшою очевидністю розкривається величезний гуманістичний потенціал нового суспільства, історична цінність комуністичної суспільно-економічної формації для майбутнього людської цивілізації.

Як принципово нове суспільне явище соціалістичний спосіб життя сформувався на базі суспільної власності на засоби виробництва, єдності економічних, соціально-політичних та культурних умов життя радянських людей, марксистсько-ленінської ідеології, всіх тих зрушень, що відбулися за роки Радянської влади під керівництвом Комуністичної партії. Втілюючи в собі найбільш типові форми життєдіяльності суспільства, класів і соціальних груп населення, націй і народностей нашої країни, трудових колективів та окремих осіб, зумовлених соціалістичним суспільно-економічним ладом, він став першим в історії людства способом життя, найхарактернішими рисами якого є атмосфера справжнього колективізму і товарищескості, згуртованість, дружба всіх націй і народів країни, турбота про людину праці, зростаючі блага, які отримують трудящі із суспільних фондів споживан-

¹ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 7.

² Там же, с. 65.

ня, моральне здоров'я, оптимізм радянських людей, їх висока трудова та громадсько-політична активність у творенні нового світу.

Дальше вдосконалення радянського способу життя, зміцнення його матеріальних, політичних і духовних основ, формування нової людини визначені XXVI з'їздом КПРС, розвинуті наступними Пленумами ЦК партії як першочергові завдання соціально-політичного і духовного розвитку радянського суспільства на етапі його зрілості. «Це, — вказувалося на XXVI з'їзді КПРС, — одна з невід'ємних складових частин соціальної політики партії, мета якої — благо і щастя радянських людей!»³.

Комуністична партія дбає про швидше зростання суспільних продуктивних сил, про використання матеріальних, соціально-політичних і духовних надбань суспільства в інтересах усіх трудящих, для підвищення їх добробуту, для всебічного і гармонійного розвитку особи. Всі зусилля партії у будь-якій сфері діяльності, особливо в економіці, в кінцевому рахунку спрямовані на підвищення рівня життя народу. Це, як відзначив грудневий (1983 р.) Пленум ЦК КПРС, головна соціально-політична мета наших планів⁴.

Люди праці на всіх континентах земної кулі із зростаючою симпатією дивляться на спосіб життя реального соціалізму. Його історичні переваги, привабливість перспектив дальшого розвитку сприяють активізації боротьби трудящих країн капіталу за свої права, за соціально-економічні та політичні перетворення суспільства. За цих умов міжнародна реакція всіх відтінків активізує свої атаки на соціалізм і його спосіб життя.

Останнім часом буржуазна ідеологія, пропаганда стали вишукувати додаткові шляхи дискредитації соціалістичного суспільства, нашого способу життя. Імперіалістична реакція пускає в хід нову систему антикомуністичних доміслів, намагаючись принизити історичні переваги радянського способу життєдіяльності. Традиційна для радянологів фальсифікація соціально-економічних, політичних та духовних основ соціалістичного способу життя сьогодні все більше поєднується з намірами «довести» безперспективність дальшого вдосконалення розвинутого соціалізму.

З цієї метою антикомунізм зосереджує свої зусилля на тому, щоб зобразити теорію і практику будівництва нового суспільства як «малоефективне, випадкове» явище в історії людства. На Заході сьогодні створена й посилено мусується ціла система «аргументацій», яка базується на трьох антикомуністичних посиленнях. По-перше, буржуазні ідеологи й пропаганда прагнуть довести, що нібито соціалістичні країни вже досягли вершин своїх можливостей економічного, політичного та культурного розвитку, після чого, мовляв, неминуче настане спад. На цій основі вони намагаються переконати маси в тому, що факт «самовичерпності» соціалізму сам собою вселяє надію на те, що загроза комунізму для людства відпаде.

По-друге, комунізм, заявляють буржуазні фальсифікатори, це «виключно російське» явище, «...продукт історії та традиції народу, який здавна звик до рабства», а «ідеологія ленінізму» є результат не світового, а «специфічно російського», «місцевого» суспільного розвитку і на цій основі сьогодні роблять висновок, що «можливість проникнення комунізму у західний світ немислима».

По-третє, вони намагаються нав'язати народним масам думку, що комунізм — це сплав неефективної соціальної і економічної доктрини, яка «претендує на науковість та есхатологічне месіанство, що

³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 76.

⁴ Див.: Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 26—27 грудня 1983 року. — К., 1984, с. 16.

сповіщає щастя усьому людству». Проте це, мовляв, утопія, що тримається на «тоталітаризмі», «тиранії», на «деспотичному режимі, який служить опорою тому, що втратило сенс існування». При цьому буржуазна пропаганда намагається довести, що на противагу «неефективності комунізму, західні режими являють собою видовище процвітання, яке служить доказом того, що права та потреби людини забезпечуються тут краще»⁵.

Саме ці, викладені французькими політологами С. Поленом та С. Руссо у їх книжці «Ілюзії Заходу», вимисли становлять свого роду систему, той набір псевдотеоретичних аргументів, які постійно використовуються буржуазною пропагандою як разом, так і нарізно для поширення серед трудящих облудної ідеї про неминучий занепад теорії та практики соціалістичного будівництва. «Людам,— підкреслював у своїй заяві Ю. В. Андропов, — намагаються вселити думку, що соціалізму взагалі немає місця у світі»⁶.

Ілюзорність подібних буржуазних уявлень про соціалістичне суспільство, їх надуманість, фальсифікаторський характер проявляється, як тільки стикаються з дійсними теоретичними положеннями наукового комунізму, з реальною практикою соціалістичного будівництва, цілями та завданнями КПРС, спрямованими на планомірне і всебічне вдосконалення розвинутого соціалізму.

Проте не слід недооцінювати подібних, з першого погляду примітивних, фальсифікацій теорії і практики комуністичного будівництва, що легко піддаються марксистсько-ленінському спростуванню. В даному випадку треба мати на увазі, що численні антикомуністичні пропагандистські схеми, антирадянські провокації розраховані на психологічну обробку трудящих, котрим, як вважають імперіалістичні служби, буржуазні засоби масової інформації, досить кількох фактів, примітивних їх трактувань, які мають антикомуністичну спрямованість, щоб сприймалось на віру все те, що говорить буржуазна пропагандистська машина про світ соціалізму, перспективи його розвитку.

Імперіалістична пропаганда апелює не до розуму, а насамперед до емоцій людини, до інстинктів, особливо почуттів страху, агресивності, ненависті, жадоби тощо, тобто вдається, якщо використати буржуазну термінологію, до «стимулювання підсвідомого», на чому, до речі, ґрунтується психологічна обробка мас і «психологічна війна» імперіалізму проти соціалізму. Разом з тим важливо звернути увагу на те, що маніпулювання свідомістю мас будується на експлуатації стійких уявлень людини як необхідних, об'єктивних компонентів індивідуальної свідомості. Буржуазними засобами масової інформації штучно створюється система емоційно забарвлених хибних антикомуністичних уявлень, стереотипів, які покликані заповнити розум людей та викликати страх перед усім, що не відповідає інтересам монополістичного капіталу.

Вищезгадані стереотипізовані «аргументації» розраховані на те, щоб проповідувати, з одного боку, неприйнятність комунізму для людства, а, з іншого,— з допомогою широко розповсюджуваних кліше типу «комуністична загроза», «радянська воєнна загроза», «тоталітарний режим», «порушення прав людини», «тероризм» тощо, залякати масового обивателя капіталістичного світу, зробити його прибічником мілітаристського чаду імперіалістичних кіл. Вороги комунізму одночасно розмальовують капіталістичні порядки, які начебто ввібрали в себе все найкраще і найпередовіше, чого досягла людська культура.

За зразок найвищого критерію та головного еталона організації життєдіяльності людей буржуазні ідеологи беруть цінності капіталіза-

⁵ Polin C., Rousseau C. Les Illusions De L'occident.— Paris, 1981, p. 13, 14.

⁶ Рад. Україна, 1983, 29 вер.

му, властивого йому способу життя, намагаючись зобразити їх найвищим досягненням світової цивілізації.

Вони вважають, що лише наявність приватної власності та конкурентної боротьби можуть служити показником справжньої «соціальної справедливості», головною прикметою якої нерідко вважається «набір правил для визначення доходу та інших привілеїв громадян, що здійснюються незалежно від політичних рішень, які виносяться законодавчою владою»⁷. На відміну від соціалізму, де конкуренція заміняється плануванням, капіталізм, пише американський соціолог Д. Ашер, містить в собі систему справедливості, оскільки тут визначення доходів виступає як побічний продукт конкуренції між приватними фірмами⁸. Соціалізм, на його думку, не спроможний досягти такої «соціальної справедливості», оскільки в ньому «визначення всіх, або майже всіх доходів здійснюється законодавчою владою»⁹.

Буржуазні ідеологи не здатні придумати нічого іншого, як зобразити соціалізм у вигляді такого суспільства, де людина отримує за свою працю мовляв стільки, скільки «за своєю волею» вважають потрібним його політичні керівники. Поляризація суспільства на експлуататорів і експлуатованих, мільярдерів і злиднів, на потопаючу в розкоші верхівку і безробітних, на групи привілейованих, що мають всю повноту влади і мільйони безправних расових та етнічних меншостей та інше — ось реальні наслідки тієї «справедливості», яку обстоюють буржуазні ідеологи.

При соціалізмі соціальна справедливість має докорінно інші принципи. У нашому суспільстві соціальна справедливість знаходить свій прояв у соціалістичному принципі розподілу за працею, у гарантованому кожній людині праві на працю, соціальне забезпечення, освіту, охорону здоров'я, житло, відпочинок тощо. І те, що держава контролює розподіл у суспільстві, планомірно збільшує реальні доходи трудящих як через зростання заробітної плати, так і розвиток фондів суспільного споживання, веде рішучу боротьбу проти будь-яких намагань мати нетрудові доходи, менше дати і більше увірвати від суспільства — це якраз і служить справі реалізації принципів соціальної справедливості для трудящих. Партія ставить за мету поступове просування до вищої міри справедливості, яка співпадає з повною соціальною рівністю, із створенням для кожного всіх необхідних можливостей всебічно розвивати свої здібності.

Одним із широко розповсюджених в імперіалістичній пропаганді прийомів є намагання подати в препарованому вигляді і принципи демократичного устрою соціалістичного способу життя. Роблячи всілякі нападки на нову Конституцію СРСР, буржуазна ідеологія, пропаганда прагнуть довести, що «...сьогодні, як і на початку існування Радянської держави, залишається в силі основоположна різниця між західним конституціоналізмом, який розглядає конституцію як правове втілення механізму, що дозволяє суспільству контролювати органи влади, та радянським конституціоналізмом, який розглядає конституцію як правове втілення механізму, що дозволяє тим, хто володіє владою, контролювати суспільство»¹⁰.

Між буржуазним і соціалістичним конституціоналізмом дійсно існує глибока різниця. Буржуазні конституції створюються буржуазією і служать цьому класові. Основоположники наукового комунізму називали буржуазну конституцію конституцією приватної власності. Відображаючи непримиренну суперечність буржуазної демо-

⁷ Usher D. The Economic Prerequisite to Democracy.— N. Y., 1981, pp. VIII—IX.

⁸ Ibidem, p. 55.

⁹ Ibidem, pp. 54—55.

¹⁰ Unger A. Constitutional Development in the USSR. A Guide to the Soviet Constitutions.— London, 1981, p. 292.

кратії, між проголошеною нею формальною рівністю та фактичною нерівністю громадян, буржуазні конституції, як писав К. Маркс, містять «...свободу—в загальній фразі, скасування свободи — в застереженні»¹¹.

Буржуазна конституція, як правило, маскує владу експлуаторських класів, їх економічне та політичне панування. Вона не містить положень про економічний лад суспільства, його класову структуру та всю політичну організацію, а обмежується лише фіксуванням основ державного устрою, принципів утворення, діяльності й прав державних органів, деяких формальних прав і обов'язків громадян. Завдяки цьому розмова про те, що буржуазний конституціоналізм «дозволяє суспільству контролювати органи влади», залишається лише загальною фразою. Трудящі маси, громадські організації трудящих, створені ними в запеклій боротьбі проти капіталу, позбавлені права законодавчої ініціативи. У жодній країні капіталізму не проводилися масові обговорення проектів конституцій або законів. Це свідчить про те, що трудящі не мають практичної можливості впливати на зміст законопроектів, брати участь у процесі створення самих конституцій, що є основним показником реального права контролювати діяльність держави.

Зовсім по-іншому виглядає справа при соціалізмі. Радянська Конституція — це результат дійсно народної творчості, широкого обговорення проектів її статей і положень, безперечний доказ переваг радянської демократії перед буржуазною. В обговоренні проекту нової Конституції СРСР, як відомо, брало участь більше 140 млн. радянських людей. Відбулося близько півтора мільйона зборів трудящих, було внесено майже 400 тис. пропозицій та поправок до окремих статей, завдяки чому 118 (із 173) статей зазнали змін та уточнень. Основний закон у відповідності з волею та інтересами усіх трудящих оформляє і закріплює основи суспільного й політичного ладу, основні права та обов'язки радянських громадян. Конституція СРСР передбачає і гарантує реальну можливість масовим громадським організаціям, трудовим колективам брати участь у правотворчій діяльності, у вирішенні громадських та державних справ, в управлінні виробництвом.

Різноманітними каналами здійснюють трудящі нашого суспільства контроль за діяльністю держави. Це й широке представництво всіх прошарків та груп населення у Радах різного рівня, до яких обирається 2,3 млн. народних депутатів. Депутатами Верховної Ради СРСР одинадцятого скликання обрано 727 робітників (35,2%), 242 колгоспники (16,1%), 492 жінки (32,8%), 331 особа віком до 30 років (22,0%). Це й різноманітні комісії та самодіяльні органи, що об'єднуються Радами, де працює понад 30 млн. активістів. Величезна роль належить виборним органам народного контролю, в яких працює 10 млн. трудящих. Розповсюдженою стала й практика звітності депутатів перед виборцями, накази виборців. Після проведення виборів 1982 р. на сесіях місцевих Рад було прийнято до виконання 760 тис. наказів виборців¹². Отже, Ради народних депутатів є влада, «...відкрита для всіх, що робить все на очах у маси, доступна масі, що виходить безпосередньо від маси...»¹³. Вони є найвищою формою демократизму і тому являють собою головну політичну форму соціалістичного самоврядування народу в нашій країні.

Саме в цьому полягає історична перевага радянського конституціоналізму, створеного самим народом і діючого від його імені та в

¹¹ Маркс К. Вісімнадцяте брюмера Луї Бонапарта.—Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 8, с. 125.

¹² Юзьков Л. Соціалістичне самоврядування народу.— Під прапором ленінізму, 1983, № 12, с. 23, 25; Правда, 1984, 7 марта.

¹³ Ленін В. І. Повне зібр. творів, т. 12, с. 297.

його інтересах. Яскравим підтвердженням втілення волі всіх трудящих у радянських законах стало всенародне обговорення й прийняття восьмою сесією Верховної Ради СРСР десятого скликання Закону СРСР про трудові колективи й підвищення їх ролі в управлінні підприємствами, установами, організаціями.

Логічним продовженням буржуазних дискредитацій соціалізму і зокрема радянського способу життя стала «психологічна війна» проти Радянського Союзу та країн соціалістичної співдружності, розв'язана найреакційнішими колами імперіалізму. Її режисери, зокрема, концентрують увагу на роздуванні сфабрикованого міфу про відсутність в умовах соціалізму свободи особи і права людини на індивідуальний вибір свого способу життя. Спекулюючи на проблемі «захисту прав людини», вони намагаються кинути тінь на політичну систему нашого суспільства, зобразити послідовну лінію КПРС на ідейно-політичне виховання мас як насильство над собою, а сам соціалізм як антигуманний, «тоталітарний» лад, який, як пишуть автори книги «Знову про тоталітаризм», є «основним джерелом тероризму й насильства в світі», придушення «індивідуальних свобод і прав людини»¹⁴, суспільство, в якому панує «...повний контроль над економічним життям суспільства, здійснюваний шляхом централізації управління націоналізованою економікою». Ідеологи імперіалізму твердять, що в радянському суспільстві широко розповсюджене проникнення партії і держави у приватне життя індивіда, підкорення особи «моралі колективної поведінки», соціальній та політичній регламентаціям. Соціалістичну мораль буржуазна пропаганда намагається зобразити як таку, яка в ім'я вищих національних, расових, соціальних і політичних ідеалів виправдує порушення законів, норм справедливості.

Радянологи намагаються переконати необізнану людину в тому, що ідейно-виховна робота партії, здійснювана на основі марксистсько-ленінської ідеології, нібито являє собою приклад виключно насильної «політичної соціалізації» населення, яка придатна для радянської людини лише «як основа для офіційних політичних суджень», але не як база для її всебічного розвитку.

Однак правда радянського життя зовсім інша. Досвід історичного розвитку нашої країни довів, що видатним досягненням соціалістичного суспільства стало утвердження дійсно нової, справедливої демократії, яка здійснюється людьми праці і в ім'я людей праці. Провідною тенденцією радянської демократії на всіх етапах її розвитку від пролетарської демократії до соціалістичної загальнонародної є зростання громадсько-політичної активності трудящих, залучення мас до управління. Вдосконалення соціалістичної демократії передбачає все більш широку участь трудящих в управлінні всіма справами трудового колективу, зміцнення виробничої демократії, створення необхідних передумов для розвитку творчого потенціалу особи.

Сьогодні поряд з робітничими зборами, загальними зборами трудових колективів, постійно діючими виробничими нарадами, у роботі яких щорічно беруть участь близько 40 млн. робітників і службовців, важливим засобом вдосконалення демократичних засад управління виробництвом стали нові форми організації та стимулювання праці, особливо такі, як бригадний підряд, ради бригад, ради бригадирів. Вони виступають новим, конкретним проявом соціалістичного демократизму нашого способу життя. «Заінтересованість у загальній справі, у розвитку виробництва, зіставлення думок, відверта й принципова критика і самокритика, підвищення суспільно-політичної активності кожного громадянина,— відзначалося на XXVI з'їзді КПРС,— в цьому суть радянської демократії, демократії працюючої, діючої»¹⁵.

¹⁴ Menze E. (ed.). *Totalitarianism Reconsidered*.— N. Y., 1981, p. 16, 33.

¹⁵ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 77.

Демократизм соціалістичного суспільства, нового способу життя, як і соціальна справедливість, знаходять свій практичний прояв у рівності членів соціалістичного суспільства в різноманітних сферах їх життя і діяльності, в наявності рівних можливостей для реалізації їх життєвих цілей. Соціальна та політична організації соціалістичного суспільства підпорядковані завданням задоволення потреб та інтересів трудящих, які, користуючись гарантованими Конституцією правами й свободами, виступають як повноправні й активно діючі господарі суспільного життя.

Крім того, демократизм соціалістичного суспільства втілюється не лише в демократичній природі його політичної системи, але й у суспільних відношеннях, які існують в усіх сферах життєдіяльності людей. Це насамперед умови, які створені соціалістичним суспільством для задоволення життєвих потреб своїх членів: можливість працювати й отримувати необхідні засоби до життя, бути матеріально забезпеченим на випадок втрати працездатності із-за хвороби або старості, умови для отримання освіти, для культурного розвитку та виховання дітей, для відпочинку й охорони здоров'я тощо.

Соціалістичний демократизм, проникаючи у глибинні пласти суспільного життя, включає в себе нові, притаманні лише соціалізму, форми організації спільної трудової діяльності та управління нею, відносин між суспільними групами й індивідами, що представляють ці різні групи в ході соціальної взаємодії, форми спілкування як у виробничій діяльності, так і в побуті, процеси життєвого самовизначення людей (вибір професії, одержання тієї або іншої освіти тощо). Характер соціалістичної демократії знаходить свій прояв в усіх цих відносинах та процесах, що найбезпосереднішим чином зачіпають життєві інтереси мільйонів людей.

Важливе значення для дальшого вдосконалення демократизму радянського способу життя має розвиток громадсько-політичної активності мас, створення відповідних передумов для цього. Комуністична партія, Радянська держава ставлять своєю метою залучення найширших верств населення, трудящих усіх національностей до управління країною, народним господарством, громадськими справами. «Дедалі ширша участь трудящих усіх національностей в управлінні громадськими і державними справами,—відзначав Ю. В. Андропов,— так у найбільш стислому вигляді можна охарактеризувати провідну тенденцію нашого політичного життя»¹⁶.

Соціалістичне самоврядування народу, зростання громадсько-політичної активності трудящих реалізується і через такі ланки радянської політичної системи, якими є громадські, професійні спілки, ВЛКСМ, творчі спілки, кооперативні організації та інші. До цих організацій входить величезна кількість людей. Наприклад, професійні спілки об'єднують понад 131 млн. чол., ВЛКСМ—понад 41 млн. юнаків і дівчат¹⁷. Громадські організації відіграють важливу роль у розвитку суспільно-політичної активності трудящих мас, беручи участь, відповідно до своїх статутних завдань, у вирішенні політичних, господарських і соціально-культурних питань. Соціальне призначення громадських формувань трудящих полягає в тому, що вони є найширшим каналом залучення громадян до управління справами суспільства, організаційною формою безпосередньої демократії.

Навчити маси справі управління, мистецтву державного і громадського керівництва не можна інакше, як у процесі практики будівництва нового суспільства, безпосередньої участі в роботі державних, політичних та громадських організацій. Для цього необхідні й відпо-

¹⁶ Андропов Ю. В. Шістьдесят років СРСР.— К., 1982, с. 15.

¹⁷ Юзьков Л. Назв. ст., с. 24.

відний рівень освіти, компетентності трудящих, високе ідейне загартування, політична культура й свідомість особи, глибока зацікавленість у справах суспільства і трудового колективу, вміння і навички користуватися тими можливостями, які надає соціалістична демократія. Ці завдання вирішуються багатогранною й цілеспрямованою діяльністю КПРС по комуністичному вихованню трудящих, формуванню активної громадянської позиції.

Являючи собою колективістський суспільний лад, соціалізм в усіх сферах життєдіяльності людини базується на виробництві, функціонування й плановий розвиток якого підпорядковані не інтересам окремих соціальних груп, а інтересам розвитку всього суспільства, усіх його членів. Нове суспільство тому позбавлене антагонізмів, класових суперечностей і виступає не як «сурогат колективності», що типове для буржуазного суспільства, а як справжній колектив, «асоціація трудящих», що постійно зміцнюються. Відповідно до цього спосіб життя трудящих нового суспільства базується на принципах колективності і взаємодопомоги, товариськості й співробітництва вільних від експлуатації і політичного гніту людей праці, на принципах соціальної справедливості, гуманізму, поваги до кожного члена суспільства, що працює на це суспільство, в ім'я громадських і своїх інтересів. Досвід соціалістичного будівництва, практика повсякденної життєдіяльності радянських трудящих показує, що людина це справжній, повновласний господар своєї країни, свобода і розвиток якого тільки й можливі на основі соціалістичного колективізму.

Колективістські засади формуються у людини соціалістичного суспільства під впливом усієї гами суспільних умов життя і діяльності, вони вдосконалюються, відточуються як найважливіша риса її духовного обличчя у процесі виховання комуністичної свідомості, моралі. І те, що партія керує цим процесом, це зовсім не насильство над особою, як пишуть буржуазні ідеологи, а прагнення на основі пізнання об'єктивних закономірностей функціонування суспільства, суспільної свідомості та моралі надати виховному процесові науково обґрунтований, цілеспрямований характер, що відповідає природі й завданням власне комуністичного будівництва.

Здійснюючи комуністичне виховання трудящих, яке спрямоване на всебічний розвиток особи, що гармонійно поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту й фізичну досконалість, партія уважно вправує єдність об'єктивних умов життя і суб'єктивної активності, діяльності людини як найважливіший фактор на шляху досягнення найвищої соціальної мети комунізму. Соціалістична держава, Комуністична партія на базі гармонійного поєднання громадських та особистих інтересів створюють умови для повного виявлення кожної людської індивідуальності, для вираження неповторності, унікальності її буття. «...У нас є всі підстави вважати, — як зазначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, — що нова людина — це не тільки віддалений ідеал, а й реальність наших днів»¹⁸. Не помічати або фальсифікувати історичну роль та наслідки діяльності КПРС по формуванню нового духовного обличчя радянської людини можуть лише ті, хто осліплений антикомунізмом.

У способі життя окремих людей соціалістичного суспільства ще зустрічаються негативні явища, серед яких слід назвати рецидиви дрібнобуржуазної психології, намагання використати державне, громадське майно з метою особистого збагачення, спекуляцію, хабарництво, п'янство, хуліганство, дармоїдство, всіляке паразитування на гуманізмі нашого ладу. Такі негативні явища часом заважають швидкому просуванню нашого суспільства вперед. І партія не приховує цього, вона відверто говорить про труднощі, про гострі проблеми нашого

¹⁸ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС. 14—15 червня 1983 р. с. 26.

життя. Але вона йде далі, вірно їх оцінює, аргументовано й переконливо пояснює дійсні причини їх існування не лише у «пережитках минулого» в свідомості й поведінці людей, але і в сьогоденній практиці життя, де, як і в будь-якому соціальному організмі, відбувається боротьба нового із старим, існують реальні проблеми і труднощі розвитку. Причини багатьох із цих «болячок» слід шукати і в прорахунках тих чи інших працівників, у недоліках виховної роботи серед трудящих.

З'ясовуючи ці причини, Комуністична партія, Радянська держава, суспільство ведуть рішучу боротьбу проти порушень норм і цінностей соціалістичного способу життя, проти носіїв негативних явищ, використовуючи при цьому методи виховання, переконання, а де необхідно — і примусу, заходи правового порядку. Партія своєю соціально-економічною, науково-технічною, культурною політикою створює матеріальні й духовні передумови для викорінення внутрішніх причин появи негативних явищ, вирішує завдання, що відкривають повний простір для формування нової людини. Тому намагання імперіалістичної пропаганди спекулювати на наших труднощах і робити на цій базі далекосяжні антикомуністичні висновки не можуть мати будь-яких успіхів.

Одним із розповсюджених напрямів буржуазних дискредитацій соціалістичного способу життя є також спекуляція імперіалістичної пропаганди на тому факті, що деякі показники матеріального споживання у країнах соціалізму дещо нижчі ніж у розвинутих країнах капіталу. На цій підставі антикомунізм намагається довести, що «якість життя» у світі капіталу краща, прогресивніша. «Капіталізм,— пише американський ідеолог Д. Ашер,— є єдиною формою економічної організації, що сумісна з демократією та високою якістю життя... Капіталізм є прикладом безперервного процвітання та унікального зростання рівня життя населення Західної Європи й Америки»¹⁹.

Відомо, що спосіб життя людей має кількісну і якісну сторони. Однак буржуазні ідеологи трактують його вузько, стверджуючи, що якісна сторона способу життя (те, що прийнято називати якістю життя) обумовлюється виключно рівнем життя під яким мається на увазі лише виробництво різноманітних предметів та їх споживання. Насправді ж поняття рівень життя охоплює широкий спектр матеріальних, соціальних та духовних цінностей, що свідчать про цивілізованість суспільства. Це переконливо підкреслено в матеріалах червеного (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС: «Тут і постійне зростання свідомості і культури людей, включаючи культуру побуту, поведінки... Тут і зразковий громадський порядок, і здорове, раціональне харчування, тут і висока якість обслуговування населення (з чим у нас, як відомо, ще далеко не все благополучно). Тут і повноцінне з морально-естетичної точки зору використання вільного часу. Словом, усе те, що в сукупності гідне іменуватися соціалістичною цивілізованістю»²⁰.

При цьому слід мати на увазі, що між рівнем життя і якістю життя не можна ставити знак рівності. Якість життя — це класова, соціально-економічна, соціально-політична, морально-духовна характеристика способу життєдіяльності людей, що включає в себе величезну гаму людського буття, людських цінностей, які виникають в наслідок утвердження конкретно-історичного способу виробництва, формування відповідного суспільного клімату. Соціалістичне усупільнення засобів і предметів праці спричинило нову якість життя трудящих, яка включає в себе такі важливі характеристики, як «...колективізм і товарицькість, моральне здоров'я і соціальний оптимізм, упевненість кож-

¹⁹ Usher D. The Economic Prerequisite to Democracy, p. 96.

²⁰ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 р., с. 13.

ної людини в завтрашньому дні, високу культуру праці і споживання, поведінки і побуту»²¹. Їх сукупність підкреслював Ю. В. Андропов, «...означає принципово нову якість життя трудящих мас, яка аж ніяк не зводиться до матеріального комфорту, а вбирає в себе весь спектр повнокровного людського буття»²².

Виходячи саме з цих методологічних положень, можна з'ясувати складну діалектичну взаємодію рівня життя і якісної сторони способу життя (якості життя) і виявити тут такі моменти, які, як нам здається, повинні ширше враховуватися у нашій контрпропагандистській роботі. Насамперед, якісна сторона способу життя (якість життя) обумовлюється конкретним способом виробництва, пануючими у суспільстві суспільно-економічними відносинами. Отже, яким би не був рівень життя, матеріального комфорту в умовах капіталізму, якісна, соціально-класова сутність буржуазного способу життя залишається незмінною. Нова якість життя може з'явитися лише в наслідок формування нового суспільного клімату, запровадження нових суспільних відносин, тобто перемоги нового, соціалістичного способу виробництва.

Крім того, рівень життя справді виступає матеріальною передумовою формування способу життя, його певної якості. Однак це ніякою мірою не виключає, а навпаки, передбачає з'ясування ролі інших факторів (соціально-економічних, політичних), що обумовлюють власне якісний, соціально-класовий характер способу життєдіяльності людей.

Нарешті рівень життя і якісна сторона способу життя (якість життя) не однаковою мірою залежать від рівня розвитку продуктивних сил і виробничих відносин. Так, статистично пересічні характеристики рівня життя людей — без урахування їх класової належності — залежать насамперед від досягнутого загального рівня розвитку продуктивних сил суспільства. Однак протилежні за своїм характером капіталістичні і соціалістичні виробничі відносини по-різному впливають на тенденції розвитку рівня життя представників того чи іншого класу. Якісна ж сторона способу життя, тобто комплексна, інтегральна характеристика становища людини в соціальній системі, що виражає міру її свободи, можливості всебічного розвитку, характер її політичних та духовних цінностей, безпосередньо залежить від характеру соціально-економічних, політичних устоїв суспільства.

Отже, при здійсненні з марксистських позицій порівняння та зіставлення буржуазного й соціалістичного способів життя необхідно суворо дотримуватися пропорційності аналізу їх кількісних і якісних сторін, уникати вихоплення окремих фактів, тим більше підміни характеристик якості життя пересічними кількісними показниками рівня життя, матеріального комфорту. А саме до цього постійно вдається буржуазна пропаганда.

Разом з тим, аналізуючи процеси зміцнення матеріальних та духовних основ соціалістичного способу життя, важливо наголосити, що розв'язання цих завдань нерозривно пов'язане із удосконаленням матеріальних умов життя радянських людей. XXVI з'їздом КПРС висунута широка програма дальшого зростання добробуту трудящих, яка охоплює поліпшення всіх сторін їх життя — споживання й житло, культуру й відпочинок, умови й зміст праці та побуту. Основою реалізації цієї програми є економічна політика партії, початком і кінцевим пунктом якої є «конкретне піклування про конкретну людину, її потреби...»²³.

Зростання рівня добробуту народу, кожної радянської людини, прогресивний розвиток кількісних і якісних характеристик їх життя,

²¹ Там же, с. 70.

²² Андропов Ю. В. Вчення Карла Маркса і деякі питання соціалістичного будівництва в СРСР.—К., 1983, с. 13.

²³ Матеріали XXVI з'їзду КПРС, с. 59.

чому підпорядкована й Продовольча програма СРСР, виступають сполучною ланкою між процесами економічного розвитку суспільства і вдосконалення соціалістичного способу життя. Чим вищий рівень життя трудящих соціалістичного суспільства, чим багатше задовольняються їх матеріальні й духовні потреби, тим більші у принципі можливості для вдосконалення їх способу життя, розвитку форм і способів життєдіяльності. Цю залежність, безумовно, слід розуміти як загальну тенденцію, що не виключає різноманітних відхилень і особливостей, які обумовлюються особистими характеристиками, цінністними установками конкретної людини.

Зрозуміло, що зростаючий рівень добробуту народу — істотна матеріальна передумова розвитку способу життя радянських людей — не є єдиною у визначенні характеру й соціального змісту їх способу життєдіяльності. Якісна, соціально-класова характеристика нового способу життя обумовлюється способом виробництва, соціально-економічними, політичними й усіма іншими суспільними відносинами, що панують у соціалістичному суспільстві. Саме на цій основі виникає докорінна протилежність соціалістичного і буржуазного способів життя.

Констатуючи той факт, що соціалістичний лад обумовлює новий характер громадського клімату, новий якісний зміст способу життя трудящих, ми при цьому не повинні абстрагуватися від його кількісних характеристик, оскільки це утруднить з'ясування динаміки способу життя в умовах початкового й наступних етапів удосконалення розвинутого соціалізму.

Справді, соціалістичний суспільний лад на етапі своєї зрілості, його виробничі відносини, ідеологічні й політичні установки тощо залишаються на більш або менш тривалий період якісно одними й тими ж. Тому з'ясування змісту процесу розвитку нового способу життя лише в зв'язку з етапними перетвореннями у комуністичній суспільно-економічній формації не дає можливості повною мірою визначити динаміку зрушень у способі життєдіяльності суспільства, соціальних груп, особи в сучасних умовах.

Отже, перетворення у способі життя радянських людей на етапі зрілого соціалізму досить значні. Постійно розвиваються й істотно впливають на вдосконалення соціалістичного способу життєдіяльності такі зрушення в житті радянських трудящих, як зміни в змісті й характері праці, суспільно-політичній активності, зростаючий рівень реальних доходів на душу населення, забезпеченість житлом, продовольчими й промисловими товарами, все більш повне задоволення їх потреб в охороні здоров'я, освіті, відпочинку, побуті, всезростаючі виплати й пільги із суспільних фондів споживання тощо. Отже, залишаючись у цілому одним і тим же за своїми сутнісними, соціально-класовими характеристиками, соціалістичний спосіб життя, його кількісні й численні якісні параметри зазнають значних змін у залежності від зростання рівня добробуту трудящих. Саме цим пояснюється виключна увага партії до питань зміцнення матеріальних і духовних основ соціалістичного способу життя, до тих напрямів поліпшення народного добробуту, які впливають на цей процес.

Таким чином, ідеологічна боротьба двох систем навколо проблем соціалістичного способу життя дедалі більше загострюється. У цій боротьбі на передній план висувуються питання безпосередньої практики життя і діяльності людей, їх суспільного буття, які зачіпають повсякденні інтереси кожної особи. Завдання марксистсько-ленінської ідеології, пропаганди полягає в тому, щоб постійно вчити радянських людей бачити за фактами безпосередньої практики життя глибинні процеси, тенденції розвитку яких невблаганно показує історичну перевагу соціалістичного способу життя, нової якості життя трудящих радянського суспільства.

В. Г. Королько

СОЦИАЛИСТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ЖИЗНИ И НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ
СОВРЕМЕННОЙ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ БОРЬБЫ

Резюме

В свете решений XXVI съезда КПСС, последующих партийных документов ЦК КПСС в статье рассматриваются актуальные вопросы идеологической борьбы вокруг социалистического образа жизни, подвергаются критическому анализу попытки буржуазных идеологов фальсифицировать исторические достижения нового способа жизнедеятельности людей, обращается внимание на необходимость совершенствования нашей контрпропагандистской работы.

До 30-річчя початку освоєння цілини

О. П. ДАНИЛЬЧЕНКО (Київ), О. С. РУБЛЬОВ (Київ)

ВКЛАД ТРУДЯЩИХ УКРАЇНСЬКОЇ РСР
В ОСВОЄННЯ ЦІЛИННИХ ЗЕМЕЛЬ

Вивчення творчої діяльності КПРС і Радянської держави, їх політики в галузі аграрних відносин та конкретних заходів, спрямованих на створення, зміцнення й дальший розвиток соціалістичного сільсько-го господарства, викликане настійними потребами суспільного прогресу. Зокрема, необхідність узагальнення досвіду освоєння цілинних і перелогових земель зумовлена тим, що, спираючись на нього та керуючись ленінськими настановами, партія і уряд сьогодні організують всенародну боротьбу за дальше піднесення ефективності використання земельних фондів. Вивчення цього досвіду має велике наукове, практичне й політичне значення, є винятково актуальним у сучасних умовах, коли під керівництвом партії розроблена і втілюється в життя комплексна програма розвитку Нечорноземної зони РРФСР, відбувається народногосподарське освоєння нових територій у зоні будівництва Байкало-Амурської магістралі, послідовно реалізується прийнята на травневому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС Продовольча програма СРСР.

Без дослідження історії освоєння цілинних і перелогових земель неможливо уявити загальну картину розвитку, зрозуміти особливості та виявити тенденції дальшого зростання сільського господарства. Досвід освоєння цілини нині широко використовується в соціалістичних країнах та країнах, що визволилися від колоніального гніту.

Одним з важливих аспектів дослідження цієї проблеми є показ братерського співробітництва радянських республік та участі представників різних національностей в освоєнні цілинних земель. Певний внесок у його вивчення зробили історики УРСР, зокрема, В. М. Тараненко, Д. І. Юхнович, Л. Ю. Беренштейн та В. В. Горак, які показали різні форми участі трудящих Радянської України у цій загальнонародній справі¹. Значний інтерес становить монографія В. Ф. Фіні-

¹ Тараненко В. М. Участь трудящих України в освоєнні цілинних та перелогових земель (1954—1956 рр.).— УІЖ, 1959, № 6, с. 46—55; Беренштейн Л. Ю., Горак В. В. Україна — цілинним землям.—К., 1962, 83 с.; Юхнович Д. І. Роль робітничого класу УРСР у матеріально-технічному розвитку районів цілинних земель Казахстану (1954—1962 рр.).— УІЖ, 1964, № 3, с. 57—62.

кова, де в популярній формі розкрита участь трудящих нашої республіки в освоєнні цілини протягом 20 років — з 1954 по 1974 р.² Роботі студентських будівельних загонів УРСР у Кустанайській області Казахстану присвячена стаття Т. В. Фінікова³.

Серед книг про цілинну епопею слід відзначити праці Ф. Т. Моргуна «Думи про цілину» та «Хліб і люди», опубліковані в 1968 та 1973 рр. Їх автор — перший секретар Полтавського обкому партії, колишній директор зернорадгоспу «Толбухінський» Кустанайської області — протягом багатьох років працював на цілині. Це одночасно і мемуарні твори, і свого роду дослідження, що глибоко розкривають процес становлення цілинного землеробства.

Незважаючи на проведену науковцями республіки роботу, цілий ряд аспектів даної проблеми потребує дальшої розробки. У цій статті поставлено за мету розглянути такі основні форми участі трудящих Української РСР в освоєнні цілини, як допомога кадрами, технікою та іншими матеріальними ресурсами, проектно-конструкторськими розробками, шефство над колективами першоцілинників, і оцінити вклад трудящих республіки в цю всенародну справу.

Освоєння цілини стало втіленням у життя ленінських ідей про використання величезних земельних багатств країни в інтересах розвитку її продуктивних сил, ще одним яскравим підтвердженням переваг соціалістичного ладу. Радянський народ з величезним піднесенням зустрів рішення історичного лютнево-березневого (1954 р.) Пленуму ЦК КПРС, в яких, зокрема, наголошувалося, що «... величезне значення у збільшенні виробництва зерна має освоєння нових земель. Важливим і цілком реальним джерелом збільшення виробництва зерна протягом короткого часу є розширення посівів зернових культур шляхом освоєння перелогових і цілинних земель у районах Казахстану, Сибіру, Уралу, Поволжя...»⁴.

Виконання цієї грандіозної програми викликало значну потребу в кадрах: лише по 8 цілинних областях Казахстану не вистачало більш як 145 тис. чол. у колгоспах і 125 тис. чол. у радгоспах⁵. Задовольнити її за рахунок внутрішніх резервів республіка могла лише частково. У зв'язку з цим лютнево-березневий Пленум ЦК КПРС запропонував використати наявні в МТС і радгоспах усіх союзних республік резерви кадрів. Крім того, працівників керівного складу, спеціалістів і кваліфіковану робочу силу для новостворюваних радгоспів передбачалося направити з промисловості та інших галузей народного господарства⁶. Важлива роль у розв'язанні проблеми кадрів відводилася молоді. В січні 1954 р. ЦК ВЛКСМ виступив з ініціативою послати на цілину 100 тис. добровольців. Її схвалив Центральний Комітет КПРС⁷.

Був розроблений план створення в Казахстані 251 цілинного радгоспу, куди мало прибути більш як 52 тис. добровольців. При цьому місцевими кадрами намічалася укомплектувати лише 11 радгоспів, а решту — за рахунок новоселів з інших республік⁸.

В освоєнні цілини взяли участь усі союзи, 79 автономних республік, країв та областей РРФСР, представники 102 національностей на-

² Фініков В. Ф. Украинский народ — целинным землям Казахстана. — К., 1975. — 152 с.

³ Фініков Т. В. Діяльність студентських будівельних загонів на цілині (1962—1974 рр.). — Історичні дослідження: Вітчизняна історія. Вип. 1. — К., 1975, с. 46—57.

⁴ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК. — К., 1980, т. 6, с. 434.

⁵ Базанова Ф. Н. Содружество народов СССР в экономическом развитии Казахской ССР. — История СССР, 1980, № 2, с. 110.

⁶ КПРС в резолюціях..., т. 6, с. 436.

⁷ Там же.

⁸ Базанова Ф. Н. Указ. соч., с. 110.

шої країни⁹. Під керівництвом Комуністичної партії України значний вклад у цю справу внесли трудящі нашої республіки.

У березні 1954 р. в усіх її областях відбулися пленуми обкомів партії та збори партійних організацій, на яких обговорювалися рішення лютнево-березневого (1954 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання, що з них випливали. Насамперед потрібно було допомогти цілині кадрами. Тому пленум Закарпатського обкому Компартії України, наприклад, розробив конкретні заходи по добору спеціалістів сільського господарства для районів освоєння нових земель. Пленум Станіславського * обкому зобов'язав міськком та райкоми партії подати всебічну допомогу комсомольським організаціям і установам по оргнабору робочої сили у направленні механізаторів та інших фахівців на цілину¹⁰.

Аналогічні рішення були прийняті і в інших областях. XVIII з'їзд Компартії України, який відбувся в листопаді 1954 р., одностайно схвалив намічені партією і урядом заходи в галузі сільського господарства і констатував, що освоєння цілинних земель «трудящі України сприйняли як всенародну справу. В партійні, радянські, комсомольські організації надійшли десятки тисяч заяв робітників підприємств, механізаторів, спеціалістів сільського господарства з проською направити їх на освоєння цілинних і перелогових земель. В братню Казахську республіку вже виїхало 11 тисяч чоловік, а всього Україна пошле на цю велику справу понад 20 тисяч кваліфікованих працівників сільського господарства»¹¹.

Палко відгукнулися на рішення партії та уряду комсомольці й молоді. Вже на 5 березня 1954 р. до комітетів комсомолу країни від юнаків і дівчат надійшло 258 тис. заяв з проханням направити їх працювати на цілину, а до червня — вже більш як півмільйона¹². На Україні лише протягом кількох днів лютого було подано понад 11 тис. заяв¹³.

Ініціаторами патріотичного руху молоді в республіці виступили робітники київського заводу «Ленінська кузня», механізатори Макарівської МТС Київської області, учні Димерського училища механізації сільського господарства, більш як 100 випускників якого виїхали до районів освоєння нових земель¹⁴. В заяві до комітету ЛКСМУ димерські комсомольці писали: «Допомогти освоїти цілинні і перелогові землі наказує нам комсомольська совість і комсомольська честь. Тому ми, механізатори, вирішили поїхати до новоосвоюваних районів. З усім запалом юних сердець, з усім комсомольським завзяттям ми будемо працювати і будувати»¹⁵.

Перша група молоді з України відбула до Казахстану 22 лютого, зробивши по дорозі зупинку в столиці нашої Батьківщини, де взяла участь у зборах комсомольців Москви і Московської області, які також від'їжджали на роботу до районів освоєння цілинних та перелогових земель. Від імені молоді республіки на них виступив брига-

⁹ История Коммунистической партии Советского Союза.— М., 1980, т. 5, кн. 2, с. 410; Алеев В. В. О развитии сотрудничества советских республик в области экономики.—История СССР, 1981, № 2, с. 134.

* З 9 листопада 1962 р.— Івано-Франківський.

¹⁰ Нариси історії Закарпатської обласної партійної організації.— Ужгород, 1980, с. 186; Нариси історії Івано-Франківської обласної партійної організації.— Ужгород, 1979, с. 161.

¹¹ XVIII з'їзд Комуністичної партії України. 23—26 березня 1954 р.— К., 1954, с. 19.

¹² Арутюнян Ю. В. Механизаторы сельского хозяйства СССР в 1929 — 1957 гг.: (Формирование кадров массовых квалификаций).— М., 1960, с. 195.

¹³ Великий подвиг партии и народа — массовое освоение целинных и залежных земель: Сб. документов и материалов.— М., 1979, с. 421.

¹⁴ Київська правда, 1954, 15 серп.

¹⁵ Там же, 19 лют.

дир тракторної бригади Макарівської МТС Київської області Л. Дегтяренко. Він заявив, що комсомольці Української РСР будуть «дружно, пліч-о-пліч, працювати поруч із своїми братами — казахами і росіянами»¹⁶. 28 лютого перші посланці республіки прибули до Кустаная і були призначені на роботу в радгоспи та МТС Федорівського, Урицького і Убаганського районів¹⁷. Звертаючись до молоді УРСР, делегати VII з'їзду ЛКСМ Казахстану (березень 1954 р.) писали з цього приводу: «Ми з великою радістю дізналися, що тисячі молодих патріотів з усіх областей України виявили гаряче бажання приїхати до нас, у Казахстан. Перший загін українських комсомольців-механізаторів уже прибув до Кустанайської області. Трудящі нашої республіки зустрічають посланців України як братів. Ласкаво просимо до нашої трудової сім'ї, дорогі українські друзі!»¹⁸⁻¹⁹.

Свій вклад в освоєння цілинних просторів внесли представники всіх областей республіки. Лише протягом 1954—1955 рр. на казахстанську цілину з Вінницької області, наприклад, виїхало 5 тис. чол., з Чернігівської — більш як 5 тис., Харківської — близько 8 тис., Дніпропетровської — майже 4,5 тис. чол.²⁰ Вже в 1954 р. на нових землях працювало 1250 юнаків і дівчат з м. Києва, а загалом столична область республіки направила до Казахстану 2,5 тис. кращих своїх представників, що взяли участь в освоєнні 1 млн. га цілини²¹.

Будівельні організації республіки лише в 1954 р. направили на постійну роботу до цілинних районів 143 спеціалістів і 10 756 кваліфікованих робітників-будівельників, що дало можливість укомплектувати 6 новостворюваних будівельних трестів²².

З ініціативи комсомольців Гайсинського району Вінницької області на Україні розгорнувся рух за те, щоб кожний молодий патріот, який виявив бажання їхати на освоєння цілинних і перелогових земель, набув певного фаху. В цей час до комітетів комсомолу нерідко надходили заяви, подібні до тієї, з якою звернувся до Станіславського міськкому ЛКСМУ молодий робітник І. Шевчук: «Прошу направити мене на курси, тому що я хочу опанувати спеціальність і працювати на цілині трактористом»²³. Тисячі юнаків і дівчат закінчили в 1954 р. курси механізаторів, шоферів, стали теслярами, столярами, пічниками і т. д. Це дало їм можливість, приїхавши на цілину, швидко включитися в процес її активного господарського освоєння. Так, 2,5 тис. посланців Чернівецької області взяли участь у створенні селища Чернівці та зернорадгоспу ім. Павлова, що став одним з кращих на цілині. Новосели з Львівщини стали організаторами радгоспу ім. Герцена поблизу станції Кайбагор, переселенці з Черкащини та Кіровоградщини — радгоспу «Зарічний» в Акмолінській області, з Харківщини — радгоспу «Червонознам'янський» у тій самій області і т. д.²⁴

Намічений план створення та комплектування кадрами цілинних радгоспів був значно перевиконаний. Посланці Української РСР замість запланованих 54 організували 94 радгоспи. Таких же успіхів добилися й представники інших республік та окремих міст. Так, тру-

¹⁶ Комсомольская правда, 1954, 23 февр.

¹⁷ Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане.— М., 1959, с. 668.

¹⁸⁻¹⁹ Казахстанская правда, 1954, 9 марта.

²⁰ ЛКСМ України в цифрах: Довідник.— К., 1974, с. 107, 176, 194; Братством сильны: О дружбе и сотрудничестве трудящихся Днепропетровщины и других областей и республик СССР. 1917—1982: Сб. документов и материалов.— Днепропетровск, 1982, с. 130.

²¹ Київська правда, 1954, 21 лип.; ЛКСМ України в цифрах, с. 142.

²² ЦДАЖР УРСР, ф. 4487, оп. 1, спр. 2012, арк. 21—24, 32.

²³ Ф и н и к о в В. Ф. Украинский народ — целинным землям Казахстана, с. 34; Правда Украины, 1955, 12 февр.

²⁴ Рад. Буковина, 1958, 29 жовт.; Беренштейн Л. Ю., Горак В. В. Назв. праця, с. 45.

дяді Москви організували 46 цілинних господарств, Білорусії — 24, лєнінградці — 15, посланці Молдавської, Литовської і Латвійської РСР — по 4 цілинних радгоспи. Загалом протягом 1954—1956 рр. з усіх кінців нашої Вітчизни на казахстанську землю прибуло більш як 640 тис. добровольців²⁵.

Надалі колективи цілинних господарств поповнювалися посланцями з усіх союзних республік, місцевим населенням і стали багатонаціональними. Нині кожний з них, за словами члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії Казахстану товариша Д. А. Кунаєва, «являє собою немовби модель нашої величезної багатонаціональної радянської сім'ї»²⁶. В радгоспі «Харківський» Кустанайської області, наприклад, працюють представники 13 національностей. З трибуни XXV з'їзду КПРС трактористка цього господарства, Герой Соціалістичної Праці К. Б. Доненбаєва сказала: «В нашому радгоспі єдиною сім'єю працюють представники багатьох національностей. Але у нас була, є і буде спільна мова — мова братерства і дружби... Всі ми — єдиний радянський народ, тісно згуртований навколо рідної Комуністичної партії, і в світі немає сили, здатної захитати наше вільне, велике братерство»²⁷⁻²⁹.

Внаслідок міжреспубліканської міграції значно розширилося міжнаціональне спілкування трудящих братніх республік, зросла його інтенсивність, що, в свою чергу, стимулювало прогресивний процес інтернаціоналізації всіх сторін життя радянських людей.

Однією з важливих форм участі Української РСР у формуванні цілинних господарств була допомога кадрами спеціалістів керівної ланки та організаторів сільськогосподарського виробництва. У переважній більшості на керівну роботу до новостворених радгоспів направлялися досвідчені працівники із спеціальною освітою.

На Україні була проведена велика робота по добору та направленню спеціалістів керівної ланки на цілину. Перша їх група у складі 60 осіб виїхала на місце призначення, до Казахстану, на початку березня 1954 р. Тут вони очолили МТС і зернові господарства. Так, директором радгоспу «Дальний» Єсильського району Акмолінської області було призначено Д. І. Нечитайла — агронома, спеціаліста з вищою освітою, якого рекомендував Кіровоградський обком Компартії України; Т. С. Коновалов, що також працював директором радгоспу на Україні, очолив колектив зернорадгоспу ім. Леніна Іртиського району Павлодарської області; Є. А. Зайчукову, яка стала першим директором радгоспу «Двуречний» в Акмолінській області, рекомендував Дніпропетровський обком партії і т. д.³⁰

Питання про добір керівних і механізаторських кадрів для цілинних земель регулярно обговорювалися на засіданнях партійних комітетів республіки. Бюро Київського обкому партії, наприклад, розглядало їх 7 квітня 1954 р. (про направлення в Казахстан механізаторів та інших кваліфікованих робітників з числа комсомольців і молоді, які виявили бажання працювати на цілині) і 19 травня (про підготовку інженерів і техніків-будівельників для роботи в цілинних районах)³¹.

В результаті великої організаторської і політичної роботи, проведеної партійними, радянськими та комсомольськими організаціями республіки, вже до 6 квітня 1954 р. в Казахську РСР виїхали 87 інже-

²⁵ Базанова Ф. Н. Указ. соч., с. 111.

²⁶ Целиноградская правда, 1979, 23 нояб.

²⁷⁻²⁹ XXV з'їзд Комуністичної партії Радянського Союзу: Стеногр. звіт.— К., 1976, т. 1, с. 443.

³⁰ Герои Социалистического Труда — казахстанцы. В 4-х томах.— Алма-Ата, 1970, т. 3, с. 323—324; т. 4, с. 442.

³¹ Беренштейн Л. Ю., Горак В. В. Назв. праця, с. 37.

нерів різних спеціальностей, 118 агрономів, а на кінець травня — 128 інженерів-механіків, 84 техніки-механіки і 272 агрономи³².

У жовтні 1954 р. на Україні розгорнулася кампанія по добору і направленню в цілині радгоспи РРФСР і Казахської РСР 250 досвідчених спеціалістів та керівних працівників сільського господарства, у тому числі на посаду директорів — 60 чол., головних агрономів — 60, головних інженерів — 55, інженерів і техніків-будівельників — 50 і головних бухгалтерів 25 чол.³³ У новостворювані цілині радгоспи направляли насамперед комуністів та комсомольців — досвідчених організаторів і спеціалістів радгоспного й колгоспного виробництва, які мали стаж роботи у сільському господарстві і позитивно зарекомендували себе на керівній роботі. Їх кандидатури обговорювалися на бюро обкомів партії. Перевага віддавалася особам, що мали вищу спеціальну освіту. Наприклад, Хмельницький обком Компартії України рекомендував на посаду директора зернорадгоспу досвідченого агронома М. Г. Сталицького, Полтавський — головного агронома і заступника керуючого Полтавським цукротрестом Ф. Т. Моргуна. Одеський обком направив директорами радгоспів 4 чол., головними агрономами — 2, техніками-будівельниками — 4 чол. Зокрема, в цій області рекомендацію для призначення на посаду директора радгоспу одержали М. П. Коротченко — головний агроном радгоспу «Першотравневий», Г. П. Щербаченко — головний агроном Цебриківської МТС, техніком-будівельником була направлена А. Д. Сагайдачна, що займала цю ж посаду у Плоцькій МТС. До 23 листопада 1954 р. всі рекомендовані виїхали за місцем призначення³⁴.

В січні 1955 р. ця кампанія була успішно завершена. На посади директорів цілих радгоспів був направлений 61 чол., головних агрономів — 62, головних інженерів — 55, інженерів і техніків-будівельників — 47 і головних бухгалтерів — 30 чол., загалом 255 керівних працівників і спеціалістів сільського господарства³⁵.

Посланці республіки виправдали високе довір'я партії і народу. Серед перших нагороджених за успіхи в освоєнні цілих земель звання Героя Соціалістичної Праці Указом Президії Верховної Ради СРСР від 11 січня 1957 р. було присвоєно й чотирьом директорам цілих радгоспів, направлених парторганізацією України, — М. Ф. Козинцю, Д. А. Скрипнику, Т. Ф. Коновалову та Д. І. Нечитайлу³⁶.

Велику допомогу цілиним районам подала Українська РСР також молодими спеціалістами різних галузей знань: в 1954—1955 рр. туди було направлено більш як 60% випускників сільськогосподарських, зоотехнічних, ветеринарних інститутів і технікумів, училищ механізації сільського господарства УРСР³⁷. Лише в 1954 р. призначення до Казахстану одержали 30 випускників Ворошиловградського й 150 Київського сільськогосподарських інститутів, 20 — Станіславського медінституту, більше 200 випускників харківських вузів³⁸. У березні — травні того ж року з різних областей України на цілину виїхали 794 медичні працівники³⁹.

У 1955 р. до Казахської РСР прибула значна частина випуску прискороного курсу Київського технікуму підготовки культосвітпраців-

³² Фініков В. Ф. Украинский народ — целинным землям Казахстана, с. 35.

³³ Там же, с. 37.

³⁴ Фініков В. Ф. Діяльність Компартії України по поданню допомоги кадрами цілиним районам Казахської РСР (1954—1956 рр.). — УІЖ, 1963, № 6, с. 48.

³⁵ Фініков В. Ф. Украинский народ — целинным землям Казахстана, с. 24.

³⁶ Герои Социалистического Труда — казахстанцы, т. 3, с. 43—44, 77—78, 324; т. 4, с. 442.

³⁷ Беренштейн Л. Ю., Горак В. В. Назв. праця, с. 38.

³⁸ Тараненко В. М. Назв. праця, с. 51.

³⁹ Беренштейн Л. Ю., Горак В. В. Назв. праця, с. 39.

ників, а також 288 випускників Київського, Харківського, Дніпропетровського, Житомирського та інших будівельних технікумів⁴⁰.

У жовтні 1954 р. було оголошено про прийом учнів до училищ механізації сільського господарства Українського республіканського управління трудових резервів з метою забезпечення механізаторськими кадрами МТС і радгоспів цілинних та перелогових земель. Із 16 105 учнів, що вчилися в них на трактористів, механіків-комбайнерів та ремонтників сільгосптехніки, для цілинних районів Казахстану призначалося 11 200⁴¹.

Вихованці цих училищ внесли значний вклад в освоєння цілинних земель. Деякі з них за активну участь у вирощуванні і збиранні цілинного врожаю були удостоєні високого звання Героя Соціалістичної Праці. Це, зокрема, Бондар М. В., який приїхав до Казахстану в 1958 р. після закінчення училища механізації у Житомирській області; Кулик М. С., що працював на цілині з 1956 р. після закінчення Канівського училища; Чеховський О. І.— посланець Вінницької області; Хабло І. К.— вихованець Миргородського училища дизелістів, який прибув на цілину разом з першими добровольцями у 1954 р., та ін.⁴²

Направлення спеціалістів у цілинні райони тривало і в наступні роки. У 1960 р. в Казахстан прибули 210 випускників Кілійського та Лиманського училищ механізації сільського господарства Одеської області⁴³. Наступного року на цілинні землі одержали призначення 234 випускники сільських ПТУ Миколаївщини, а 350 учнів профтехучилищ цієї ж області проходили в Казахстані виробничу практику⁴⁴.

Протягом 1954—1955 рр. Українська РСР направила на постійну роботу до Казахстану близько 100 тис. своїх посланців. Майже 3 тис. з них становили комуністи, 75 тис.— комсомольці, більше третини — мали сільськогосподарську спеціальність⁴⁵.

Значну допомогу цілинникам трудящі України, як й інших братніх республік, подавали в період збирання врожаю. У зв'язку з погодними умовами строки жнив у Казахстані дуже стислі, що при величезних площах посівів у цілинних радгоспах вимагає максимальної концентрації техніки й людей. Вже в 1954 р. 12 тис. трактористів, комбайнерів, водіїв з Української РСР збирали перший хліб цілини⁴⁶. Працювали вони самовіддано. Так, у колгоспі ім. Джамбула Вишневського району Акмолінської області комбайнери В. Малахотько та І. Цибулько щоденно виконували планові завдання на 200%. Водії С. Даниленко та І. Арієв, які прибули на жнива до радгоспу «Київський» Атбасарського району Акмолінської області із столиці Радянської України, в 3—4 рази перевиконували норму⁴⁷. У 1955 р. на цілину разом з машинами прибуло 6255 комбайнерів з України⁴⁸.

У збиранні першого казахстанського мільярду пудів зерна в 1956 р. взяли участь 25 тис. посланців УРСР, в тому числі великий загін студентів республіки, серед яких особливо відзначилися 1600 вихованців факультету механізації Української сільськогосподарської академії, Мелітопольського і Харківського інститутів механізації сіль-

⁴⁰ Тараненко В. М. Назв. праця, с. 51; ЦДАЖР УРСР, ф. 4487, оп. 1, спр. 2049, арк. 5.

⁴¹ Фініков В. Ф. Украинский народ — целинным землям Казахстана, с. 38.

⁴² Герои Социалистического Труда — казахстанцы, т. 3, с. 86, 88, 182; т. 4, с. 370.

⁴³ ЦДАЖР УРСР, ф. 5111, оп. 1, спр. 246, арк. 130.

⁴⁴ Чудесный сплав: Документы и материалы из истории дружеских связей трудящихся Николаевщины с трудящимися братских советских республик (1917—1977).— Одесса, 1981, с. 188, 190.

⁴⁵ Казахстанская правда, 1956, 26 янв.; Беренштейн Л. Ю., Горак В. В. Назв. праця, с. 40; Беренштейн Л. Ю. В авангарді трудівників села: (Колгоспні і радгоспні партійні організації України між ХХ і ХХІІІ з'їздами КПРС),—К., 1968, с. 41.

⁴⁶ Правда, 1954, 18 авг.

⁴⁷ Правда Украины, 1954, 15 сент.; Тараненко В. М. Назв. праця, с. 47.

⁴⁸ Юхнович Д. І. Назв. праця, с. 61.

ського господарства, Дніпропетровського та Львівського сільськогосподарських інститутів⁴⁹. У 1958 р. профспілкові й комсомольські організації УРСР відрядили до районів освоєння цілинних та перелогових земель 15 тис. молодих механізаторів. Для культурного обслуговування цілинників Київська, Харківська, Дніпропетровська та Одеська обласні ради профспілок направили 5 концертних бригад, виділили значну кількість спортивного інвентаря. 7 400 молодих посланців УРСР взяли участь у весняних польових роботах 1960 р. в братній республіці, серед них 500 трактористів з Одеської, 600 з Дніпропетровської та більш як 500 з Хмельницької областей. Цілинний врожай того року збирали понад 1000 чернівецьких та 600 одеських механізаторів⁵⁰.

І надалі механізатори Радянської України брали участь у збиранні хлібів, вирощених на казахстанській ниві. Так, протягом 8-ї п'ятирічки (1966—1970 рр.) для подання допомоги господарствам Казахської РСР у проведенні жнив з України загалом було направлено 23 тис. комбайнерів та близько 12 тис. комбайнів. Крім того, збирати врожай на цілину щороку виїздили 1,5—2 тис. учнів сільських профтехучилищ УРСР⁵¹.

У 1962 р. на цілинних землях Казахстану з'явилися студентські будівельні загони (СБЗ), що прибули з України. У складі першого з них, який працював в Аркалицькому та Октябрському районах Кустанайської області, налічувалося 1300 вихованців різних вузів Києва. Протягом трудового семестру вони збудували 311 об'єктів, у тому числі житлові будинки, виробничі споруди, школи, клуби, освоїли 1,8 млн. крб. капітальних вкладень. У 1964 р. в Казахстані працювали вже 5,7 тис. посланців 52 вузів з 19 міст нашої республіки. Лише в 1962—1974 рр. цілинну школу пройшли 63 507 студентів УРСР, які спорудили 6769 об'єктів і освоїли 206,4 млн. крб. капіталовкладень⁵². Крім участі у будівництві, збиранні врожаю, студенти вели велику громадську й шефську роботу: виступали з лекціями для населення, концертами художньої самодіяльності тощо.

Значну допомогу цілині подала Українська РСР технікою та іншими матеріальними ресурсами. Ця допомога визначалася рівнем економічного розвитку республіки, а широкий асортимент промислової продукції, що його вона постачала новоствореним господарствам, — характером її економічної спеціалізації в межах єдиного народногосподарського комплексу країни. У виконанні почесних замовлень першопілинників взяли участь найбільші підприємства різних галузей промисловості УРСР. В роки масового освоєння цілинних і перелогових земель понад 90 з них постачали на цілину майже 1000 видів різних машин, верстатів і устаткування⁵³. Велику роботу в цьому напрямі проводили колективи таких заводів, як Харківський тракторний, кіровоградський «Червона зірка», Одеський сільськогосподарського машинобудування, Дніпропетровський металокопонування, миколаївський «Шляхмашина» та ін. У 1954—1955 рр. ХТЗ відправив на цілину 15 тис. тракторів ДТ-54, а в 1961—1963 рр. вже 25,3 тис. більш потужних машин — Т-74 і Т-75⁵⁴. На Житомирському, Полтавському ливарно-механічних та Одеському механічному заводах, а також на ряді інших підприємств у 1954—1955 рр. були виготовлені і відправлені на цілину будівельні механізми, обладнання, інструмент тощо⁵⁵.

⁴⁹ Фініков В. Ф. Украинский народ — целинным землям Казахстана, с. 129.

⁵⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 1832, арк. 3—5, ф. 5111, оп. 1, спр. 243, арк. 68; спр. 245, арк. 187; спр. 246, арк. 130.

⁵¹ Фініков В. Ф. Украинский народ — целинным землям Казахстана, с. 144—145.

⁵² Фініков Т. В. Назв. праця, с. 49—52.

⁵³ Юхнович Д. І. Назв. праця, с. 58.

⁵⁴ Правда України, 1966, 23 сент.

⁵⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. 4487, оп. 1, спр. 444, арк. 107, 101.

Широке застосування на цілинних землях дістали розробки вечних і конструкторів України. Колективи проектно-конструкторських організацій республіки розробили з урахуванням кліматичних особливостей Казахської РСР і відправили на цілину типові проекти житлових і адміністративних споруд, об'єктів виробничого й соціально-культурного призначення, на основі яких забудовувалися центральні садиби цілинних радгоспів. Спеціалісти Мінмиськільбуду УРСР, які побували у 1954 р. в Казахстані, провели топографічну зйомку місцевості й розпланували центральні садиби 47 радгоспів, а також майданчики під МТС, зернопункти, нафтосховища тощо для Павлодарської, Північно-Казахстанської та Карагандинської областей. Роботу вони виконали достроково — до 1 квітня 1955 р.⁵⁶

Всенародного розмаху набрала шефська допомога цілинникам. Активну участь у цій благородній справі взяли трудящі України, які дбали про поліпшення всіх сторін життя новоселів. Так, колективи підприємств легкої промисловості республіки збільшили постачання в райони освоєння цілини теплих речей і постільної білизни. Зокрема, робітники Львівської швейної фабрики відправили новоселам Кустанайської та сусідніх областей на 1,5 млн. крб. теплого одягу, а колектив промислової артілі «Перше Травня» Станіславської області — близько 5 тис. комплектів ватяного обмундирування. Зі Львова до радгоспів та МТС Кустанайської і Кокчетавської областей надсилали взуття і постільну білизну. З Києва, Харкова, Ужгорода, Чернівців, Полтави та інших міст республіки йшли на цілину посилки з вовняними, трикотажними та лляними виробами⁵⁷.

Трудящі Радянської України піклувалися також про створення для цілинників добрих побутових умов. З цією метою робітники депо Донецької залізниці налагодили випуск для трактористів пересувних вагончиків-гуртожитків і в 1954 р. відправили їх до Казахстану 600 штук. Колектив Брошнівського деревообробного комбінату Станіславської області виготовив для таких вагончиків 850 комплектів обладнання. Значну кількість вагончиків-гуртожитків обладнали й відправили на цілину колективи Одесько-Кишинівської та Південно-Західної залізниць. Київська фабрика ім. Боженка надіслала новоселам у 1954 р. 10 вагонів з меблями⁵⁸.

Профспілкові організації України взяли участь у комплектуванні 200 бібліотек для радгоспів та МТС Казахстану. Певну роботу в цьому напрямі провели й комсомольські організації республіки. Уже невдовзі після початку освоєння цілини новоселам було надіслано більше 350 тис. прим. книг, а також багато музичних інструментів, радіоприймачів тощо⁵⁹.

Значного поширення в роки масового освоєння цілини набрало шефство підприємств, районів і областей УРСР над цілинними радгоспами, районами та областями. Так, трудящі Одеси взяли його над радгоспом «Ждановський» Чистопольського району Кокчетавської області. Одесити надсилали підшефним подарунки — велосипеди, радіоприймачі, фотоапарати, музичні інструменти, речі домашнього вжитку тощо. Дружні зв'язки, що підтримуються й нині, налагодили трудящі міста і з радгоспом «Одеський» Акмолінської області. Щороку в цьому господарстві працюють студентські будівельні загони Одеського технологічного інституту харчової промисловості, викладачі якого розробили для підшефного радгоспу проект комбикормового цеху, сепараторного відділення⁶⁰.

⁵⁶ Там же, спр. 2049, арк. 9, 10.

⁵⁷ Тараненко В. М. Назв. праця, с. 52.

⁵⁸ Там же, с. 51.

⁵⁹ Юхнович Д. І. Назв. праця, с. 61.

⁶⁰ Правда, 1982, 18 янв.

В роки освоєння цілини у Казахській РСР було створено 4 радгоспи, які мали однакову назву — «Київський». Значну допомогу їм подавали трудящі столичної області України. Так, над одним з цих радгоспів, що знаходився на території Узункольського району Кустанайської області, взяв шефство Жовтневий район м. Києва. Регулярно до новоселів приїздили делегації заводів цього району — «Більшовика», порційних автоматів ім. Дзержинського та ін. Вони привозили цілинникам слюсарні інструменти, подарунки⁶¹. Аналогічні зв'язки підтримували з підшефним радгоспом «Черкаський», організованим навесні 1954 р. в північному Казахстані, трудящі Черкащини і т. д.⁶²

Значну шефську роботу проводили установи культури УРСР. Майстри мистецтв республіки не раз виступали з шефськими концертами на цілинних землях. Так, за плідну роботу по культурному обслуговуванню працівників цілинних районів Львівський державний драматичний театр ім. М. Заньковецької було нагороджено Грамотою Президії Верховної Ради Казахської РСР, а популярних артистів естради Ю. Тимошенка та Ю. Березіна — медалями «За освоєння цілинних земель»⁶³.

З новою силою рух за подання шефської допомоги першоцілинникам розгорнувся в 1961 р. з ініціативи громадськості Москви, яку підтримали трудящі всієї країни, в тому числі Української РСР. Зокрема, Харківська, Вінницька, Волинська, Житомирська, Закарпатська, Кримська, Миколаївська, Ровенська, Одеська та Чернігівська області взяли шефство над Цілиноградською (до 1961 р. — Акмолінська) областю; Дніпропетровська, Запорізька, Кіровоградська, Сумська, Херсонська, Хмельницька, Черкаська, Чернівецька та Ворошиловградська — над Кустанайською областю; а Полтавська, Київська, Тернопільська, Львівська та Івано-Франківська — над Павлоградською областю Казахської РСР. Для координування шефської роботи була створена Республіканська комісія по шефству, до складу якої ввійшли представники Ради Міністрів УРСР, Держкомітету в справах будівництва, Міністерства сільського господарства, республіканського об'єднання «Укрсільгосптехніка», міністерств освіти, охорони здоров'я і Держплану УРСР⁶⁴. В республіці було розроблено спеціальний комплекс заходів, спрямованих на забезпечення планомірності у проведенні шефства над областями цілинного краю. Багатогранна шефська допомога трудящих України першоцілинникам, яка здійснювалася під керівництвом партійних організацій, сприяла зміцненню інтернаціональних зв'язків, розвитку виробничої й соціальної активності шефів та підшефних, поліпшенню житлово-побутових умов цілинників, кращому задоволенню їх культурних запитів.

Освоєння цілинних і перелогових земель стало важливою ланкою на шляху побудови в нашій країні розвинутого соціалістичного суспільства. За короткий час до господарського обігу було введено 41,8 млн. га цілинних та перелогових земель, у тому числі в Казахстані — 25,5 млн. га. На територіях, які раніше пустували, виникли нові радгоспи, вирости промислові підприємства, наукові центри. Все це докорінно змінило економічне й соціальне обличчя цілинних районів, дало змогу створити на сході країни нову велику зернову базу, набагато збільшити виробництво товарного хліба та продукції тваринництва. Середньорічне виробництво зерна в основних районах освоєння нових земель зросло з 22,7 млн. т в 1949—1953 рр. до 67,9 млн. т

⁶¹ Прошачков В. О. Глибини океану дружби.— К., 1982, с. 51.

⁶² Народное движение за освоение целинных земель в Казахстане, с. 681.

⁶³ Фиников В. Ф. Украинский народ — целинным землям Казахстана, с. 123; Вечірній Київ, 1965, 10 верес.

⁶⁴ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 8, спр. 3070, арк. 2.

у 1974—1978 рр. Нині більше третини всього хліба країни вирощується в цих районах⁶⁵.

Вагомий вклад у досягнення цих успіхів внесли трудящі Української РСР, які на всіх етапах освоєння нових земель немало зробили для забезпечення цілинних господарств кадрами кваліфікованих робітників і спеціалістів, матеріальними ресурсами, науково-технічними розробками, подавали багатогранну шефську допомогу першочілинникам. На урочистостях в Алма-Аті з нагоди 20-ї річниці початку освоєння цілини член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький наголошував: «Український народ, який пізнав велику силу братерської взаємодопомоги в найбільш відповідальні й важкі періоди своєї історичної долі, вважає участь в освоєнні і дальшому розвитку цілинних земель своєю кровною справою, високим патріотичним і інтернаціональним обов'язком»⁶⁶.

Нині в нашій країні широко відзначається 30-річчя з початку масового освоєння цілинних і перелогових земель. Питання, пов'язані з цією знаменною датою, розглянуто на одному з чергових своїх засідань Політбюро ЦК КПРС. На ньому, зокрема, було схвалено пропозиції про розгортання змагання комсомольсько-молодіжних колективів за право присвоєння імені Тридцятиріччя цілини. Політбюро зосередило увагу партійних, радянських і господарських органів на безумовному виконанні кожним колгоспом, радгоспом, підприємством агропромислового комплексу планів і зобов'язань нинішнього року і п'ятирічки в цілому, на реалізації Продовольчої програми, всемірній інтенсифікації виробництва, ефективному використанні створеного в сільському господарстві потенціалу, впровадженні досягнень науки і техніки⁶⁷. Велика роль у розв'язанні цих важливих народногосподарських завдань належить перетворенням волею партії і радянського народу колишнім цілинним районам, які ось уже 30 років є надійною житницею країни.

А. П. Данильченко, А. С. Рублев

ВКЛАД ТРУДЯЩИХСЯ УКРАИНСКОЙ ССР В ОСВОЕНИЕ ЦЕЛИННЫХ ЗЕМЕЛЬ

Резюме

В статье на основе опубликованных и архивных источников показан вклад трудящихся Украинской ССР в освоение целинных и залежных земель, в частности в обеспечение вновь созданных хозяйств кадрами квалифицированных рабочих и специалистов, материальными ресурсами, научно-техническими разработками, раскрыто многогранную шефскую помощь трудовых коллективов республики первоцелинникам.

⁶⁵ ...А хлеб остается хлебом: К 25-летию освоения целины: Сб. статей.— М., 1979, с. 12.

⁶⁶ Щербицкий В. В. Избранные речи и статьи.— М., 1978, с. 143.

⁶⁷ Рад. Україна, 1984, 21 січ.

До 170-річчя з дня народження Т. Г. Шевченка

Ф. П. ШЕВЧЕНКО (Київ)

ВИДАТНИЙ БОРЕЦЬ ПРОТИ КРІПОСНИЦТВА І ЦАРИЗМУ

170-річчя з дня народження видатного поета, художника, революціонера-демократа Тараса Григоровича Шевченка, яке минуло в березні цього року, широко відзначається не лише в Радянському Союзі та інших соціалістичних країнах, а й прогресивною громадськістю світу.

Як відомо, все своє життя і різносторонню діяльність Т. Г. Шевченко присвятив служінню трудовому народові. Він був у перших лавах борців за світле майбутнє людства і мав цілковиту підставу сказати: «...Історія мого життя є складовою частиною історії моєї батьківщини». Проте слід вказати, що діяльність геніального сина українського народу не обмежувалася національними рамками, а мала загальнолюдське значення.

В літературних творах, епістолярній і художній спадщині, щоденнику Т. Г. Шевченка знайшли відображення його політичні, правові, філософські, естетичні та історичні погляди. Він добре знав минуле своєї батьківщини і, будучи революціонером-демократом, зробив певний внесок у розвиток історичної думки і розуміння історичного процесу¹.

В період, коли жив і творив Т. Г. Шевченко, в Росії, у тому числі й на Україні, передові погляди знаходили відображення переважно в художній літературі та критиці. До творчості великого Кобзаря часто зверталися й звертатимуться багато дослідників, маючи на меті знайти в ній відповідь на різні питання, що цікавили їх, а також підтвердження тих чи інших положень і висновків. Більше того, геній Т. Г. Шевченка, його передові погляди і правдиве зображення ним життя народних мас справляли великий вплив на розвиток історичної думки на Україні. Недаремно ж вивчаючи й узагальнюючи фактичний матеріал з певної проблеми, прогресивні історики використовували його оцінки різних подій та явищ. Інакше не могло й бути, враховуючи той факт, що Тарас Григорович добре знав, як розвивалися соціально-економічні, політичні та національні відносини на Україні. В цих питаннях Т. Г. Шевченко, на думку М. Г. Чернишевського, був «непохитним авторитетом»².

Діяльність славного сина українського народу мала таке ж велике значення для розгортання боротьби народних мас проти своїх поневолювачів, як і діяльність велетнів революційної думки Росії В. Г. Белінського, О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського і М. О. Добролюбова, що були попередниками революційної соціал-демократії³. Він одним із перших на Україні не стихійно, а свідомо, в ході революційної боротьби, дійшов висновку, що знищення кріпосництва, повалення царизму можливі лише при спільних зусиллях усіх народів Російської імперії.

Оцінюючи значення діяльності того чи іншого діяча минулого, завжди необхідно керуватися ленінським положенням про те, що нового він дав у порівнянні з своїми попередниками, яку позицію займав що-

¹ Докладніше про це див: Історичні погляди Т. Г. Шевченка.— К., 1964, 242 с.; Марголис Ю. Д. Исторические взгляды Т. Г. Шевченко.—Л., 1964, 292 с.

² Чернышевский Н. Г. Полное собр. соч. — М., 1950, т. VII, с. 793.

³ Зв'язки Т. Г. Шевченка з російськими революціонерами-демократами висвітлені в багатьох працях. Серед них виділимо монографії Є. С. Шаблювського «Шевченко і російська революційна демократія» (К., 1958.—322 с.) і «Шевченко и русские революционные демократы. 1858—1861» (М., 1964.—269 с.).

до своїх сучасників⁴. Досвід показав, що по-новому інтерпретували історичні явища завжди діячі, які були тісно зв'язані з народом, відображали інтереси прогресивних класів. До їх числа належали революційні демократи, зокрема Т. Г. Шевченко. Про його творчість М. О. Добролюбов писав: «Він — поет цілком народний, такий, якого ми не можемо вказати у себе. Навіть Кольцов не йде з ним у порівняння, тому що складом своїх думок і навіть своїми прагненнями іноді віддаляється від народу. У Шевченка, навпаки, все коло його дум і співчуттів перебуває в цілковитій відповідності із змістом і ладом народного життя. Він вийшов з народу, жив з народом і не тільки думкою, а й обставинами життя був з ним міцно і кровно зв'язаний»⁵.

У дуже складний період історії Росії жив і творив Т. Г. Шевченко. В той час уже наочно проявилася гостра криза феодального способу виробництва, відбувався процес занепаду поміщицького господарства, обезземелювання і зубожіння селянства, що було викликано зростанням товарно-грошових відносин і посиленням кріпосницької експлуатації. Ліквідація феодально-кріпосницького ладу, знищення самодержавства, що гальмували розвиток суспільства, стали невідкладним завданням. Радикально розв'язати цю складну проблему можна було тільки революційним шляхом. За визначенням В. І. Леніна, тоді «...усі суспільні питання зводились до боротьби з кріпосним правом та його залишками»⁶. Ставлення до кріпосництва характеризувало в той час ступінь прогресивності не лише окремих політичних діячів, але й цілих суспільних груп і класів.

У боротьбі проти феодально-кріпосницького гноблення найбільш непримирну позицію займало селянство. Виразниками його інтересів виступали революційні демократи, зокрема Т. Г. Шевченко. Кріпак за походженням, він люто ненавидів рабство, прославляючи волелюбний дух народу і відображаючи його кращі сподівання та думи. Йому самому довелося випити повну чашу гіркої долі кріпака, а тому він не міг не стати пристрасним борцем проти кріпосництва. А той факт, що селянство України висунуло із свого середовища такого видатного діяча, як Тарас Шевченко, було свідченням сили цього класу, справедливості його боротьби проти феодалізму та царизму.

Завдяки щасливому збігу сприятливих обставин Тарасу Григоровичу вдалося вирватися з кріпацької неволі, однак його рідні залишалися кріпаками. Та хіба тільки рідні? Мільйони людей зазнавали нестерпного гноблення. І Т. Г. Шевченко завжди проявляв кровну зацікавленість у їх долі.

Проте не лише кріпацьке походження, не тільки спогади про тяжке дитинство і юність, а насамперед класова свідомість спонукали Тараса Григоровича різко засуджувати кріпосництво і закликати до рішучої боротьби з ним. В автобіографії для підцензурного видання «Народное чтение» він, зокрема, зазначав, що «печальные факты» з його життя «поведут, мне кажется, многих к сознанию своего человеческого достоинства, без которого невозможны успехи общественного развития в низших слоях населения России. Моя собственная судьба, представленная в истинном свете, могла бы навести не только простолюдина, но и тех, у кого простолюдин находится в полной зависимости, на размышления, глубокие и полезные для обеих сторон»⁷.

Т. Г. Шевченко пишався своїм походженням. В. Беренштам у мате-

⁴ Див.: Ленін В. І. До характеристики економічного романтизму. Сімонді і наші вітчизняні сімондисти.— Повне збір. творів, т. 2, с. 173.

⁵ Добролюбов Н. А. Полное собр. соч. в шести томах.— М., 1935, т. II, с. 562—563.

⁶ Ленін В. І. Від якої спадщини ми відмовляємось?— Повне збір. творів, т. 2, с. 497.

⁷ Шевченко Тарас. Повне збір. творів у десяти томах (далі — ПЗТ).— К., 1951, т. V, с. 224.

ріалах «Шевченко та його знайомі із простонароддя» на основі спогадів сучасників писав: «Любов до селянської маси, співчуття до її гіркої долі, неволі, страждань і злиднів живим джерелом б'є в його творах. Але ця любов відчувалась не тільки в його творах, вона постійно виявлялась і в його поведінці. Він не тільки не приховував свого селянського походження, що зустрічається рідко навіть тепер, а 50 років тому було звичайнісіньким явищем, а, навпаки, незмінно підкреслював це походження своє, пишався ним. Любов до свого народу він виявляв завжди і словом, і ділом. І менша братія глибоко цінила це незвичне ставлення до неї земляка, що вийшов у пани»⁸.

Однак не тільки ці свідчення про великого поета, а насамперед уся його творчість є переконливим доказом його глибокої класової свідомості, відданості справі покріпаченого селянства. Недаремно, прагнучи пояснити деякі явища російської дійсності, він говорив про «политическо-экономическую пружину»⁹.

Революційні погляди Т. Г. Шевченка формувалися під впливом ідей декабристів, діячів польського національно-визвольного руху і дружби з російськими революційними демократами. Але при цьому не слід ігнорувати також той факт, що вирішальний вплив на нього мали події, які відбувалися на Україні. Так, під час слідства у справі Кирило-Мефодіївського товариства він заявив у Третьюму відділенні: «Ще в Петербурзі я чув скрізь дерзості і осудження щодо государя і уряду. Повернувшись до Малоросії, я почув ще гірше поміж молодими та статечними людьми; я побачив злидні та жахливий гніт селян поміщиками, посесорами, і все це робилось і робиться іменем государя і уряду...»¹⁰. Звертає на себе увагу та обставина, що саме після першої подорожі на Україну, а потім з переїздом сюди Т. Г. Шевченко написав сповнені революційного змісту твори «Сон», «Єретик», «Кавказ», «І мертвим, і живим...», «Великий льох», «Холодний Яр», «Заповіт» та ін.

Навіть уже будучи прославленим поетом і відомим художником, Т. Г. Шевченко не переставав спілкуватися з селянами. Причому часто він робив це, відверто нехтуючи «вищим освіченим товариством»¹¹. Великий Кобзар безжалісно таврував тих панів, які обдирали селян, але водночас намагалися видати себе за «предзавзятих патріотів»¹². «Думка про тодішнє становище простолюдина завжди мучила Шевченка й нерідко отруювала кращі хвилини», — писав О. С. Чужбинський¹³.

Поет-революціонер свідомо поставив перед собою велике завдання: «Воскресну нині! Ради їх, Людей закованих моїх, Убогих, нищих... Возвеличу Малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх Поставлю слово...»¹⁴ Слід сказати, що й до Т. Г. Шевченка письменники часто змальовували українське село, однак у їх творах не було показано справжнього становища покріпаченого селянства. І от прийшов у літературу селянський син, кріпак, «як живий творець, працюючи і борючись за потоптані людські права поневоленого селянства і занедбаного українського народу, разом з тим як оборонець всіх покривджених», — писав Іван Франко¹⁵.

Тарас Григорович розумів, що тяжке життя кріпаків — це не результат зловживань окремих злих панів, а наслідок усєї системи феодално-кріпосницького гноблення. Тому він висміював тих горе-діячів, які розраховували навчати «шануватись паничів поганих». Змальову-

⁸ Спогади про Шевченка.— К., 1958, с. 192.

⁹ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. V, с. 69.

¹⁰ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах.— К., 1950, с. 112.

¹¹ Спогади про Шевченка, с. 42—43, 101, 185, 187—195, 197 та ін.

¹² Шевченко Тарас. ПЗТ.— К., 1953, т. II, с. 88.

¹³ Спогади про Шевченка, с. 101.

¹⁴ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. II, с. 289.

¹⁵ Франко Іван. Літературно-критичні статті.— К., 1950, с. 432.

ючи життя своїх односельців, він зробив висновок: «І не в однім отім селі, А скрізь на славній Україні Людей у ярма запрягли Пани лукаві...»¹⁶ Цим самим письменник не тільки розширив проблематику художньої творчості, а й став творцем нового напрямку в українській літературі — критичного реалізму.

Нині, коли історія селянства України вже добре вивчена, є всі підстави стверджувати, що в основу своїх поетичних і прозових творів Т. Г. Шевченко поклав дійсні факти і силою свого таланту підніс їх до рівня узагальнення. Багато повинен був побачити, пережити і передумати поет, щоб у 1844 р. в поемі «Сон» намалювати таку картину: «Он глянь, — у тім раї, що ти покидаєш, Латану свитину з каліки знімають, З шкурою знімають, бо нічим обуть Княжат недорослих; а он розпинають Вдову за подушне, а сина кують, Єдиного сина, єдину дитину, Єдину надію! в військо оддають! Бо його, бач, трохи! а онде підтином Опухла дитина — голоднее мре, А мати пшеницю на панщині жне»¹⁷.

Тяжке становище українського селянства було провідною темою його творчості. З великим болем писав поет: «Я бачив пекло... Там неволя, Робота тяжкая, ніколи і помолитись не дають»¹⁸. Соціальний гніт викликав ненависть Тараса Григоровича до панів, які «людей запрягають в тяжкі ярма», деруть шкуру «з братів незрящих, гречко-сіїв»¹⁹. «...Продаєм Або у карти програєм Людей... не негрів... а таких Таки хрещених... но прости х»²⁰. Він з гнівом писав: «Ви — розбойники неситі, Голодні ворони. По якому правдивому, Святому закону І землю, всім даною, і сердешним людом Торгуєте?...»²¹ Т. Г. Шевченко справедливо вважав, що ліквідувати гніт, зловживання і безчинства кріпосників можна буде тільки тоді, коли не залишиться «сліду панського в Україні»²².

Як зазначалося вище, в першій половині XIX ст. нові, капіталістичні суспільно-економічні відносини в Росії, розвиток яких гальмували існуючі феодально-кріпосницькі порядки, лише зароджувалися, поступово проникаючи в селянське господарство, і ще не привели до класової диференціації останнього. Однак це зовсім не означало, що тоді на Україні ще не було економічної нерівності серед сільського населення. В зв'язку з цим цікаво навести такі дані. У 1845 р. за інвентарем селянських повинностей Кирилівського маєтка, до якого входило кілька сіл, у тому числі й Моринці — батьківщина поета, в ньому було 203 тяглі, які мали не менше однієї пари волів, 1038 піших, які мали тільки землю, 137 городників або халупників і 142 бобилі («люди бедного состоянія и сироты») ²³. Всі вони були кріпаками і відробляли різні норми панщини. Побувавши в той час у рідному селі, Т. Г. Шевченко з великим сумом і болем писав: «Аж страх погано У тім хорошому селі: Чорніше чорної землі Блукають люди: повсихали Сади зелені, погнили Біленькі хати, поваялись, Ставки бур'яном поросли. Село неначе погоріло, Неначе люди подуріли, Німі на панщину ідуть і діточок своїх ведуть!»²⁴.

Письменник-реаліст Т. Г. Шевченко не міг не бачити економічної нерівності в українському селі і в своїх творах показав представників різних груп кріпосного селянства: багатих, бідних, заробітчан, наймитів, казенних селян тощо. Всі вони зазнавали тяжкого феодального

¹⁶ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. II, с. 111.

¹⁷ Шевченко Тарас. ПЗТ. К., 1951, т. I, с. 242.

¹⁸ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. II, с. 229.

¹⁹ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. I, с. 330—331.

²⁰ Там же, с. 328.

²¹ Там же, с. 338—339.

²² Шевченко Тарас. ПЗТ, т. II, с. 111.

²³ Т. Г. Шевченко в документах і матеріалах, с. 42—43.

²⁴ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. II, с. 110.

гноблення і були зацікавлені в ліквідації існуючих порядків. Тарас Григорович завжди виступав виразником їх інтересів. Проте його симпатії насамперед були на боці найбільш знедолених — наймитів, вдів і сиріт. Є всі підстави твердити, що поет, який сам пережив сирітство, був наймитом, першим в українській літературі змалював їх гірку долю. Вже у ранніх поезіях Т. Г. Шевченка розповідалося про чумака-наймита, який іде «...з-за Лиману З чужим добром, безталанний, Чужі воли поганяє, Поганяючи співає» про те, що «Молодую мою силу Багаті купили»²⁵.

В повістях «Художник», «Музыкант», «Варнак» та інших творах Т. Г. Шевченко першим в українській літературі показав трагічне становище представників кріпосної інтелігенції, їх залежність від свавілля панів. Повертаючись із заслання, він почув на пароплаві чудову гру скрипаля — «вольноотпущенного чудотворця» і в своєму «Щоденнику» записав: «Благодарю тебя, мой случайный, мой благородный. Из твоей бедной скрипки вылетают стоны поруганной крепостной души и сливаются в один протяжный, мрачный, глубокий стон миллионов крепостных душ»²⁶. На жаль, історики ще приділяють недостатньо уваги вкладу вихідців із народних низів у розвиток культури і науки Росії, що дало б можливість ґрунтовніше показати й одне з джерел формування різночинської інтелігенції, яка згодом відіграла важливу роль у суспільному житті й революційному рухові.

Поряд з панщиною селяни відбували й тяжку рекрутську повинність. У ті часи військова служба була справжньою довгорічною неволею, з якої мало хто повертався додому. Становищу рекрутів та їх рідних присвячено багато творів великого поета, зокрема «Сова», «Рановранці новобранці», «Полюбилася я», «По вулиці вітер віє», «Москалева криниця», «Марина» та ін. Причому вони перекликаються з народними піснями і думами, сповненими співчуття і жалю до гіркої долі цих людей, ненавистю до війни. Рекрутів в армії чекала щоденна муштра, знущання офіцерів, приниження людської гідності, цілковита відірваність від рідного краю, жорстокі покарання щпцрутенами. Ці люди, за словами поета, були «кайданами окуті».

Самому Тарасу Григоровичу довелося служити солдатом протягом довгих 10 років. Його «Щоденник» є одним із найцінніших джерел, в якому правдиво змалювано життя солдатське. «Солдат — самое бедное, самое жалкое сословие в нашем православном отечестве, — писав поет. — У него отнято все, чем только жизнь красна: семейство, родина, свобода, одним словом все»²⁷. Принагідно відзначимо, що становище рекрутів російської армії в той час також ще спеціально не досліджувалося істориками України.

В своїх творах Т. Г. Шевченко рішуче засуджував загарбницькі, несправедливі війни, що приносили численні страждання трудящим. Так, у поемі «Кавказ», виступаючи проти завойовницької політики царизму, поет писав: «...Лягло костями Людей муштрованих чимало. А сльоз, а крові? напоїть Всіх імператорів би стало З дітьми і внуками, втопить В сльозах удов'їх. А дівочих, Пролитих тайно серед ночі! А матерніх гарячих сльоз! А батькових, старих, кровавих, Не ріки — море розлилось, Огненне море...»²⁸

Тарас Григорович розумів антинародний характер Кримської війни, яку вів царизм, прикриваючись базіканнями про «визволення» інших народів, у той час, коли необхідно було «розкувати Своім невольником кайдани»: «...І знову потекла Мужичька кров! Кати вінчанні, Мов пси голодні за маслак, Гризуться знову»²⁹. В наш час, коли різко

²⁵ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. I, с. 254.

²⁶ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. V, с. 80.

²⁷ Там же, с. 7.

²⁸ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. I, с. 326.

²⁹ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. II, с. 243.

загострилася міжнародна обстановка і прогресивна громадськість світу бореться за збереження миру, виступи Т. Г. Шевченка проти несправедливих війн звучать актуально.

Селянство України в період, коли жив великий співець народу, часто страждало від голоду, стихійного лиха, епідемій, зокрема чуми. Це також знайшло відображення в творах поета. Наприклад, у поемі і повісті «Княжна» він показав зажерливість панів, які наживалися на горі народному. Тисячами гинули голодні люди, а у феодалів гнили скирти хліба³⁰.

Справжній народолюбець, великий просвітитель, Т. Г. Шевченко був борцем за поширення серед народних мас, зокрема кріпосного селянства, освіти. В своїх творах він показав, які перешкоди доводилося долати сільським дітям, щоб здобути хоча б початкову освіту, адже пани докладали багато зусиль, щоб утримувати кріпаків у темряві і неучтві. Він вклав в уста героя поеми «Варнак» такі слова: «...Нас! Дешевших панської собаки, Письму учити?! Молитись богу Та за ралом спотикатись, А більше нічого Не повинен знать невольник, Така його доля»³¹.

Т. Г. Шевченко схвалював будь-які заходи, спрямовані на поширення освіти серед кріпаків. Так, перебуваючи в Нижньому Новгороді, він одержав «Граматику» — буквар, складений П. Кулішем. З цієї нагоди він зробив у своєму «Щоденнику» запис, який закінчувався словами: «Дай бог, чтобы он привился в нашем бедном народе. Это первый свободный луч света, могущий проникнуть в сдавленную попами невольничью голову»³².

Відомо, що Т. Г. Шевченко не лише вітав такі заходи, а й сам склав і за свої кошти видав буквар українською мовою, виношував плани підготовки інших книг для навчання народу. Та втілити у життя ці задуми він не встиг³³.

Про високий гуманізм, глибокі душевні почуття простих людей свідчать образи багатьох селян, виведені у творах великого Кобзаря. З притаманною йому силою і емоційністю він показав глибокі і щирі почуття молоді в коханні, безмежну материнську любов, справжню людську гідність, прагнення до краси, оптимізм, волелюбність і ненависть до гнобителів. Червоною ниткою через усю творчість поета проходить велика любов селянина до чудової української природи. В своєму «Щоденнику» Т. Г. Шевченко зазначав, що селянин на Україні, хоч і бідний, але «...окутал себя великолепною, вечно улыбающеюся природою и поет свою унылую, задушевную песню в надежде на лучшее существование»³⁴. Він гордився високими моральними якостями простих людей.

Однак у Шевченка немає ідеалізації сільського життя і милування патріархальщиною, як твердили деякі дослідники його творчості. Як великий поет-реаліст, він змальовував у своїх творах не лише позитивні риси, а й негативні явища в житті селянина (релігійність, забобони тощо), зумовлені його тяжким становищем, забитістю. Не відступаючи від дійсності, Т. Г. Шевченко протиставляв простих людей з їх високими моральними якостями експлуататорам, поміщикам з їх вовчими законами життя і аморальними вчинками. Сповнений гніву та ненависті до експлуататорів, він вогнем сатири таврував панів — своїх і чужих — в таких творах, як «Сон» («У всякого своя доля»), «І мертвим, і живим...», «Не жаль на злого, коло його...» та ін. Разом з тим

³⁰ Там же, с. 14.

³¹ Там же, с. 63.

³² Шевченко Тарас. ПЗТ, т. V, с. 128.

³³ Про це див.: Чавдаров С. Х. «Буквар» Т. Г. Шевченка: Збірник пам'яті Т. Г. Шевченка. До 125-річчя з дня народження 1814—1939.— К.— Харків, 1939, с. 76—111.

³⁴ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. V, с. 68.

безмежною ніжністю та любов'ю сповнені у його творах образи людей праці.

Зображення селянина в творчості Т. Г. Шевченка — велика, світового значення подія в літературному процесі. Про це яскраво висловився І. Я. Франко у своїй статті «Тарас Шевченко»: «Коло року 1840 в європейській літературі сталася велика і характерна подія. В літературу вступив простий мужик з села. Перед тим поети і романісти ледве добачали його, або коли й займалися ним в своїх працях, то дивились на нього лише як на декорацію, як на вульгарну фігуру, безцівну сіру масу, або в кращім разі, як на щось далеке глибоким людським почуттям»³⁵.

Своїми творами, всією своєю діяльністю Тарас Григорович вніс великий вклад у розвиток гуманістичних традицій в світовій літературі. Проте його гуманізм не був пасивний, споглядальний. Великий Кобзар кликав до боротьби за кращу долю, за здійснення високих ідеалів.

Революційність Т. Г. Шевченка була своєрідним яскравим виявом тієї активної боротьби, що її вело селянство проти своїх визискувачів. Феодально-кріпосницькі відносини, які в XIX ст. переживали гостру кризу, гальмували розвиток країни. Знищення існуючих порядків стало на чергу дня. Особливого розмаху й набрали у той час селянські виступи, що були прямою відповіддю поневолених на посилення гніту, на жорстокі знущання та катування і свідчили про прагнення селян позбавитися експлуататорів. Боротьба селянства Росії проти кріпосників у той час мала світове значення. Про це писав К. Маркс в листі до Ф. Енгельса 11 січня 1860 р.: «На мою думку, найвизначніші події в світі тепер — це, з одного боку, американський рух рабів... і, з другого боку, — рух рабів у Росії»³⁶.

Стихійні, переважно локальні й роздріблені за своїм характером виступи кріпосного селянства були спрямовані не тільки проти безпосередніх експлуататорів, а об'єктивно й проти тих установ, які допомагали пригноблювати селянство або освячували гніт. Ця боротьба делалі більше набирала політичного характеру, як всяка боротьба пригнобленого класу проти пануючого.

Одним з переконливих свідчень прогресивності боротьби селян проти феодально-кріпосницького гніту є те, що вона висунула своїх ідеологів, серед яких видатне місце належить світочам людської думки — революційним демократам В. Г. Белінському, Т. Г. Шевченку, М. Г. Чернишевському, М. О. Добролюбову.

Т. Г. Шевченко першим в українській літературі не тільки гостро засудив кріпосництво, а й відобразив народний протест, закликав до боротьби за кращу долю. Його творчість була зумовлена самим життям, назрілими суспільними потребами. Саме цей тісний зв'язок літератури з народними визвольними прагненнями й сприяв дальшому зміцненню в ній критичного реалізму.

Слід вказати на ще одну важливу обставину. В українську історичну, художню літературу та публіцистику в часи, коли жив Т. Г. Шевченко, хоч й проникли іноді дані про становище селянства, однак про його боротьбу проти кріпосництва нічого не говорилося. Коли ж відголоски про неї з'являлися в тогочасній пресі чи літературі, реакціонери намагалися трактувати її насамперед як результат «дикості й варварства» селянства і дуже рідко як відповідь на «випадки зловживання» окремих панів або урядовців. Народ зображався ними як сліпа, аморфна маса, юрба, яка здатна тільки на те, щоб створювати блага для «вищого», привілейованого класу — поміщиків. Саме таких реакційних письменників й викривав В. І. Ленін, зазначаючи, що вони «...пояснюють завжди демократичні переконання мас тим, що маси

³⁵ Франко Іван. Літературно-критичні статті, с. 431.

³⁶ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 30, с. 4.

дурні, нерозвинені та інше, а розвинені і розумні дворяни і буржуа»³⁷.

Величезна заслуга Т. Г. Шевченка полягає в тому, що він постійно боровся проти фальсифікацій, розкриваючи справжні причини протесту трудящих, показуючи її класовий і справедливий характер. Безумовно, що факти, описані в творах поета, яскраво свідчать про різні форми боротьби селян за своє визволення.

Марксистська історіографія завжди приділяла і приділяє велику увагу історії селянства та його боротьби проти експлуататорів³⁸. Зокрема, радянськими науковцями висвітлено значне коло питань, зв'язаних з виступами селян проти феодально-кріпосницького гніту на Україні, зроблено відповідні наукові висновки та узагальнення. І все ж пріоритет у розкритті теми боротьби селянства не тільки в художній літературі, а й в історичній, безумовно, належить Т. Г. Шевченкові.

Вже зазначалося, що великий Кобзар вперше заговорив про селянина як про людину з глибокими переживаннями, пристрастями і почуттям людської гідності, які не зміг вбити навіть жорстокий кріпосницький гніт. Народні пісні та оповідання, в яких змальовуються і засуджуються тяжкі феодальні порядки, є свідченням стихійного пробудження класової свідомості мас. Раб, який усвідомлює, що він не раб, уже перестає ним бути. Це складний психологічний процес, який, поступово розвиваючись, особливо яскраво виявився у першій половині ХІХ ст.

У Т. Г. Шевченка, людини глибоких душевних переживань і природного інтелекту, що зазнала багато горя і страждань, рано пробудилося почуття людської гідності. Вже у 1830 р., шістнадцятирічним хлопцем він запитує: «Отчего и нам, несчастным крепачам, не быть такими же людьми, как прочие свободные сословия»³⁹. І. М. Сошенко згадував, що, перебуваючи в Петербурзі, Шевченко вів з кріпаками свого пана «волелюбні та ліберальні розмови», в результаті яких вони почали ухилятися від непосильної роботи, заявляючи дворецькому «про свої людські права»⁴⁰.

В повісті Т. Г. Шевченка «Варнак» головний герой згадує про те, як він відчув свою підневільність у слові «кріпак»: «Горькое! проклятое слово! И день тот проклят, в который я его услышал в первый раз! Но делать было нечего! Нужно было покориться судьбе»⁴¹. Такі настрої були досить поширеними серед селян. Вони усвідомлювали своє рабське становище, проте думали, що воно від бога і змінити його не можна.

Серед різних форм боротьби селянства проти кріпосників була й така, як переходить з одного місця на інше. Селяни кидали рідні оселі та тікали в інші краї, щоб хоч на деякий час позбавитися неволі. В ХІХ ст. число втікачів невинно збільшувалося. І ніякі адміністративні заходи не могли спинити цей процес.

Втечі селян знайшли своє відображення у творчості Т. Г. Шевченка. І коли б не торкався цього питання поет, він завжди підкреслював вимушеність такої форми протесту людей праці, яким дуже важко було розлучатися з рідним краєм. Уже в ранньому вірші «Тече вода в синє море...» поет говорить про те, що «Пішов козак світ за очі», питаючи себе, «На кого покинув Батька, неньку старенькую, Молоду дівчину?», що на чужині важко жити. Думав козак зустріти щастя

³⁷ Ленін В. І. Робітнича маса і робітнича інтелігенція.— Повне збір. творів, т. 24, с. 147.

³⁸ Див., наприклад: Гуржій І. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України першої половини ХІХ ст.— К., 1954.— 449 с.; його ж. Боротьба селян і робітників України проти феодально-кріпосницького гніту.— К., 1958.— 167 с.; Лещенко Н. Н. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 года.— К., 1959.— 522 с.; та ін.

³⁹ Біографія Т. Г. Шевченка за спогадами сучасників.— К., 1958, с. 22.

⁴⁰ Спогади про Шевченка, с. 66.

⁴¹ Шевченко Тарас ПЗТ, т. III, с. 147.

(долю), а «спіткалося горе»⁴². У вірші «Думка» знову говориться про козака, який «Шукав долі в чужім полі Та там і загинув»⁴³.

Повертався до цієї теми письменник під час перебування в засланні. В творі «Меж скалами, неначе злодій» ідеться про те, що втікач не знайшов щастя на чужині, а коли таємно «бродягою» повернувся до рідного краю, був схоплений і як «пройдисвіт», «волоцюга» зданий у рекрути⁴⁴. Перебуваючи на засланні, Т. Г. Шевченко зустрівся з солдатом, який йому признався, що він колишній кріпак-втікач. «Попался в бродяжництве, сказался непомнящим родини и семейства и был зачислен в солдаты, где и дали ему прозвище Скобелева...». Розповівши про тяжку долю, яка спіткала його земляка, поет записав у своєму «Щоденнику»: «Бедный Скобелев! Родился ты и вырос в невольничестве. Вздумалось тебе попробовать широкой, сладкой вольной воли, и ты залетел в Эдикуль (так обыкновенно называют солдаты Новопетровское укрепление)»⁴⁵.

Іншою досить поширеною формою боротьби селянства були підпали панських маєтків. Не обійшов її увагою в своїх творах і Т. Г. Шевченко. Він трактував підпали як помсту кріпаків своїм гнобителям. У творі «Лілея», наприклад, є згадка про те, що люди прокляли свого пана, а його будинок спалили. Аналогічний факт наводиться в поемі «Княжна» (поміщицькі «Скирти і клуня зайнялись, І зорі зникли... А люде збіглись та дивились, Як дим до неба підіймався...») ⁴⁶. В поемі «Марина» дівчина, щоб зберегти свою честь, вбила пана і підпалила панські палати⁴⁷. І не було жалю в селян до гнобителів, як не було його і в поета, якого об'єднувала з народом ненависть до феодально-кріпосницького гніту.

Вдавалися селяни й до більш активних форм боротьби проти своїх експлуататорів. Так, збираючись у великі загони народних месників, вони колективно нападали на поміщицькі маєтки і громили їх. У повісті Т. Г. Шевченка «Варнак» головний герой розповідає, що у відповідь на жорстокість панів він пішов у «розбійники», став отаманом, а його загін незабаром зріс до трьохсот чоловік. З такими силами він успішно нападав на панські двори, маючи скрізь підтримку селян. Беручи у гнобителів багатство і роздаючи його бідним, він тим самим заслужив собі любов селян Поділля й Волині. У поемі «Варнак» цей же месник говорив, згадуючи минуле: «Я різав все, що паном звалось, Без милосердія і зла...»⁴⁸.

В діях цього загону повстанців відчуваються риси, притаманні боротьбі народних месників під керівництвом Устима Кармелюка — сучасника Т. Г. Шевченка, народного героя. Поет знав про нього і називав прославленого селянського ватажка «славним лицарем».

У «Щоденнику» Тараса Григоровича є запис «о грустном Екатеринославском восстании 1856 года»⁴⁹, яке жорстоко придушив царський уряд. Напевно, поет знав й про інші масові селянські виступи, що відбувались на Україні в 40—50-х роках.

Вся творчість та діяльність Т. Г. Шевченка, так само, як російських революціонерів-демократів, його сучасників і однодумців, була спрямована на захист інтересів селянства — експлуатованого класу, що дедалі відчутніше завдавав ударів по кріпосницьких порядках.

Заповітні мрії селянства, ідеї селянської революції та боротьби мас за повалення існуючого порядку знайшли відбиток у поглядах ре-

⁴² Шевченко Тарас. ПЗТ, т. I, с. 14.

⁴³ Там же, с. 16.

⁴⁴ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. II, с. 106—107.

⁴⁵ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. V, с. 37—38.

⁴⁶ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. II, с. 17.

⁴⁷ Там же, с. 101.

⁴⁸ Там же, с. 65.

⁴⁹ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. V, с. 139.

волюційних демократів, які розуміли суть сучасних їм подій, намагалися впливати на їх хід, надати їм революційного напрямку. В. І. Ленін в статті «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція», характеризуючи епоху, в яку вони жили, діяли і боролися, зазначав: «Революціонери 61-го року лишилися одиночками і зазнали, як видно, цілковитої поразки. На ділі саме вони були великими діячами тієї епохи, і, чим далі ми відходимо від неї, тим ясніша нам їх велич, тим очевидніша мізерність, убозтво тодішніх ліберальних реформістів»⁵⁰.

Т. Г. Шевченко вірив у перемогу народу над гнобителями і, ніби заглядаючи у майбутнє, писав, що «розкуються незабаром заковані люде»⁵¹. Поет засуджував і розвінчував царизм, закликав до активної боротьби з ним («...вставайте, Кайдани порвіте і вражою злою кров'ю Волю окропіте.»)⁵². Тема боротьби з царизмом була домінуючою в політичній ліриці великого Кобзаря.

Добре розуміючи історичний процес, справжню обстановку в країні, Т. Г. Шевченко писав, що цар Микола приспав волю, а щоб її збудити «...треба миром, Громадою обух сталить; Та добре вигострить сокиру — Та й заходиться вже будить»⁵³.

Як й інші революціонери-демократи, Тарас Григорович Шевченко перебував у передовому загоні, за яким стихійно і напівсвідомо йшла маса. В суспільстві, у якому все було придушено царями, поміщиками та іншими експлуататорами, інакше і не міг відбуватися розвиток⁵⁴.

В кінці 50-х років у Росії гостро стало питання про скасування кріпацтва, працювали різні комітети, які намагалися розробити реформу в інтересах можновладців. Т. Г. Шевченко у своїх поезіях, щоденнику як справжній революціонер-демократ висловлював думки не на користь реформи, а закликав до рішучого знищення кріпосництва і царизму революційним шляхом. Він висміював «ліберала», який кричить про нові «ідеї», «цивілізацію», «людство», в той час як: «Мужичков под пресс кладет Вместе с свекловицей»⁵⁵. Разом з тим поет, який безмежно любив свою батьківщину, висловлював жаль з приводу відсутності в масах революційності. Він з скорботою зазначав, що «похилилися раби», і з гіркотою запитував: «О люди! люди небораки! Нашо здалися вам царі?»⁵⁶. Проте з твердим переконанням великий Кобзар писав про те, що правда оживе: «І люд окрадений спасе Од ласки царської...»⁵⁷.

Велич революціонера-демократа Т. Г. Шевченка не тільки в тому, що він боровся за визволення селян від гніту експлуатації, за знищення феодально-кріпосницького ладу, а й у тому, що він ніс людям віру в краще майбутнє. Поет був глибоко переконаний, що настане час, коли «...спочинуть невольничі Утомлені руки», царя до ката поведуть, земля буде оновлена, а «Роботящим умам, Роботящим рукам Перелогн орать, Думать, сіять, не ждять І посіяне жать Роботящим рукам»⁵⁸.

Т. Г. Шевченко, як і О. І. Герцен та М. Г. Чернишевський, підійшов до діалектичного матеріалізму, спинившись перед історичним матеріалізмом. В умовах феодально-кріпосницької Росії поет, як й інші російські революціонери-демократи, не зміг піднятися до рівня наукового соціалізму. Він залишився соціалістом-утопістом, бо вважав, що революційним знищенням кріпосництва і зрівняльним поділом землі між се-

⁵⁰ Ленін В. І. «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція.— Повне збір. творів, т. 20, с. 169.

⁵¹ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. I, с. 331.

⁵² Там же, с. 354.

⁵³ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. II, с. 288.

⁵⁴ Див.: Ленін В. І. IX Всеросійський з'їзд Рад, 23—28 грудня 1921 р.: Про внутрішню і зовнішню політику республіки. Звіт ВЦВК і РНК 23 грудня.— Повне збір. творів, т. 44, с. 312.

⁵⁵ Шевченко Тарас. ПЗТ.— К., 1949, т. IV, с. 244.

⁵⁶ Шевченко Тарас. ПЗТ, т. II, с. 358.

⁵⁷ Там же, с. 328.

⁵⁸ Там же, с. 334.

лянами можна досягти рівності людей, знищення експлуатації людини людиною. Не міг Т. Г. Шевченко тоді побачити, що тільки розвиток капіталізму і пролетаріату створює матеріальні передумови і суспільну силу для перемоги соціалістичного ладу. Однак, насамперед, він був революційним демократом, проводив ідею селянської революції, ідею боротьби за повалення всіх старих порядків.

Будучи людиною, яка всі свої думки, свою кипучу діяльність віддавала справі боротьби за поліпшення життя народу, Т. Г. Шевченко, безумовно, здобув не тільки повагу і подяку своїх сучасників, а й наступних поколінь. Його популярність зростала з кожним новим періодом визвольної боротьби народних мас. Великий Кобзар був і залишається завжди з трудящими: і в тяжкі дні боротьби з ворогами, і в дні великих суспільних перетворень на шляху до комунізму.

Трудящі нашої країни, як і все прогресивне людство, глибоко шанують тих, хто боровся за світле майбутнє, і з любов'ю називають серед багатьох імен народних борців ім'я Тараса Григоровича Шевченка.

Ф. П. Шевченко

ВЫДАЮЩИЙСЯ БОРЕЦ ПРОТИВ КРЕПОСТНИЧЕСТВА И ЦАРИЗМА

Резюме

Основываясь на творческом наследии Т. Г. Шевченко, автор показывает, что выдающийся сын украинского народа, поэт, революционер-демократ был неслыханным борцом против крепостничества и царизма, что его творчество, будучи значительным явлением в мировом литературном процессе, оказало большое влияние на развитие исторической мысли на Украине.

Методологія та методика історичних досліджень

Л. М. ПУШКАРЬОВ (Москва)

МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ СУСПІЛЬНОЇ ДУМКИ

У зв'язку із значно зрослим останнім часом інтересом до теоретичних питань історичної науки¹, зокрема до історії культури², особливо гостро постало завдання вивчати методологічні проблеми історії суспільної думки як найважливішого елемента духовної культури людства. Поки що майже немає узагальнюючих досліджень з історії суспільної думки, а переважають, як правило, конкретно-історичні праці, присвячені певному хронологічному періоду або території. Ще надто мало статей методологічного характеру, в яких порушуються складні

¹ Див.: останній бібліографічний покажчик: Боряз В. Н., Астапова О. Д. Философско-методологические вопросы исторической литературы. Основная советская литература (1960—1979). М., 1981. 56 с.; Иванов Г. М. Историк, источник и историческое познание (Методологические аспекты). Томск, 1973. 222 с.; Иванов Г. М. и др. Методологические проблемы исторического познания. М., 1981. 296 с.

² Краснобаев Б. И. Некоторые проблемы становления истории культуры как научной дисциплины.—История СССР, 1979, № 6, с. 96—104; Маркарян Э. С. Проблема целостной характеристики предмета истории культуры.—История СССР, 1979, № 6, с. 105—113.

проблеми гносеологічного розуміння суспільної думки, її класової суті, комплексного підходу до її вивчення тощо.

В журнальній статті, безумовно, неможливо розкрити всі методологічні проблеми вивчення суспільної думки, тому зосередимо увагу лише на найважливіших, які мають принципове, основоположне значення,— що включає в себе поняття «суспільна думка», які його межі і зміст. Дореволюційні російські історики і філософи зовсім не порушували термінологічних аспектів історії суспільної думки. Тому дефініцій суспільної думки, як правило, немає навіть в енциклопедіях і словниках³.

Радянські вчені* при тлумаченні суспільної думки керуються фундаментальними положеннями вчення класиків марксизму-ленінізму про матеріалістичне розуміння процесів, які проходять у суспільстві. Як відомо, К. Маркс у передмові до праці «До критики політичної економії» писав: «Спосіб виробництва матеріального життя зумовлює соціальний, політичний і духовний процеси життя взагалі. Не свідомість людей визначає їх буття, а, навпаки, їх суспільне буття визначає їх свідомість»⁴. Висновки К. Маркса були розвинуті В. І. Ленінінм, який створив теорію відображення і чітко сформулював залежність свідомості від буття. В книзі «Матеріалізм і емпіріокритицизм» він писав: «Матеріалізм історичний визнає суспільне буття незалежним від суспільної свідомості людства. Свідомість... є тільки відображення буття, в кращому разі приблизно вірне (адекватне, ідеально точне) його відображення»⁵.

Суспільна свідомість включає в себе відображення⁶ суспільного буття, що знаходить вияв у мові, науці та філософії, в творах мистецтва, політичній, правовій і моральній ідеології, в релігії і міфах, народній мудрості, нарешті, в поглядах, соціальних нормах і переконаннях класів, соціальних груп та людства в цілому⁷. Отже, суспільна думка входить до суспільної свідомості як її дуже істотна частина, оскільки включає в себе і суспільну психологію, суспільний погляд⁸, і суспільні настрої. Вищим теоретичним ступенем розвитку суспільної думки є ідеологія як система ідей і поглядів, відображених у теоретичній, логічно систематизованій формі. Як і суспільна свідомість, суспільна думка є відображенням реальної дійсності — суспільного життя, однак відображенням дуже специфічним. Своєрідність суспільної думки щодо

³ Дореволюційна історіографія цього питання розглянута в статті: Пушкар'єв Л. Н. Становлення понятійного апарату історії культури (історіографіческие заметки).— Історіографіческие и исторические проблемы русской культуры. М., 1982, с. 5—16.

* Автор вважає, що критичний аналіз зарубіжної історіографії терміну «суспільна думка» є темою окремого дослідження.

⁴ Маркс К. До критики політичної економії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 13, с. 6.

⁵ Ленін В. І. Матеріалізм і емпіріокритицизм. Критичні замітки про одну реакційну філософію.— Повне зібр. творів, т. 18, с. 320. Див. також: «Свідомість взагалі відображає буття,— це загальне положення всього матеріалізму. Не бачити його прямого і нерозривного зв'язку з положенням історичного матеріалізму: суспільна свідомість відображає суспільне буття — неможливо» (Там же, с. 317). Докладніше про це див.: Волкова А. Н., Яковоните Л. П. Некоторые методологические аспекты изучения политической формы общественного сознания.— Методологические вопросы исследования современных общественных процессов. М., 1981, с. 60—69.

⁶ Про вживання терміну «відображення» (замість «відбиття») в філософському смислі цього слова див.: Українцев Б. С. О сущности элементарного отображения.— Вопросы философии, 1960, № 2, с. 63—76.

⁷ Спиркин А. Г. Сознание.— Философская энциклопедия. М., 1970, т. 5, с. 47; Спиркин А. Г., Ярошевский М. Г. Сознание.— Философский энциклопедический словарь. М., 1983, с. 622—624.

⁸ Докладніше про це див.: Емельянов С. А. Некоторые методологические проблемы изучения мнения как элемента общественного сознания.— Методологические проблемы науки и культуры. Межвузовский сборник. Куйбышев, 1980, вып. 5, с. 91—105; Грушин Б. А. Мнения о мире и мир мнений. М., 1957. 400 с.; Ерунов Б. А. Мнение в системе человеческого познания. Л., 1973. 188 с.

цього полягає, зокрема, в тому, що вона є не одностороннім відображенням дійсності, а багатосторонньою внутрішньою взаємодією. Безперечно, суспільна думка може відображати суспільне життя в міру його розвитку, однак вона може й випереджати його, активно впливати на нього, викликаючи, в свою чергу, нові суспільні рухи або, навпаки, уповільнюючи його, викликаючи консервацію ідей, поглядів, теорій. Цей тісний взаємозв'язок відзначав В. І. Ленін, який розглядав «зростання революційних настроїв — ідей — рухів (у всьому світі)»⁹ як цілісний, єдиний процес. У праці «Пам'яті Герцена» Володимир Ілліч також розкрив глибокий внутрішній зв'язок між передовою суспільною думкою та дворянським, різночинським і пролетарським періодами російського визвольного руху. Таким чином, суспільна думка здатна адекватно відображати суспільне буття, хоча ніколи повністю не охоплює його. Водночас у певних умовах вона здатна охопити логіку історичного процесу, суспільного розвитку і тим самим випередити суспільне буття. Завдання історика полягає, зокрема, в тому, щоб виявити ці умови, охарактеризувати їх, з'ясувати причини, що сприяють активізації суспільної думки.

Лише в 60-х роках радянські вчені зробили перші спроби дати визначення основних філософських категорій, зв'язаних з поняттям «суспільна думка». Аналізуючи суспільну свідомість як відображення суспільного буття, філософська наука відзначає її складну структуру, включаючи в неї й ідеологію як своєрідну форму духовної діяльності людей, що має класовий характер¹⁰.

Розуміючи під ідеологією сукупність ідей і поглядів, що відображають у теоретичній, більш або менш систематизованій формі ставлення людей до навколишньої дійсності й один до одного і служать закріпленню або зміні, розвитку суспільних відносин¹¹, радянські філософи звертають увагу на різноманітність політичних, правових, релігійних, етичних, естетичних і філософських поглядів, у формі яких і знаходить вияв ідеологія¹².

«Сукупність усіх ідеологічних форм в їх єдності й цілісності і може бути визначена як суспільна думка», — писав А. І. Новиков, додаючи при цьому, що «поняття «суспільна думка» за змістом у цілому збігається з поняттям «ідеологія суспільства»¹³. Далі він, відзначаючи такі специфічні відтінки аналізованого поняття, як «розумовий» характер, значення філософії, єдність ідеологічних форм і класовий характер, додав, що «історія суспільної думки не може бути зведена до простої суми історій окремих ідеологічних форм (філософії, політичних ідей, мистецтва та естетичних вчень, моралі та етичних вчень і т. д.). Вона повинна бути саме історією комплексу ідей і теорій в їх взаємозв'язку з переважним виділенням історії філософії та історії філософських питань інших ідеологічних форм»¹⁴.

У літературі вже зазначалося, що це визначення, правильне по суті, все ж потребує деяких доповнень¹⁵. Звертає на себе увагу насамперед термін «сукупність», вжитий М. Х. Ігітханяном і А. І. Новиковим.

⁹ Ленінський збірник XXXVII, с. 223.

¹⁰ Уледов А. К. Структура общественного сознания. М., 1968. 324 с.; Келле В. Ж., Ковальзон М. Я. Формы общественного сознания. М., 1959. 263 с.; Гак Г. М. Формы общественного сознания. М., 1960. 379 с.

¹¹ Ігітханян М. Х. Идеология.— Философская энциклопедия. М., 1967, т. 2, с. 229; Келле В. Ж. Идеология.— Философский энциклопедический словарь, с. 199—201.

¹² Ядов В. А. Идеология как форма духовной деятельности общества. Л., 1961. 122 с.

¹³ Новиков А. И. Ленинизм и прогрессивные традиции русской общественной мысли. Л., 1965, с. 22.

¹⁴ Там же, с. 24.

¹⁵ Самохвалов Н. И. Ленинизм и русская общественная мысль.— Научные доклады высшей школы. Философские науки, 1967, № 1, с. 157—159.

У сучасній російській літературній мові цей термін означає «з'єднання, сполучення чого-небудь, загальну кількість, загальну суму»¹⁶. Отже, найчастіше він означає кількісне, сумарне з'єднання різних ознак, які можуть і не перебувати між собою в органічному, діалектичному зв'язку (а можуть, безперечно, і бути нерозривно зв'язані одна з одною). Таким чином, даний термін вимагає додаткового роз'яснення, про яку саме сукупність йдеться. Не випадково автор змушений уточнювати, що тут мається на увазі «комплекс ідей і теорій в їх взаємозв'язку».

Однак і термін «комплекс», хоч і походить від латинського *complexus*, що означає «зв'язок», у сучасній російській літературній мові означає «сукупність, сполучення предметів, дій, явищ, властивостей»¹⁷, тобто він тавтологічний з терміном «сукупність».

Недостатньо чітким уявляється нам і визначення А. І. Новиковим суспільної думки як сукупності ідеологічних форм, адже воно не дає підстав для виділення того специфічного, що відрізняє її від інших найрізноманітніших ідеологічних форм, зокрема літератури, філософії, фольклору, релігії тощо. Як відомо, суспільна думка якнайтісніше зв'язана і з літературою, і з театром, і з фольклором, правом, наукою тощо, але вона бере з цих (і багатьох інших) ідеологічних форм їх ідейний зміст і суспільно-політичну спрямованість. Так, ідея закону, справедливого суду знаходить відображення в прислів'ях, повістях, казках, творах мистецтва, кодексі і т. п. Однак вона лише тоді набуває суспільного звучання, лише тоді стає фактом суспільної думки, коли починає обговорюватися в суспільстві, коли саме життя відображається в фольклорних, літературних, художніх образах, у законодавчих і правових нормах. Отже, тільки ідейний зміст театру, літератури, музики, фольклору, мистецтва, етики, права, естетики й інших ідеологічних форм є складовою частиною суспільної думки, а не «сукупність ідеологічних форм», навіть в їх єдності та цілісності. Інакше, дійсно, важко буде відділити суспільну думку від ідеології суспільства в цілому.

Нині в суспільних науках для позначення подібних явищ застосовується більш точний і всеохоплюючий термін «система», що означає в сучасній російській літературній мові «устрій, структуру, які являють собою єдність закономірно розташованих і функціонуючих частин..., яких-небудь елементів, одиниць, частин, об'єднаних за загальною ознакою, призначенням»¹⁸. Тому закономірно, що останнім часом в історико-філософських працях дається більш точне визначення суспільної думки як системи поглядів, що відображають інтереси певного класу (соціальної групи), їх ставлення до існуючих порядків, економічного й політичного ладу. Ця система поглядів, як правило, має теоретичне обґрунтування¹⁹. В даному визначенні термін «система» надзвичайно важливий: суспільна думка — це не механічна сукупність * ідей, поглядів, різних ідеологічних форм, а динамічна система **, з одного боку — єдина і цілісна, а з другого — діалектично суперечлива.

Для історика це правильне філософське визначення, однак, повинно бути розширене. Недостатньо вказати, що суспільна думка являє собою динамічну систему поглядів певного класу, соціальної групи або суспільства в цілому. Для історика важливо при цьому підкреслити

¹⁶ Словарь современного русского литературного языка. М.—Л., 1963, т. 14, с. 98.

¹⁷ Словарь современного русского литературного языка. М.—Л., 1956, т. 5, с. 1259.

¹⁸ Словарь современного русского литературного языка. М.—Л., 1962, т. 13, с. 855—856.

¹⁹ Горский В. С., Смирнов А. Ф. Предмет, критерий периодизации и источники изучения общественной мысли.— Марксистско-ленинская мысль в СССР. Исторический путь и проблемы ее исследования. К., 1978, с. 240.

* Термін «сукупність» досі вживається в філософській літературі. Див., наприклад: Волкова А. Н., Яковоните Л. П. Указ. соч., с. 65.

** Методологические проблемы истории философии и общественной мысли. М., 1977, с. 46.

генетичний факт залежності суспільної думки від реально існуючого суспільного життя, суспільного буття. Отже, з точки зору історичної науки *суспільна думка є відображення реальної історичної дійсності — суспільного життя — у вигляді історично зумовленої динамічної системи ідей і поглядів даного суспільства (класу, соціальної групи і т. д.) у даний час*. Виходячи з цього визначення, слід зробити висновок, що зміст суспільної думки змінюється у різних народів як на різних ступенях їх суспільного розвитку, так і в межах одного ступеня — в залежності від зміни суспільного буття. Однак при всіх цих неминучих і закономірних змінах суспільної думки залишаються незмінними дві її властивості, дві особливості: відображення реальної дійсності і динамічний системний зв'язок породжених цією дійсністю поглядів та ідей.

Суспільна думка з'являється разом з виникненням суспільства, розвивається і зміцнюється водночас з його розвитком*. Окремі елементи суспільної думки є в суспільній свідомості задовго до формування теоретичної форми суспільної думки. Яскравий приклад цього — релігійні уявлення як одна з форм самосвідомості людства на ранніх етапах його розвитку²⁰ або неоформлені в струнку теоретичну систему погляди народних мас епохи феодалізму. Адже в поняття «суспільна думка», як про це вже було сказано, входить не тільки теоретично систематизована суспільна свідомість, а й суспільна думка, настрої, буденна свідомість²¹. Про це писав ще Г. В. Плеханов у праці «Про матеріалістичне розуміння історії»: «Щоб розуміти історію наукової думки або історію мистецтва в даній країні, недостатньо знати її економію. Потрібно від економії перейти до суспільної психології, без уважного вивчення і розуміння якої неможливе матеріалістичне пояснення історії ідеології»²².

Безпосереднім відображенням соціально-психологічного рівня суспільної думки є, отже, емоції, переконання, вірування і т. д. Безперечно, суспільна психологія значно впливає на формування і розвиток суспільної думки шляхом пропаганди тих чи інших зразків поведінки, суспільних настроїв тощо. При цьому слід зазначити, що суспільна психологія дуже швидко реагує на зміни суспільного життя, однак цей фактор нерідко супроводжується тимчасовими помилками. Вони пояснюються тим, що суспільні погляди на соціально-психологічному рівні, особливо на початкових етапах розвитку суспільства, не завжди бувають зведені в струнку логічно-понятійну систему. Так, погляди народних мас періоду феодалізму, їх стихійна політична та моральна свідомість, соціальні настрої, «сподівання і чекання народні» (В. І. Ленін) не були спочатку оформлені в суспільно-теоретичну систему. І все ж не можна заперечувати того, що ці погляди, ця стихійно-масова свідомість відігравали важливу роль у тогочасному суспільному житті.

* Щоправда, останнім часом з'явилися праці, автори яких датують виникнення суспільної думки епоху Просвітництва (див.: Володин А. И. О понятии «общественная мысль». — Актуальные проблемы истории общественной мысли. М., 1974, вып. 4, ч. 2, с. 159), оголошуючи всі попередні етапи лише передісторією суспільної думки. З цим можна погодитись тільки в тому плані, що, починаючи з епохи Просвітництва, дійсно, з'являється теоретичне, науково-логічне осмислення глобальних проблем історії, шляхів її розвитку, рушійних сил і перспектив прогресу. Проте перш ніж досягти цього рівня, суспільна думка повинна була пройти тривалий історичний (а не передісторичний!) шлях свого розвитку. Духовний прогрес людства — єдиний (а головне безперервний!) процес, початок якого сягає своїм корінням у найранніші епохи формування людського суспільства.

²⁰ Титов С. К. Некоторые аспекты взаимодействия религиозной идеологии и массового сознания (на материале XV—XVI вв.). — Проблемы социального познания. Новосибирск, 1981, с. 77.

²¹ Емельянов Б. В. История общественной мысли. Источниковедческий аспект. — Актуальные проблемы истории общественной мысли, вып. 4, ч. 2, с. 188; Кущенко С. В., Фофанов В. П. Обыденное сознание и здравый смысл. — Проблемы социального познания, с. 71—77.

²² Плеханов Г. В. Избранные философские произведения в пяти томах. М., 1956, т. 2, с. 247.

Щоправда, автори деяких праць намагаються звести народно-суспільне мислення до простої буденної свідомості. Остання, безумовно, існує, однак не слід перебільшувати її «буденність»: за нею приховується глибока народно-філософська (пор. народну мудрість, відображену, наприклад, у прислів'ях²³), народно-історична (билинні та історичні пісні²⁴) і народно-політична (такі, наприклад, утопічні легенди²⁵) творчість. На важливість вивчення цього боку суспільної думки вказували В. І. Ленін і О. М. Горький²⁶. Погляди трудящих (або, за словами В. І. Леніна, «мисль і розум мільйонів»²⁷) не просто зберігають віками нагромаджений повсякденний досвід. Народ по-своєму осмислює і переробляє досвід минулих поколінь, відчуваючи при цьому і вплив ідей панівного класу. Бували випадки виникнення в середовищі народних мас самобутніх узагальнень та ідей. Все це виходить за рамки «буденної свідомості», сприяючи кінцем кінцем виникненню суспільно-теоретичного мислення.

Перехід від стихійно-масової свідомості до суспільно-теоретичного мислення — це, безумовно, діалектичний стрибок, що готувався в результаті тривалого накопичення кількісних елементів в ідеології суспільства. В певних історичних умовах воно кінцем кінцем приводить до якісних змін, виникнення наукової соціальної теорії. Завдання історика полягає, зокрема, в тому, щоб виявити ці умови і причини виникнення якісно нового діалектичного стрибка, встановити історичні корені тих чи інших явищ у суспільному житті й думці, показати наступність і взаємовплив різних компонентів суспільної думки.

Аналізуючи перехід від стихійно-масової свідомості до суспільно-теоретичного мислення, історик постійно повинен враховувати, що на соціально-психологічному рівні ще не виробляється чітка і послідовна класова позиція. Соціально-класові відносини виникають лише на рівні політичної ідеології. Тому історик важливо простежити закономірності розвитку суспільної думки в певний період, причини появи різних поглядів, ідей, теорій, хід вступу їх між собою в певні системні відносини. При вивченні суспільної думки важливо, отже, не стільки проаналізувати окремі погляди та ідеї, що панують у суспільстві тієї чи іншої епохи (хоч це є важливим науковим завданням, що має повне право на існування!), скільки показати взаємовідносини цих ідей і поглядів, їх боротьбу²⁸.

Безумовно, аналіз таких системних зв'язків не може обмежуватися рамками однієї країни (хоч і подібний аналіз необхідний, а на певному етапі може бути й кінцевою метою дослідження!), а повинен бути розширений за рахунок вивчення впливу зарубіжних ідей і поглядів. Адже на суспільну думку будь-якої країни впливають ідеї та погляди

²³ Докладніше про це див.: Пушкар'єв Л. Н. Пословицы в записях XVII в. как источник по изучению общественных отношений.— Исторические записки. М., 1973, т. 92, с. 312—325.

²⁴ Азбелев С. Н. Историзм былин и специфика фольклора. Л., 1982. 327 с.

²⁵ Клибанов А. И. Народная социальная утопия в России. Период феодализма. М., 1977. 336 с.; его же. Народная социальная утопия в России. XIX век. М., 1978. 342 с.

²⁶ В. І. Ленін, переглядаючи записи прислів'їв, плачів і казок, у розмові з В. Д. Бонч-Бруєвичем особливо підкреслив: «Це справді народна творчість, така потрібна і важлива для вивчення народної психології в наші дні» (Бонч-Бруєвич В. Д. В. И. Ленин об устном народном творчестве.— Советская этнография. 1951, № 4, с. 118). Див. також: Горький А. М. Собр. соч. в 30 томах. М., 1953, т. 24, с. 492 («Обов'язково необхідно знати історію народу і також необхідно знати його соціально-політичне мислення»).

²⁷ Див.: Ленін В. І. Перемога кадетів і завдання робітничої партії.— Повне збір. творів, т. 12, с. 306.

²⁸ Важливо при цьому згадати рецензію В. І. Леніна на працю М. О. Рубакіна «Среди книг» (т. II). В ній Володимир Ілліч особливо підкреслив, що «...історія ідей є історія зміни і, отже, боротьби ідей». (Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 25, с. 109).

прилеглих суспільств і народів. Знайти національне та інтернаціональне, своєрідне і загальне, встановити питому вагу тих чи інших суспільних явищ у загальній історії європейської або світової суспільної думки, а головне, виявити справжні причини запозичення і встановити середовище, в якому засвоєно і творчо перероблено іноземне явище, — ось лише деякі чергові завдання, що стоять перед істориками культури і суспільної думки.

Ці питання порушувалися радянськими науковцями в ході висвітлення реформ у Росії першої чверті XVIII ст., коли російська культура переживала складний процес переходу від старої, середньовічної до культури нового часу. Боротьба західників і слов'янофілів у першій половині XIX ст. відбувалася, як відомо, навколо впливу Заходу на російську культуру і суспільне життя. Ця ж проблема гостро стояла при вивченні процесу розвитку марксизму в Росії наприкінці XIX ст., коли російська суспільна думка відчувала його великий вплив, а наша країна стала батьківщиною ленінізму, який, у свою чергу, здійснював вирішальний вплив на світову суспільну думку. Тому наголосити на завданні вивчення проблеми взаємовпливу в суспільній думці важливо саме зараз, у зв'язку із спробами замінити традиційний для буржуазної історіографії «європоцентризм» на «азіоцентризм». Такою є й маоїстська концепція переміщення центру революційної боротьби з Європи в Азію. І «європоцентризм», і «сходоцентризм» однаково чужі марксистському розумінню історії суспільної думки²⁹, яку з точки зору марксистсько-ленінського вчення необхідно вивчати в діалектичній єдності інтернаціонального і національного в розвитку духовного життя людського суспільства³⁰. Кінцевою метою такого вивчення повинна стати комплексна праця з історії світової суспільної думки.

При конкретно-історичному дослідженні історії суспільної думки недостатньо показати, що вона являє собою динамічну систему ідей і поглядів. Мета історика полягає в тому, щоб розкрити історичну специфіку даної системи поглядів (особи, групи, прошарку, класу) на суспільство і державу в статичній та в динамічній одночасно, тобто показати, як відображалася суспільне життя в динамічній системі різних ідей і поглядів.

Суспільна думка будь-якого народу в будь-який час являє собою частину духовної культури певного класу або народу на певному етапі його розвитку. Відображаючи суспільну боротьбу свого часу, беручи активну участь у класовій боротьбі, суспільна думка не тільки відображає, а й часто випереджає свою епоху, ідеологічно готуючи новий етап у розвитку суспільства. Саме це було, наприклад, найістотнішим у суспільній думці Росії другої половини XVII ст., коли вона ідеологічно готувала реформи початку XVIII ст. і торжество абсолютизму.

Уточнення поняття «суспільна думка» — справа майбутнього, одне із завдань, що стоять перед істориками і філософами. Безумовно, пошук подібної дефініції повинен поєднуватися з визначенням змісту даного поняття. Аналізуючи його зміст, слід критично ставитися до спроб сучасних буржуазних культурологів розширити його: до суспільної думки вони відносять будь-яку думку про суспільний розвиток. Однак повинен існувати певний рубіж, лише перейшовши через який дана думка стає суспільною. Таким рубежем є суспільна, соціальна значимість даного погляду, думки, питання: поки вони не набули суспільного звучання, не привернули до себе уваги громадськості, вони залишаються надбанням окремих, можливо видатних осіб або дуже вузького кола осіб. Суспільна ж думка включає питання, проблеми, ідеї, що хви-

²⁹ Аникеев Н. П. Европоцентризм и востокоцентризм: их идейное родство и реакционная сущность.—Ленинизм и современные проблемы историко-философской науки. М., 1970. 619 с.

³⁰ Суворов Л. Н. Некоторые методологические проблемы истории общественной мысли.—История общественной мысли. Современные проблемы. М., 1972, с. 241.

люють значні соціальні групи, класи, соціальні прошарки або навіть суспільство в цілому, що стосуються його долі, його розвитку. Суспільна думка, як правило, відгукується лише на ті проблеми, ідеї, погляди, які по-різному оцінюються суспільством, викликають суперечки, дискусії, а інколи й антагоністичні суперечності.

Що ж це за проблеми? Людина і народ, їх взаємовідносини з суспільством і роль у його розвитку, в системі соціальних зв'язків. Держава та її роль у розвитку суспільства, форми державного управління. Проблеми праці як основи суспільно-соціальних ідеалів. Питання війни і миру, які відіграють вирішальну роль у долі людства. Національне і загальнолюдське в суспільному розвитку. Освіта та історичний прогрес у житті людства. Соціальний ідеал і шляхи його здійснення, тобто кінцева мета у розвитку суспільства,— ось проблеми (їх кількість, безперечно, може бути збільшена), які цікавили й цікавлять суспільну думку.

Суспільна думка така ж динамічна, як і суспільне життя, яке вона відображає. Питання і проблеми, які інтересують її, розглядаються нею з урахуванням конкретних історичних умов і завдань, які стоять перед даним суспільством у даний час. Інколи в центрі уваги суспільства і суспільної думки виявляються часткові, порівняно вузькі питання (наприклад, обговорення так званого «жіночого питання» у другій половині XIX ст. або недавня дискусія про «снігову людину»), буває ж суспільну думку хвилюють питання не тільки загальнолюдські, а й загальноприродні, космічні (наприклад, сучасні глобальні аспекти екологічної кризи, захисту людини від атомної катастрофи або проблеми пошуків «братів по розуму»). Іншими словами, межі предмета суспільної думки — гнучкі, еластичні. Вони можуть звужуватися і розширюватися залежно від завдань, які ставить суспільне життя, і проблем, які в даний момент розв'язуються. Ці проблеми — не постійні: в різних історичних умовах суспільство інтересують різні питання. На різних ступенях суспільного розвитку домінують різні типи суспільної свідомості. Яскравий приклад цього — переважно теологічний характер середньовічного світогляду. Підкреслимо ще раз: суспільна думка є динамічною системою ідей. Вона перебуває весь час у русі, в розвитку залежно від тих умов, в яких живе і розвивається суспільство.

Специфіка суспільної думки полягає в тому, що вона являє собою роздуми суспільства про самого себе³¹. Однак суспільство — це не єдина, монолітна, однорідна маса. Воно ділиться на класи, прошарки, соціальні та етнічні групи, нарешті, на громадські організації, гуртки і — в кінцевому підсумку — на окремих індивідуумів. Кожна з цих складових частин може мати і дійсно має власні погляди, судження, теорії. Однак до суспільної думки входять лише ті з них, які відображають інтереси класів, соціальних прошарків, суспільних груп. Суспільну думку складають погляди тих мислителів, які є ідеологами певних класів, соціальних груп і найбільш адекватно відображають соціальні інтереси останніх, їх світогляд, сподівання. Класова визначеність, класова належність — найважливіші риси суспільної думки. В антагоністичному суспільстві немає і бути не може позакласової чи надкласової єдиної монолітної культури. Так само як економічні відносини виступають у класовому суспільстві у формі інтересів певних класів, суспільна думка є відображенням реальної дійсності крізь призму класових інтересів. Вона виробляється ідеологами даного класу, що, як правило, усвідомлюють класові інтереси раніше, ніж клас у цілому, і борються за шляхи їх реалізації. Тим самим суспільна думка стає теоретичною зброєю певного класу. Тому В. І. Ленін учив спостерігати суспільні класи «...в усіх проявах розумового, морального і політичного життя

³¹ Коган Л. А. К вопросу о предмете истории общественной мысли.— Вопросы философии, 1977, № 5, с. 137.

цих класів...»³². Отже, аналіз поглядів даної особи, громадської організації, соціального прошарку тощо повинен починатися з визначення їх класової належності й характеристики.

Однак своєрідність суспільної думки полягає в тому, що її класова визначеність відображається в конкретно-історичній, національно-своєрідній формі. В суспільній думці будь-якого народу існує велика кількість загальнолюдських ідей і поглядів, але передаються вони в неповторній, своєрідній, конкретно-історичній формі. І загальнолюдський, і класовий зміст виявляється в індивідуально-національній формі, що дає нам право, зокрема, говорити про російську, німецьку, французьку і т. д. суспільну думку. Як приклад можна навести ідеї Відродження, які по-різному втілювалися в конкретно-історичних умовах Італії, Франції та інших країн Європи: і час проникнення цих ідей, і особливості їх поширення в різних країнах були різними.

Національна своєрідність суспільної думки — важлива, але ще остаточно не розв'язана проблема. При її аналізі необхідно підкреслити, що не може йти мови про якусь абсолютизовану національну самобутність, про «національний дух» — позакласовий і надісторичний, який нібито притаманний певним народам. Саме так трактували суспільну думку слов'янофіли й багато інших ідеалістів. Національне в суспільній думці — це та змістовна форма, в якій відображається соціально-класове розуміння дійсності. Тому й розв'язання національних проблем у антагоністичному суспільстві завжди приводило і приводить до гострої політичної, ідеологічної, класової боротьби. В історії суспільної думки дійсно існують важливі загальнонаціональні проблеми, зокрема ідея захисту батьківщини, об'єднання споконвічних земель даного народу або нації і т. д. Однак усі вони розв'язуються і розуміються з різних класових позицій. Порівняємо, наприклад, позиції більшовиків і російської буржуазії з питань захисту вітчизни під час першої світової війни. Безперечно, це не знімає проблеми об'єднання нації перед лицем загальнодержавної, загальнонаціональної небезпеки.

Класова і національна самосвідомість тісно пов'язані одна з одною. Народні маси складають основу нації, тому національна самосвідомість відображає сподівання трудящих. Проте в антагоністичному суспільстві самосвідомість народних мас є, як правило, класовою. Зв'язок національної та класової самосвідомості глибоко розкрив В. І. Ленін у статті «Про національну гордість великоросів»³³.

Серед радянських філософів та методологів немає єдиної думки з важливого для історика питання про «деперсональний» характер суспільної думки. Одні з них (В. С. Горський, А. П. Смирнов), виходячи з того, що суспільна думка є система поглядів певного класу або суспільства, категорично твердять про «деперсональний характер суспільної думки як такої»³⁴. Вивчення її, на їх думку, має зводитися до зняття індивідуальної своєрідності будь-якого джерела, до виявлення суспільної суті закладених у ньому ідей. Інші (наприклад, Л. О. Коган) так само категорично твердять про прямо протилежне: «Неприпустимо є, безперечно, яка б то не була деперсоналізація історії думки. Історію роблять люди, в тому числі й історію суспільної думки»³⁵. В зв'язку з цим вивчення суспільної думки має відбуватися шляхом з'ясування ролі окремих видатних осіб, ідеологів, теоретиків, учених.

З точки зору історичної науки ця суперечка позбавлена основи: історію суспільної думки необхідно вивчати в нерозривній діалектичній єдності колективного та індивідуального, загального й особливого. Вони неподільні. Це — лише різні ступені єдиного процесу пізнання. Істо-

³² Ленін В. І. Що робити? Наболілі питання нашого руху.— Повне збір. творів, т. 6, с. 65.

³³ Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 26, с. 97—101.

³⁴ Горський В. С., Смирнов А. Ф. Указ. соч., с. 252.

³⁵ Методологические проблемы истории философии и общественной мысли, с. 53.

рик суспільної думки починає її вивчення з аналізу поглядів та ідей конкретного вченого, ідеолога, дослідження конкретного пам'ятника або тексту. Далі він встановлює спільне в його поглядах та ідеях членів його гуртка, соціальної групи, класу, суспільства в цілому. Одночасно виявляється й індивідуальне, своєрідне, що характерне лише для даного тексту, пам'ятника або ж поглядів мислителя. Суспільна думка є динамічна система ідей, але ці ідеї та погляди належать конкретним мислителям, ідеологам, ученим, нарешті, просто мислячим людям. Навіть така здавалося б «деперсоналізована» галузь суспільної думки, як фольклор, є творчістю народних мас. Фольклор не може бути правильно зрозумілий без врахування особливостей його створення народними масами. Будь-які абстрактні поняття в галузі суспільної думки, такі, як просвітительство, декабризм, слов'янофільство, народництво, революційний демократизм тощо, не можуть бути правильно зрозумілі й оцінені без аналізу поглядів і творчості конкретних представників, видатних мислителів, ідеологів даної течії.

Вище вже зазначалося, що розуміння суспільної думки як динамічної системи ідей і поглядів певного суспільства (класу, соціальної групи і т. д.) на певному етапі його розвитку вимагає і системного підходу до її вивчення³⁶. При такому підході дослідники розглядають суспільну думку не як просту сукупність компонентів, які її складають, а як цілісну систему, багато елементів якої впорядковано певним чином, взаємозв'язані між собою і утворюють деяку цілісну єдність³⁷. Мова, отже, йде про комплексний підхід до вивчення суспільної думки, що вимагає певного синтезу наукового знання з найрізноманітніших галузей — історії, філософії, філології, фольклору, етнографії, соціології, права, психології і мистецтвознавства і т. д.³⁸ Цю думку про «глибокі знання в суміжних з історією науках», знання, необхідні при вивченні суспільної думки, підкреслив в одній з останніх своїх праць академік Л. В. Черепнін³⁹. Необхідність комплексного підходу до вивчення суспільної думки пояснюється насамперед тим, що вона не відображена безпосередньо і повністю в жодному з продуктів духовного виробництва⁴⁰, а входить у всі форми суспільної свідомості як невід'ємна їх частина, як ідейний їх зміст. Безперечно, в одних сферах суспільної свідомості (наприклад, у філософії) суспільна думка займає дуже багато місця, в інших — менше. Однак немає і бути не може такої галузі ідеології, яка була б позбавлена хоча б елементів суспільної думки. Мова не йде, безперечно, про точні науки, техніку і т. д., хоч нині й вони стають фактом суспільного життя. Для повного висвітлення історії суспільної думки необхідно використовувати максимальну кількість соціальних фактів з найрізноманітніших джерел⁴¹.

Мета цієї статті — зробити спробу висвітлити лише деякі питання вивчення суспільної думки. Тільки завдяки об'єднанню зусиль представ-

³⁶ Докладніше про це див.: Коновалов А. Г., Демидов А. И., Гамаюнов А. З. Системный подход и его применение в социально-историческом познании.— Ленинская теория познания и современная наука. Саратов, 1970, с. 135—147; Барг М. А. Принцип системности в марксистском исследовании.— История СССР, 1981, № 2, с. 78—98.

³⁷ Садовский В. Н. Методологические проблемы исследования объектов, представляющих собою системы.— Социология в СССР. М., 1966, т. I, с. 172; Блауберг И. В., Юдин Э. Г. Становление и сущность системного подхода. М., 1973, 270 с.

³⁸ Богданов В. В. К вопросу о предмете истории общественной мысли.— Актуальные проблемы истории общественной мысли. М., 1974, вып. 4, ч. 1, с. 135.

³⁹ Черепнин Л. В. Предисловие.— Пушкар'єв Л. Н. Общественно-политическая мысль России. Вторая половина XVII в. Очерки истории. М., 1982, с. 4.

⁴⁰ Горский В. С. О соотношении истории общественной мысли и истории философии.— Актуальные проблемы истории общественной мысли, вып. 4, ч. 1, с. 142.

⁴¹ Сочнев М. Н. Значение факта в исследовании общественной мысли.— Актуальные проблемы истории общественной мысли, вып. 4, ч. 2, с. 195—203.

ників усіх суспільних наук можна поставити і розв'язати складні методологічні проблеми історії суспільної думки як своєрідного концентрату суспільної свідомості, що впливає на всю діяльність людського суспільства.

Л. Н. Пушкарєв

**МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ ИСТОРИИ
ОБЩЕСТВЕННОЙ МЫСЛИ**

Резюме

В статье дается новое определение общественной мысли как отображения общественной жизни в виде исторически обусловленной динамичной системы идей и взглядов. Автор выступает за комплексный подход к изучению общественной мысли учеными разных специальностей.

3 досліджень у галузі спеціальних історичних дисциплін

**Я. Є. ВОДАРСЬКИЙ (Москва), П. О. ІВАНЬКОВ (Москва),
В. М. КАБУЗАН (Москва)**

**ДЕМОГРАФІЧНІ ПРОЦЕСИ В ДЕРЕВОЛЮЦІЙНІЙ РОСІЇ
ТА ЇХ ВІДОБРАЖЕННЯ В АТЛАСІ ІСТОРІЇ СРСР**

Під демографічними процесами, відтвореними на картах, слід розуміти зміни в чисельності населення, його розміщенні, а також етнічному (національному) та станово-класовому складі. Цей складний процес вирішальною мірою залежить від рівня механічного та природного приросту та асимілятивних явищ, що мали різні форми прояву в регіонах колишньої Російської імперії. Зазначені зміни відбувалися в певному природному й соціальному середовищі і повинні вивчатися у тісному взаємозв'язку. Інакше кажучи, коли вчений досліджує демографічну ситуацію в будь-якому районі, він має враховувати, чи можуть впливати на зміни в чисельності й складі населення такі фактори, як міграційні та асиміляційні процеси, географічне середовище, відтворення жителів та т. ін.

Одним з ефективних способів всебічного аналізу демографічних процесів є картографічний метод, тобто відтворення їх на спеціальних картах. У першому томі «Атласу історії СРСР», крім тематичних, вміщено серію карт, що дають можливість виявити й охарактеризувати найхарактерніші риси та особливості демографічних процесів у дожовтневій Росії (як у цілому в країні, так і в її окремих регіонах). Вони дають вченим багатий матеріал для широких наукових узагальнень та висновків.

Для «Атласу історії СРСР» підготовлено такі серії оригінальних карт: а) чисельності, густоти й етнічного складу населення Росії в 1719—1917 рр. (5 карт); б) міст Російської імперії в XVIII — на початку XX ст. (4); в) станового складу селянства Росії в 1678—1858 рр. (6); г) міграцій населення у другій половині XIX ст. (4); д) природного приросту населення по губерніях та районах імперії в 1867—1917 рр. (5 карт по десятиріччях); е) розселення населення на півдні й півночі Росії в другій половині XVII — на початку XVIII ст. (2); є) розміщення промислових селищ на початку XX ст. у Центрально-промисло-

вому районі (1 карта). Всього складено 27 різномасштабних карт. Їх підготовлено за єдиними адміністративними одиницями: до 80-х років XVIII ст. — по провінціях, а згодом — по губерніях в умовних незмінних кордонах 20-х років XIX ст. Це дає можливість проаналізувати демографічні процеси в порівнянних межах. Для всіх карт демографічної серії (крім тих, що наочно демонструють динаміку розселення населення на півдні та півночі Росії у другій половині XVII ст. — на початку XVIII ст.) розроблено єдині масштаби — для Європейської Росії — 1:8 млн., Азіатської — 1:40 млн., а також загальну компоновку та спосіб зображення (картограми та картодіаграми).

На жаль, обсяг та розміри карт, вміщених в Атласі, не дали змогу вченим охарактеризувати демографічні процеси по дрібніших адміністративних одиницях і, звичайно, в більшому масштабі. Однак під час роботи над Атласом дослідники використовували дані, взяті по певних повітах, а нерідко й окремих селищах. Було підготовлено карти (спочатку по повітах) густоти та складу населення (згодом по губерніях). Без сумніву, це дало можливість забезпечити більш високий рівень точності при відтворенні демографічних процесів.

Як можна побачити, група карт, що характеризують демографічну ситуацію в Росії, хронологічно охоплює період від другої половини XVII ст. до 1917 р. (причому переважна більшість з них стосується XVIII—XIX ст.). Ця обставина була зумовлена існуванням наявної джерельної бази, а також загальним станом розробленості проблеми. Історико-демографічна тематика поки що недостатньою мірою досліджується науковцями. Крім того, велику кількість джерел, що збереглися, ще не введено до наукового обігу. Автори багатьох праць з розглядуваної теми для обґрунтування своїх думок користуються лише логічними висновками та узагальненнями. Всі карти, що включено до Атласу, складено не на основі раніше надрукованих, а на базі архівних матеріалів (переважно статистичних). Автори використали дані подвірних переписів XVII ст., десяти ревізій (1719—1858 рр.) та поточного адміністративно-поліцейського обліку XIX — початку XX ст., а також спеціальних переписів 1897, 1916 і 1917 рр. Вони залучили й цифрові показники церковного обліку природного приросту населення Росії в пореформений період.

Саме характер джерельної бази й дав змогу визначити зміст демографічних карт. Наприклад, вивчення чисельності та станово-класового складу, а також підготовка відповідних карт стали можливими з XVIII ст., етнічних — 1719 р., тобто з моменту проведення першої ревізії, під час якої реєструвалися (і досить ґрунтовно) відповідні дані. Динаміку зростання населення міст теж можна простежити тільки з XVIII ст. Що ж до природного руху та механічного приросту жителів країни, то їх з достатньою повнотою слід враховувати лише на початку пореформеного періоду (після 1861 р.). Церковна статистика, яка в Росії виникла ще в 20-х — 30-х роках XVIII ст., до середини 50-х років XIX ст. недостатньо повно реєструвала природне пересування населення. Водночас поточний облік не в повному обсязі фіксував механічне переміщення жителів. Багато джерел, що являють собою зрізи історичної дійсності на певні дати (роки), комплексно відтворюють характер, напрям та закономірності розвитку демографічних процесів і явищ у просторі й часовому вимірі, а також надають можливість вченим вивчати й робити науково обґрунтовані висновки з різних проблем соціально-економічної історії.

Складання та якість будь-якої історико-етнічної карти залежать від ступеня дослідженості процесу формування етнічних спільностей (племен, племінних союзів, народностей, націй) у районі, який картографується в даний, конкретний період, а також від наявності, відповідності й достовірності кількісного обліку етносів і характеру їх тери-

торіального розміщення. При розробці етнічних карт, визначенні типу, складу, тематики, методики складання і способів відтворення змісту дослідники спиралися на сучасні досягнення радянської етнографії та етнічної картографії у справі вивчення складного процесу формування етносів на території СРСР і, звичайно, на величезну, переважно архівну, джерельну базу. Характерно, що в дореформений період основними документами при дослідженні етнічного складу населення були матеріали ревізій, а також дані поточного поліцейського обліку (з 20-х років XIX ст.). Важливими етнічними показниками в той час були сама назва й походження жителів. З 30-х років XIX ст. таким визначником стає віросповідання. В пореформені роки етнічний склад населення реєструвався за допомогою поточного поліцейського обліку, а з кінця XIX ст. (з 1897 р.) — науково-організованих переписів. Провідними етнічними показниками в той період стають мова та віросповідання.

Підготовлена на основі вищезгаданих джерел перша серія (з п'яти етнічних карт) Атласу дала змогу відтворити процес руху народонаселення й етносів Росії за 200 років (з 1719 по 1917 рр.). Картографи склали губернські етнічні карти на 1719 р. (за матеріалами I ревізії), на 1795 р. (за даними V ревізії), 1858 р. (X ревізії й відповідними показниками поточного обліку й церковної статистики), 1897 р. (за наслідками демографічного перепису того року), а також на 1917 р. (за результатами переписів 1917 — 1920 рр. та обчислень населення у 1912—1916 рр.).

Карти наочно розповідають про чисельність, густоту й етнічний склад населення Російської імперії в зазначені вище роки по губерніях (у межах 20-х років XIX ст.), а на 1719 р. — по провінціях. Усі вони впорядковані на основі єдиної компоновки й однакових масштабів: Європейська Росія — 1:8 000 000, Азіатська — у вигляді урізної карти (1:40 000 000). Для локалізації елементів тематичного змісту й географічної орієнтації читача на картах показано великі об'єкти гідрографії, державні й губернські кордони, а також центри губерній (провінцій, областей, округів).

Про чисельність та етнічний склад населення можна довідатися з картодіаграм — квадратів п'яти різних розмірів (бік найбільшого з них — 20 мм, найменшого — 8 мм). Величина цих діаграм є умовною, розміри лімітовані дрібними масштабами карт.

Всі губернії Росії за чисельністю населення поділено на п'ять груп (від 125 тис. до 3 млн. і більше чол.) та відповідні історичні періоди. На картограмах зазначено й етнічний склад населення в процентах до загальної кількості жителів. Квадрати діаграм побудовано із 100 рівних частин — кліток, кожна з яких відповідає 1% населення країни. Квадрати першої групи (бік — 8 мм) поділено на 25 частин: одна клітинка дорівнює 4% (що пояснюється їх малою кількістю).

Етнічний склад населення кожної губернії можна графічно показати на діаграмах за допомогою того чи іншого числа клітинок різного кольору й малюнка. Всього на картах 1897 та 1917 рр., найбільш насичених тематичним змістом, налічується 68 різноманітних позначок народностей (у 1719 р. — їх було 30). Це можна проілюструвати й такими даними.

Таблиця 1

Мовні сім'ї, етнічні групи і народності	Роки				
	1719	1795	1858	1897	1917
Мовні сім'ї	5	5	8	10	9
Етнічні групи	6	10	11	11	13
Народності (національності)	30	39	56	68	68

Дані, вміщені в цій таблиці, свідчать про те, що протягом двохсот років у Росії число націй і народностей, представлених на картах, зросло більш, ніж удвічі. Це відбулося в основному за рахунок збільшення території Російської імперії (включення до її складу Литви, Польщі, Фінляндії, Правобережної України, Бессарабії, Закавказзя, Казахстану, Середньої Азії, Далекого Сходу). Певну роль відіграло й поглиблення рівня етнічної вивченості деяких народів, що населяли країну.

Цей спосіб зображення дає можливість намалювати загальну картину розміщення в різних районах імперії основних мовних сімей та етнічних груп (слов'янської, іранської, фінно-угорської, тюркської, монгольської та ін.), що займали значні території, а також більш детально визначити етнічний склад населення кожної губернії за двохсотрічний період. Народності, чисельність яких становила менш як 1% жителів країни, потрапили до групи інших. Вони позначені особливим кольором.

Густоту населення (кількість жителів на 1 кв. версту) по губерніях можна проілюструвати на кольоровій картограмі за допомогою 8 таких градацій.

Таблиця 2

Роки	Градації густоти (людина на 1 версту)							
1719 менш як 2	2—10	10—20	більш як 20	—	—	—	—	—
1795 » » 2	2—5	5—10	10—20	20—30	більш як 30			
1858 » » 5	5—10	10—20	20—30	30—40	» » 40			
1897 » » 5	5—10	10—20	20—30	30—40	40—50	50—100		
1917 » » 5	5—10	10—20	20—30	30—40	40—50	50—100	більш як 100	

Губернії, які мали різну густоту населення, на картах розрізняються інтенсивністю (насиченістю) тону однієї для всіх градацій густоти та фарб жовто-зеленого кольору. При цьому інтенсивність є пропорційною густоті жителів.

Дані про розміри площ узяті з таких джерел: для карти 1795 р. — з матеріалів Генерального межування, 1858 р. — з підрахунків П. І. Кеппена, для карт 1897 та 1917 р. — з надрукованих матеріалів цих переписів¹. Території провінцій для карти 1719 р. визначено за допомогою планіметра по її макету, розробленому для Атласу (за архівними документами).

На кожній з цих карт за рамкою наведено зведений список чисельності всіх народностей, які населяли Росію в картографований період (у тис. чол.). На їх полях є також кругова структурна діаграма, яка характеризує станово-класовий склад населення країни на певному етапі її історичного розвитку.

Ці карти свідчать про те, що у XVIII — на початку XX ст. етнічний склад зазнав значних змін. Цьому сприяли кореляція державних кордонів, зовнішні міграції та неоднаковий рівень природного приросту в різних районах імперії.

В цілому за зазначений період у загальному складі населення дещо зменшилася частка росіян, білорусів, естонців, калмиків, фіннів, чувашів, латишів, комізірян, карелів, оскільки знизився рівень при-

¹ Корсаков С. Отношение населения к пространству великороссийских губерний.— Материалы для статистики Российской империи. СПб., 1841, с. 326—382; Кеппен П. И. Население России по девятой народной переписи. СПб., 1857; ЦДІА СРСР, ф. 1290, оп. 6, спр. 11, арк. 1-зв.—2; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г., т. 1—89, Вып. 1—119. СПб., 1899—1905; Поездные итоги Всероссийской сельскохозяйственной и поземельной переписи 1917 г. по 57 губерниям и областям. М., 1923.

родного приросту в основних районах їх проживання. Одночасно певною мірою зростає питома вага українців, німців, башкир та ін.

Особливо помітними були погубернські й порайонні зміни, що торкнулися питомої ваги росіян та українців у тих районах, які вони інтенсивно заселяли (Південне Приуралля, Північний Кавказ, Нижнє Поволжя, Новоросія й т. п.). Наприклад, росіяни в Північному Приураллі становили в 1719 р. — 15,2%, а в 1917 р. — 54,2% усіх жителів, у Прибалтиці — відповідно 0,5% та 6,3%, на Північному Кавказі — 3,4% та 47%. Частка українців за ті ж роки зростає: в Новоросії — з 9,4% до 44,8%, у Центрально-землеробському районі — з 8,4% до 11,9%. У 1719 р. українці не проживали ні в Нижньому Поволжі, ні на Північному Кавказі, ні в Сибіру, ні в Казахстані. В 1917 р. у цих районах їх уже відповідно було 6,4%, 34,5%, 9,4% та 10,4%.

Переселенці з-за кордону збільшили питому вагу німців у країні, особливо в Нижньому Поволжі, Новоросії та на Правобережній Україні.

Міграційні процеси та неоднаковий рівень природного приросту населення привели до того, що, якщо в Центрально-промисловому районі в 1719 р. проживало майже 48% усіх росіян, то в 1917 р. — 18%, у Північному районі — відповідно, 7,9% та 2,6% і т. п.

Після 1719 р. росіяни з'являються в Нижньому Поволжі, на Північному Кавказі, у Казахстані й т. п. У 1917 р. на цих територіях їх вже, відповідно, було 7,2%, 3,6% та 2%. Соціально-класовий склад населення країни знайшов своє відбиття в серії карт «Категорії селянства Росії в XVII — середині XIX ст.». Вони дали можливість охарактеризувати склад феодально-залежного населення країни на останньому, двохсотрічному етапі розвитку й розкладу феодалізму (починаючи із середини XVII й до 60-х років XIX ст., тобто до скасування кріпосного права). Поряд з посиленням закріпачення селян і поширенням цього процесу на їх нові категорії та райони країни відбувався і процес (особливо з початку XIX ст.) розкладу кріпосництва й формування нового, капіталістичного укладу.

Джерелами для картографування різних категорій селян другої половини XVII ст. стали статистичні матеріали переписних і писцевих книг, а також подвірного перепису 1678—1679 рр.² При визначенні чисельності й станово-класового складу селянства (XVIII — 50-ті роки XIX ст.) складачі карт користувалися даними I—X ревізій населення Росії³.

Всі карти цієї серії підготовлено на основі однієї програми в порівнянних кордонах провінцій XVIII ст. та губерній 20-х років XIX ст., а також виконано в однакових масштабах*. Це дає змогу досить легко здійснити порівняльний аналіз їх тематичного змісту, особливостей поширення та динаміки картографічних об'єктів у просторі й часовому вимірі. На всіх картах за допомогою секторних картограм показано загальну чисельність селян (у тис. чол.) за певні роки, а також поділ їх на такі станово-класові категорії: поміщицькі (приватновласницькі), церковні (з 1763 р. — економічні), двірські (з 1797 р. — удільні) та державні — у процентному відношенні від загальної кількості. При цьому загальну чисельність селянства можна відобразити розмірами кола діаграми, а його розмежування — за категоріями — кольором, в який пофарбовано сектори кола. Оскільки в XVII ст. губернського поділу території Росії ще не існувало, адміністративно-територіальною

² Водарский Я. Е. Население России в конце XVII — начале XVIII века. М., 1977.

³ Кабузан В. М. Народонаселение России в XVIII — первой половине XIX в. М., 1963; Его же. Изменения в размещении населения России в XVIII — первой половине XIX в. М., 1971.

* Карты Европейской Росии имеют масштаб 1 : 8 000 000, а Азиатской Росии — 1 : 40 000 000.

оснувою (сіткою) для визначення категорій селянства другої половини XVII ст. на першій карті прийнято вважати розділ Росії на провінції, запроваджений на практиці на початку XVIII ст. Це ж стосується й двох наступних карт серії (1719 та 1763 рр.). На інших картах (1763—1795 та 1858 р.) зміст дано у кордонах губерній, які виникли в ході адміністративної реформи 1775—1785 рр. Таким чином, за даними III ревізії (1763 р.) підготовлено дві карти: на одній з них кількість селянства підрахована по провінціях (перша половина XVIII ст.), а на другій — по губерніях.

Найповніше представлено так званих поміщицьких селян. На всіх картах за допомогою кольорової картограми (по губерніях, провінціях) показано, яку частину (в процентах) вони становлять від загальної чисельності селян (по вказаних вище територіальних одиницях). Є три основних градації: до 10%, від 10 до 50% і понад 50%. В цілому вони дають змогу виділити райони максимального та мінімального поширення в Росії поміщицького землеволодіння та кріпосного права.

Особливими кольорами й позначками виділено ті губернії, в яких мали перевагу ті чи інші категорії селянства або де були відсутні задовільні дані для картографування (наприклад, по Тифліській та Кутаїській губерніях Закавказзя).

Як доповнення до картографічного зображення категорій селянства на картах цієї серії за рамкою дано кругові секторні діаграми, на яких показано загальну чисельність селян в той період, а також процентне співвідношення їх різних категорій по країні в цілому*. Ці зведені діаграми карт містять такі дані, які стосуються питомої ваги селянського населення Росії в XVII — 50-х роках XIX ст. (див. таблицю).

Таблиця 3

Категорії селянства	Питома вага (в %)				
	II половина XVII ст.	1719 р.	1763 р.	1795 р.	1858 р.
Поміщицькі	53,5	53,8	56,2	60,0	47,2
Державні	20,9	26,0	27,9	27,8	48,9
Церковні (економічні)	16,3	12,4	10,6	9,0	—
Двірські (удільні)	9,3	7,8	5,3	3,2	3,9
В підсумку	100	100	100	100	100
Всього селян (тис. душ чол. ст.)	4300,0	6552,4	9978,1	16321,9	24015,7

Якщо порівнювати зміст розглянутої вище серії карт, то можна побачити, що, починаючи із середини XVII ст. і майже до кінця XVIII ст., спостерігається поширення кріпосного права на нові, окраїнні райони країни. На межі XVIII ст. у Нижньому Поволжі кріпаки становили лише 0,1% населення країни, а в 1858 р. — 3,3%. У Південному Приураллі цей показник дорівнював 1,4% (з 1,2 до 2,6%), а в Новоросії — 4,9% (з 0,4 до 5,3%).

Дані таблиці свідчать про те, що питома вага кріпаків та державних селян швидко й постійно зростала протягом XVIII ст. (до кінця століття), а церковних та двірських, навпаки, — зменшувалася. Що ж до першої половини XIX ст., то в той період збільшувався лише процент державних селян.

Але фактично спостерігалася така картина. У 60-ті — 90-ті роки XVIII ст. в результаті трьох поділів Польщі до Росії відійшли селянські райони Білорусії, Литви, Правобережної України, де питома вага закріпачених селян перевищила 70%, що підвищило частку кріпосного

* Тобто на територіях, охоплених ревізійним обліком (без урахування Польщі, Фінляндії, Закавказзя, Казахстану та Середньої Азії).

населення в імперії в цілому. В порівнянних кордонах 20-х років XVIII ст. цей показник зростав лише до 60-х років XVIII ст. (у 1719 р. він становив 46,6% усіх жителів країни, в 1763 р. — 50,1%). Згодом він почав знижуватися (в 1795 р. — 48,2%, у 1858 р. — 35,1%).

Слід також розглянути джерельну базу карт «Категорії селянства» та інших серій з історичної демографії дореформеної Росії, проаналізувати їх повноту й вірогідність. На жаль, матеріали обліку населення (XVII—XVIII ст.) значною мірою є неповними та неточними. Податне населення реєструвалося на основі подвірного й ревізійного видів обліку. Неподатні стани (дворянство, духовенство та військові, чиновники, різночинці) взагалі не були охоплені ними. Тому при визначенні загальної чисельності всього населення країни доводиться залучати результати поточного відомчого й церковного обліку. Неподатне населення не перевищувало 5% усіх жителів Росії, якщо не враховувати окремі території (землі Війська Донського, Війська Запорізького, Війська Уральського) та деякі великі міста (Петербург, Москва, Київ, Тула, Казань, Одеса). Всі категорії податного населення прагнули ухилитися від подушного оподаткування, а також виконання різного роду повинностей. Тому вони уникали як подвірних переписів, так і подушних ревізій. Крім того, результати перших з них не завжди можна було згодом перевірити.

За даними I ревізії (1719 р.) чисельність не врахованого у строк податного населення становила майже 25% (1615,4 тис. осіб чол. статі). Аналогічну кількість прописних дають (умовно) матеріали перепису 1678 р. (III — близько 500 тис. осіб чол. статі, або 6,4% усього податного населення, IV — 1168,1 тис., а X — 1473,0 тис.). Загалом у період між I та X ревізіями після їх завершення було виявлено 6,4 млн. осіб чол. статі. Серед них налічувалося 2,6 млн. (40,6%) кріпосних селян.

Це свідчить про те, що, характеризуючи особливості демографічної ситуації в Росії, необхідно враховувати лише останні, максимально уточнені дані ревізійного та подвірного обліку, щоб виявити більшу частину пропущених людей і скорегувати їх. Цю обставину було враховано при підготовці карт.

Під час подвірного перепису 1678 р. було використано зведені джерела. По I ревізії — детальну (по повітах) відомість 1738 р., за якою на обліку перебувало все те населення, що не було охоплене переписом. Вона є останньою серед тих, в яких містяться матеріали про станово-класовий склад жителів Росії. Дані I ревізії, уточнені в ході II ревізії, дали можливість додатково зафіксувати ще майже 100 тис. осіб чол. статі, але вже без станового їх поділу. Наслідки III ревізії (1769 р.) даються за переліковими відомостями кінця 60-х років XVIII ст., хоча на той період ці дані ще не були скореговані. Користуватися ж пізнішими матеріалами (за 1781 р.) неможливо, бо в 1775 р. у країні почалася губернська реформа. Внаслідок її здійснення радикальних змін зазнали внутрішні кордони імперії. Ці дані були використані під час складання другої карти «Категорії селянства» за III ревізією (там кількість селян підраховано на основі нового погубернського поділу). І все ж таки можна вважати, що певний недооблік населення за відомістю кінця 60-х років XVIII ст. (майже 338 тис. осіб чол. статі, або близько 4% усього податного населення, врахованого III ревізією) в цілому не впливає на одержані результати.

За V ревізією було використано останню з окладних книг за 1808 р., що збереглися. З матеріалів X ревізії (1858 р.) було використано первинні відомості 1858—1859 рр. Вони в майбутньому вже не поповнювалися і не перевірялися тому, що замість ревізій з 1859 р. було запроваджено новий, більш досконалий адміністративно-поліцейський облік. Його матеріали (за станом на 1.01. 1859 р.) свідчать про

те, що і під час проведення X ревізії було недовраховано певну кількість жителів країни.

Розглянуті документи дають підстави вважати, що якість реєстрації населення протягом XVII — 50-х років XIX ст. поступово поліпшувалася (хоча деякій його частині, особливо на окраїнах імперії, вдавалося ухилятися від обліку). Одночасно підвищується й рівень фіксації податних станів Росії. На нашу думку, ступінь недообліку населення країни на початку розглянутого періоду (за умови залучення максимально уточнених даних та зроблених пізніше поправок) не перевищувала 5%, а наприкінці — 2 — 3%.

Уже в XVIII ст. зменшується питома вага селянства за рахунок зростання міського податного населення (купецтва й міщан). В середині селянства посилювалися процеси, що вели до зниження частки удільних та особливо приватновласницьких селян, повного злиття економічних з державними й збільшення питомої ваги цієї категорії населення. Починаючи з 30-х років XIX ст. зменшується навіть абсолютна чисельність приватновласницьких селян.

Значний інтерес для дослідників становить серія карт, яка дала їм можливість охарактеризувати природній приріст населення Росії по губерніях і районах у 1867 — 1916 рр. — загалом 5 карт. Після скасування кріпосного права його темпи постійно зростають. Найбільшого розмаху в Росії вони досягли в 1897—1914 рр. (17,8%). Скасування кріпосного права, розвиток вітчизняної медицини та відсутність тривалих за часом воєн (крім першої світової, яка різко погіршила демографічну ситуацію в країні) — ці фактори сприяли зростанню показників природного приросту.

В цілому ж по імперії за 1867—1916 рр. темпи останнього виявилися більш низькими, ніж в окремих районах країни, що було зумовлено зниженням його рівня у деяких народностей (зокрема, у Казахстані, Східному Сибіру, Закавказзі). Далеко не однаковими були ці показники природного приросту в різних регіонах Європейської Росії. Особливо зменшилися вони в Прибалтиці, промисловому центрі, Озерному, Північному Приураллі, а також у Середньому Поволжі.

На рівень природного приросту там вирішальною мірою вплинули такі фактори: пережитки кріпосництва, складні природно-кліматичні умови й величезні розміри відхідництва, які призвели до того, що тисячі людей, переважно чоловіки, змушені були кидати рідні місця у пошуках заробітків. За приблизними розрахунками, їх чисельність по країні у 1860—1870 рр. досягла 1286 тис., у 1881 — 1890 рр. — 4938 тис., у 1901 р. — 8873 тис. чол.

Одночасно дуже високі темпи природного приросту населення спостерігалися у Новоросії, Нижньому Поволжі, Південному Приураллі, на Україні (Правобережна та Лівобережна), Землеробському центрі, а також у Білорусії та Литві. Це були райони, які активно заселялися, оскільки кріпосництво та його пережитки не набули там значного поширення. Там збереглися ще резерви родючих чорноземних земель, швидко зростали міста, розвивалася промисловість.

Питання міграції населення Росії в Атласі висвітлено недостатньою мірою. Їм присвячено лише чотири карти, що відносяться до другої половини XIX ст.: 1. Пересування населення в Європейській Росії у другій половині XIX ст. (за даними перепису 1897 р.). Масштаб 1:8 млн.

2. Пересування населення в Азіатську Росію в другій половині XIX ст. (за даними перепису 1897 р.). Масштаб 1:25 млн.

3. Поширення селянського відходу в Європейській Росії за матеріалами паспортної статистики за 1881—1890 рр. Масштаб 1:16 млн.

4. Наслідки міграції робітників за результатами перепису 1897 р. (міграційні баланси). Масштаб 1:16 млн., 1:90 млн.

На перших двох картах за допомогою ліній різної товщини, малянка та кольору показано рух населення по певних напрямках між губерніями (областями), вихід переселенців і місця їх прибуття. При цьому визначено й напрямки міграції населення таких ч'яти груп: 10—25; 25—50; 50—75; 75—100; понад 100 тис. чол. Коло чорного кольору — це губернії виходу, а кільце червоного — приходу переселенців.

Ці карти складено на основі статистичних даних першого загального перепису населення Росії 1897 р. про немісцевих уродженців⁴. Вони дали можливість обчислити міграційні баланси й визначити основні напрями внутрішньої міграції населення. Ці матеріали свідчать головним чином про пересування жителів країни з однієї губернії в другу на постійне або тимчасове місце проживання (на строк не менш як півроку), а також про відхід селян на заробітки. Б. В. Тихонов детально обгрунтував і розробив методику розрахунків основних напрямів міграції у своїй статті «Основні напрями внутрішньої міграції населення Росії»⁵.

Аналіз першої з вищезгаданих карт показує, що міграційні потоки йдуть від південно-західних губерній Європейської Росії до Петербурга й, частково, Москви та Варшави. Населення з центральних губерній (Чернігівської, Орловської, Курської, Воронежської та ін.) в основному переселялося в промислові центри півдня (у Катеринославську й Херсонську губернії), а також в області Війська Донського й Катеринодарську, Таврійську, Астраханську, Саратовську й Оренбурзьку губернії. Вихідці з Європейської Росії (Чернігівської, Полтавської, Курської, Рязанської, Тамбовської, Воронежської губерній) осідали на території Азіатської Росії, в Акмолинській, Тобольській і, особливо, Томській губерніях. Найбільшу кількість мігрантів зафіксовано в Благовещенську й Владивостоці.

За допомогою картограми (див. третю карту) показано й приблизний розподіл відходу селян на заробітки наприкінці XIX ст. (80-і роки). Про масовий характер цього явища свідчить кількість паспортів, що видавалися по губерніях у середньому за рік, а також на більш тривалий строк на 1000 сільських жителів: 50 — 100; 100 — 150; 150 — 200 та понад 200. Крім того, на карті кольоровим кантом відмічено губернії, де тривалість відходів у середньому не перевищувала 4-х або була більшою за 5 місяців на рік.

Дані, використані складачами, запозичені з матеріалів комісії 19 листопада 1901 р.⁶ Вони засвідчили, що найбільший відхід населення в той період спостерігався в Московській, Петербурзькій, Калузькій, Володимирській та інших центральних губерніях, що прилягають до них, а також в Астраханській.

Нарешті, на схематичній четвертій карті цієї серії зафіксовано міграційні баланси пересування робітників з однієї губернії в другу, тобто визначено його активне або пасивне сальдо⁷.

На картах за допомогою кольорової картограми виділено губернії Європейської та Азіатської Росії, де приплив (+) і відплив (—) робітників та прислуги становили: до 10; 10—20; 20—40; 40—80; 80—160 й понад 300 тис. чол.

Максимальна кількість цих робітників потрапляла до Петербур-

⁴ Первая всеобщая перепись населения Российской империи. Погубернские тома. СПб., 1899—1905. Таблицы VII и VII-а.

⁵ Исторические записки. Сб. 88. М., 1971, с. 210—256.

⁶ Материалы высочайше утвержденной 16 ноября 1901 г. Комиссии по исследованию вопроса о движении с 1861 г. по 1900 г. благосостояния сельского населения среди земледельческих губерний сравнительно с другими местностями Европейской России. ч. I. СПб., 1903, таб. XX.

⁷ Распределение рабочих и прислуги по группам занятий и месту рождения по основным данным первой всеобщей переписи населения Российской империи 28 января 1897 г. СПб., 1905, табл. 2.

зької та Московської, а також Таврійської, Катеринославської, Херсонської губерній, області Катеринодарську та Війська Донського. Найбільший вплив населення спостерігався з центральних губерній Європейської Росії, які межували з Московською й Петербурзькою. Всі райони Азіатської Росії мали позитивне сальдо.

Слід відзначити, що карти міграції у пореформений період дають можливість досить приблизно відтворити розглядувані явища, тому що вони у повному обсязі не реєструвалися, і лише перепис 1897 р. дав змогу приблизно зафіксувати їх. Однак ці карти мають цінність тому, що в них показано ступінь інтенсивності міграційних процесів, розглянуто тенденції та напрями їх розвитку. На жаль, статистичні джерела, що стосуються дореформеного періоду, є ще менш повними і достовірними. Дослідники поки що не активізували свою роботу по їх виявленню, критичній оцінці. До цього часу ще не складено карти міграційних процесів у країні (до 1861 р.).

Матеріали, вміщені в Атласі, дали також можливість наочно показати співвідношення міського й сільського населення Росії у XIX ст. На картах «Міста Росії в першій половині XIX ст.» та «Міста Росії у другій половині XIX ст.» за допомогою картограм можна простежити процентне відношення міських жителів до загальної чисельності населення по губерніях.

Таблиці, що доповнюють їх зміст, свідчать про збільшення чисельності та питомої ваги мешканців міст (щодо всього населення Європейської Росії протягом XIX ст.). Див., наприклад, таку таблицю.

Таблиця 4

Категорії населення	Роки			
	Чисельність і питома вага населення в тис. чол.			
	1825 р.	1856 р.	1863 р.	1897 р.
Все населення Європейської Росії	40355,0	57446,5	61175,9	94215,4
Все міське населення	3200,4	5203,4	6101,4	12027,1
Питома вага міського населення відносно всіх жителів Європейської Росії	7,93	8,06	9,97	12,76

Як бачимо, процес зростання питомої ваги міського населення Європейської Росії прискорюється в пореформений період. Якщо в першій чверті XIX ст. у Російській імперії лише в Петербурзькій губернії частка мешканців міст перевищувала 30%, то наприкінці століття (в 1897 р.) аналогічне явище спостерігалось вже й у Московській губернії. Особливо швидко міське населення збільшувалося на півдні: у Херсонській, Катеринославській, Таврійській та Київській губерніях.

Нині автори розглянутих вище карт працюють над складанням ще двох нових (на основі архівних джерел — даних ревізького обліку), які дадуть можливість охарактеризувати зростання чисельності жителів міст Росії у XVIII ст. Завдяки цьому можна буде простежити динаміку її збільшення протягом двохсотріччя.

На закінчення розглянемо ще дві невеликі карти: «Заселення Півдня Росії в XIII — на початку XVIII ст.» та «Промислові селища Центральної Росії наприкінці XIX — початку XX ст.» На них наочно показано особливості процесу виникнення населених пунктів на півдні країни й розміщення кустарних та фабричних сіл і робітничих селищ (значна кількість з них згодом перетворилися на міста) у центрі Росії. Автори цих карт використали численні джерела з історії окремих поселень⁸.

⁸ См.: Водарский Я. Е. Население России..., с. 176—178; Его же. Промышленные селения Центральной России в период генезиса и развития капитализма. М., 1972, с. 200.

Перша з них дає можливість з'ясувати, чому селища виникали й зберігалися, незважаючи на татарські набіги (вони засновувалися, як правило, в лісових масивах). Вона також свідчить на користь думки про первинність народної колонізації Півдня країни. На другій карті показано одну із стадій містоутворення, джерела формування міст у промисловому центрі імперії.

Історичний атлас — результат багаторічної праці колективу істориків та картографів сектора історичної географії Інституту історії СРСР АН СРСР. Дослідники залучили широке коло джерел (переважно архівних), які містять наочну інформацію з питань історичної демографії, етнографії та географії заселення нашої країни періоду феодалізму й капіталізму.

Являючи собою зрізи історичної дійсності за певні роки, карти комплексно відтворюють характер, напрям і закономірності розвитку демографічних процесів та явищ у просторі та часовому вимірі. Вони дають змогу вченим вивчати різні проблеми соціально-економічної історії СРСР й робити науково обґрунтовані висновки.

Я. Е. Водарский, П. А. Иваньков, В. М. Кабузан

ДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В ДОРЕВОЛЮЦИОННОЙ РОССИИ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В АТЛАСЕ ИСТОРИИ СССР

Резюме

Авторы статьи проанализировали демографические процессы, происходившие в дореволюционной России со второй половины XVII ст. по 1917 г. (в том числе и на Украине), рассмотрели особенности и тематическое содержание карт, составляющих основу первого тома Атласа истории СССР. В статье использованы архивные и статистические материалы, которые дали возможность исследователям определить численность, классовый и этнический состав населения, степень и особенности заселения отдельных регионов страны.

Проти буржуазної фальсифікації історії

В. М. ТКАЧЕНКО (Київ), С. К. АСАТУРОВ (Київ)

ІНТЕРНАЦІОНАЛІЗАЦІЯ РАДЯНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ І НЕСПРОМОЖНІСТЬ «РАДЯНОЗНАВЦІВ»

В епоху зрілого соціалізму дістає найповніший вияв процес інтернаціоналізації радянського суспільства, що відбувається в усіх його сферах. В цьому процесі особливо яскраво розкривається суть формування нової історичної спільності людей — радянського народу: діалектична взаємодія, єдність спільних інтернаціональних рис і традицій, з одного боку, та багатогранність національних форм культурного розвитку, — з другого. Важливим фактором інтеграції у різних галузях суспільного життя є культура.

Проблеми діалектичного взаємозв'язку інтернаціонального й національного в соціалістичній культурі мають свою специфіку. В цьому зв'язку в матеріалах червневого (1983 р.) Пленуму ЦК КПРС відзначалося: «Ідеологічна робота в умовах нашої країни, яка об'єднує по-

над 100 націй і народностей, немислима без уважного вивчення їх специфічних інтересів, особливостей національної психології і культури»¹.

Специфіка співвідношення національного та інтернаціонального в культурі пояснюється як своєрідністю самої культури, так і особливостями періоду розвинутого соціалізму, який посилює інтеграційні тенденції, веде до все більшого їх переплетення. Процес інтенсифікації міжнародних зв'язків передбачає всебічну інтенсифікацію внутрішнього соціального розвитку, виявлення внутрішніх потенцій кожної нації². Унікальність і неповторність історичного досвіду кожного народу, що містить у собі істотні елементи досвіду загальнозначущого, «відрізняючи їх (народи. — Авт.) один від одного, створюють передумови для продуктивності взаємообміну між ними, взаємозбагачення ідеалами, цінностями, досягненнями і розвитку на цій основі спільної позитивної творчої діяльності, яка служить могутнім імпульсом розвитку кожного з них, а отже, і всього людства»³.

Цим насамперед і пояснюється посилення суспільного інтересу до проблем, що стосуються взаємозв'язків між національними культурами. На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС було знову наголошено, як важливо «...вчасно підмічати нові позитивні зрушення в національних відносинах, всебічно аналізувати тенденції розквіту і зближення націй, знаходити такі форми роботи, які відкривають ще більший простір взаємозбагаченню культур наших народів. Важливо своєчасно виявляти і проблеми й суперечності, які тут виникають, уміло розв'язувати їх»⁴.

Правильне розуміння співвідношення національного та інтернаціонального, як підкреслює академік М. П. Кім, є запорукою дальшого успішного здійснення історичного завдання всебічного розвитку націй і народностей та їх повного зближення, повної інтернаціоналізації їх життя⁵. Співвідношення національного й інтернаціонального, їх єдність і нероздільність — одна з численних форм вияву діалектики загального і особливого у суспільному розвитку, про яку В. І. Ленін писав так: «...Окреме не існує інакше як у тому зв'язку, який веде до загального. Загальне існує лише в окремому, через окреме. Всяке окреме є (так чи інакше) загальне. Всяке загальне є (частинка або сторона або сутність) окремого. Всяке загальне лише приблизно охоплює всі окремі предмети. Всяке окреме неповно входить у загальне і т. д. і т. д.»⁶.

Виходячи з того, що успіхи, досягнуті в розв'язанні національного питання, аж ніяк не означають зникнення всіх проблем, які породжує сам факт життя і праці в рамках єдиної держави великої кількості націй і народностей⁷, радянські суспільствознавці докладають багато зусиль для всебічного вивчення складної динаміки інтернаціонального й національного. Вони досліджують реальний стан та внутрішні механізми національних культурних процесів, розглядаючи останні в сукупності суспільних, історичних, ідеологічних та психологічних факторів, що їх супроводжують.

В період розвинутого соціалізму інтернаціональне дедалі більше висувається на передній план. Національні ж фактори, за словами ра-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 55—56.

² Культура—человек—философия: К проблеме интеграции и развития.— Вопр. философии, 1982, № 2, с. 54—67.

³ Культура—человек—философия: К проблеме интеграции и развития.— Вопр. философии, 1982, № 1, с. 35.

⁴ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 56.

⁵ Ким М. П. Становление и развитие советского народа как новой исторической общности людей.— В кн.: Вопросы интернационального воспитания трудящихся. М., 1977, с. 255.

⁶ Ленін В. І. До питання про діалектику.— Повне збір. творів, т. 29, с. 300.

⁷ Див.: Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР.— К., 1982, с. 10—11.

дянського дослідника М. І. Куліченка, в цей час значною мірою перемістилися із сфери політичної та економічної у сферу духовного життя та міжособового спілкування, але й тут національне розвивається на інтернаціональній основі. Національне, на його погляд, виявляється в таких сферах (за спадаючим ступенем його втілення і значення): національна свідомість, національна психологія, мова, національна культура, побут, традиції і звичаї, національна державність, економіка⁸⁻¹⁰.

Інтернаціональне не існує само по собі, без національного, а перебуває в нерозривному зв'язку з ним, більше того — втілюється в ньому. Це — складне діалектичне явище.

Зміна у співвідношенні національного та інтернаціонального в умовах розвинутого соціалізму відбувається кількома шляхами: 1) постійне оновлення національних цінностей, що виникли раніше, та становлення нових, які, залишаючись національними, нерідко виступають як загальнозначущі, інтернаціональні; 2) запозичення інонаціональних цінностей; 3) проникнення інтернаціонального в національне, засвоєння національним загальнозначущих цінностей¹¹. Інтернаціональна культура, наголошує радянський етнограф С. А. Арутюнов, це — культурно-філософська абстракція, що не існує поза національним контекстом, а виступає лише в його певному локальному чи зональному варіанті¹².

Проблема співвідношення національного та інтернаціонального в культурі є за своєю природою складною і суперечливою, оскільки пов'язана з глибинними сферами суспільного буття і людської свідомості, з найбільш стійкими й повільно змінюваними їх структурами. Радянське суспільствознавство підходить до вивчення та розв'язання цієї проблеми з урахуванням тих істотних зрушень, які відбуваються в сучасному суспільному розвитку, та у відповідності з завданнями, що стоять на етапі удосконалення розвинутого соціалізму.

Вступ нашої країни в цей історичний етап, згуртування всіх націй і народностей СРСР в єдину братню сім'ю, розв'язання національного питання у тому вигляді, в якому воно дісталось нам від капіталізму, розвиток і втілення в життя ленінських ідей культурної революції збагатили весь світ гігантським досвідом інтернаціоналізації культур народів Радянського Союзу, їх взаємопроникнення та взаємозбагачення.

Цей досвід приковує до себе увагу і громадськості капіталістичних країн. Адже в умовах загальної кризи капіталізму, в тому числі й буржуазної культури, інтелектуальний потенціал суспільства виявляє себе переважно у сфері техніки і технології. Панівний клас капіталістичного світу змушує мільйони людей задовольнятися масовою ерзац-культурою.

Намагаючись будь-що утримати владу над народами своїх країн, імперіалістична буржуазія в особі своїх ідеологів докладає всіх зусиль до того, щоб дискредитувати гуманістичні ідеали та реальний досвід розвинутого соціалізму. Саме на це спрямовані й різного роду буржуазні теорії радянської культури і, зокрема, трактування «радянознавцями» питань її інтернаціоналізації.

Неприйняття чи нерозуміння західними авторами діалектики національного та інтернаціонального неминуче призводить до викривлення ролі суб'єктивного фактора в дальшому вдосконаленні розвинутого соціалістичного суспільства. Фальсифікуючи ленінську національну політику КПРС, західнонімецький журнал «Osteuropa», наприклад, намагається звести процес збагачення марксистсько-ленінської теорії про

⁸⁻¹⁰ Куліченко М. И. Расцвет и сближение наций в СССР.— М., 1981, с. 15, 17.

¹¹ Национальное и интернациональное в современном мире.— Кишинев, 1981, с. 118.

¹² Арутюнов С. А. К проблеме этничности и интерэтничности культуры.— Сов. этнография, 1980, № 3, с. 64.

розвиток націй у матеріалах партійних з'їздів до висунення в суто тактичних цілях тези про розквіт і зближення нації, яка, мовляв, використовується для того, щоб замаскувати від світової громадської думки головну мету КПРС — злиття націй. При цьому безпідставно твердиться, нібито одним з головних рис курсу, визначеного XXVI з'їздом партії, є штучне підштовхування цього процесу¹³.

У трактуванні «радянознавців» ленінська ідея злиття націй набуває вульгарно-утопічного вигляду. Вона подається ними необізнаному читачеві як повне знищення національних рис і стирання будь-яких мовних та етнічних відмінностей. Тим часом «радянознавці» не можуть навести жодного факту, коли б у документах КПРС відстоювалася теза про зникнення етнічно-регіональних та культурно-побутових відмінностей.

Марксист-ленінці у своїх висновках завжди спиралися і спираються на науковий аналіз об'єктивних процесів, що відбуваються в суспільстві. Питання про зближення і злиття націй вони ставлять у прямую залежність від стадій розвитку того чи іншого народу в конкретно-історичних умовах, від волі населення. «Підбиваючи підсумки зробленого, — відзначав у доповіді, присвяченій 60-річчю Союзу Радянських Соціалістичних Республік, Ю. В. Андропов, — ми, природно, головну увагу приділяємо тому, що ще треба зробити. Наша кінцева мета очевидна. Це, говорячи словами В. І. Леніна, — «не тільки зближення націй, але й злиття їх». Партія добре розуміє, що до цієї мети веде довгий шлях. Тут ні в якому разі не можна забігати наперед, так само як не можна допускати і стримування процесів, що вже назріли»¹⁴. Суть полягає в тому, щоб дати простір для їх природного розвитку на основі добровільності, рівності та братерського співробітництва народів.

Інтернаціоналізація не підриває основи існування національних факторів, а тим більше не знищує їх. Вона сприяє подоланню замкнутого характеру національного, збільшенню в ньому частки загальнозначущого і зменшенню питомої ваги національно специфічного, зростанню ролі загальних рис націй і народностей. Передбачаючи цей процес, В. І. Ленін ще в 1915 р. писав, що повалення буржуазії «...прискорить у величезних розмірах падіння всіх і всяких національних *пергородок*, не зменшуючи цим, а в мільйони раз збільшуючи «диференціювання» людства в розумінні багатства й різноманітності духовного життя та ідейних течій, прагнень, відтінків»¹⁵.

Розглядаючи як критерій культурної спільності створювану нею особистість, а культуру як «міру» гуманізму цієї спільності, радянські суспільствознавці здійснюють дальші пошуки конкретних шляхів і механізмів культурної інтеграції. При цьому вони дбають про те, щоб за спільним не втрачалася багатство особливого і одиничного в культурі, інакше кажучи, щоб не тільки не ослаблювалася і не нівелювалася, а, навпаки, стимулювалася і висувалася як головна умова самотутність культурного розвитку кожного народу і кожної людини¹⁶.

Бурхливий розквіт економіки радянських республік в єдиному народногосподарському комплексі СРСР поставив «радянознавців» у досить скрутне становище. Деякі з них почали унікати одіозних тверджень про якесь «колоніальне пригноблення Москвою національних окраїн» та про «занепад» національних культур. Звичайно, у цілому в 70-і роки в «радянознавстві» продовжувала домінувати теза про «русіфікацію» національних культур і як наслідок цього втрату неросій-

¹³ Novikov N. Nationalitäten der UdSSR im Lichte des Parteikongress und der Volkszahlungsergebnisse.— Osteuropa, 1981, N 9/10, S. 812—813.

¹⁴ Андропов Ю. В. Шістдесят років СРСР, с. 10.

¹⁵ Ленін В. І. Головна праця німецького опортунізму про війну.— Повне зібр. творів, т. 26, с. 264.

¹⁶ Культура—человек—философия: К проблеме интеграции и развития.— Вопр. философии, 1982, № 1, с. 41.

ськими народами своїх національних рис. Представники даного напрямку фальсифікації історії СРСР взагалі намагаються заперечувати факт виникнення нової історичної спільності — радянського народу і трактують зроблений у зв'язку з цим висновок нашої партії як «пропагандистський прийом». Вони вважають за доцільніше для себе говорити про нашу країну як про ефемерний конгломерат народів, що нібито втрачають етнічну своєрідність і поступово вливаються в російську націю.

Водночас деякі з «радянознавців» змістили акцент своїх фальсифікацій у бік спотворення суті єдиного діалектичного процесу розквіту і зближення націй в СРСР і намагаються протиставити одна одній обидві його частини.

Вже на початку 70-х років серед «радянознавців» намітився напрям, представники якого ставили своїм завданням протиставляти нації і народності Радянського Союзу не лише великому російському народові, але й одну одній, а бурхливий розквіт національних культур — їх дальшому зближенню. «Колишне протиставлення «російський — неросійські народи», яке переважало в наших судженнях з даного питання до початку 70-х років, — зазначали вони, — уявляється спрощеним. Воно має бути замінене або принаймні доповнене дослідженням опозиції між національностями та регіонами»¹⁷⁻¹⁸.

Розвиток цієї тенденції в «радянознавстві» дістав своє відображення і в матеріалах розширеної конференції редакторів західнонімецьких політичних журналів на тему: «Духовна ситуація в СРСР на рубежі 80-х років». В її матеріалах, зокрема, відзначалася неспроможність традиційного для «радянознавства» розгляду процесу взаємного збагачення матеріального і духовного життя радянських людей як «насилницької русифікації». Визнавалося, що й сам термін «русифікація» часто вживається неправильно (як насильницький процес). Насправді «між народами СРСР є дуже багато спільного, хоча б у господарській діяльності ...Зближення ще не веде до злиття націй. Природна асиміляція відбувається й між іншими національностями СРСР, наприклад, узбекизація неузбеків»¹⁹.

Подібні окремі визнання не означають, однак, що «радянознавці» усвідомили об'єктивність процесу розквіту і зближення соціалістичних націй. Відбулося лише зміщення акцентів фальсифікації: Радянський Союз оголошується ними країною, що йде по шляху «єдиного індустріального суспільства», яке, мовляв, формується ціною «відмови від національного». Таким чином, певна група «радянознавців» відреагувала на факт виникнення нової історичної спільності спробами дискредитувати суть радянського народу, зображуючи процес формування цієї спільності як створення «нової радянської нації» на основі безнаціональної «ідеологічної культури»²⁰.

Крім явно антикомуністичних позицій буржуазних авторів, спотворене відображення ними радянської дійсності пов'язане, очевидно, й з рядом інших причин. По-перше, оскільки процес формування радянського народу ідеологи капіталізму розглядають крізь призму досвіду складання буржуазних націй, то й нова історична спільність була сприйнята ними як нова «радянська нація». При цьому спостерігається нерозуміння «радянознавцями» суті співвідношення між соціальним та етнічним у новій історичній спільності. Вони не можуть збагнути, що в результаті глибоких змін в економіці, суспільному та політичному житті, здійснення культурної революції в нашій країні в процесі бу-

¹⁷⁻¹⁸ Soviet Nationality Problems.— New York, 1971, p. 11.

¹⁹ Die geistige Situation in der Sowietunion an der Wende zu 80-er Jahren: (Bericht über die erweiterte Redaktionkonferenz 1979).— Osteuropa, 1979, N 10, S. 837—840.

²⁰ Ethnicity: Theory and Experience.— Cambridge (Mass.), 1975, p. 459; Nationality Group Survival in Multiethnic States — New York, 1979, p. 123.

дівництва соціалізму утвердилася принципово нова історична спільність людей — радянський народ, що об'єднує всі класи і соціальні групи, всі нації і народності в єдину *соціальну та інтернаціональну* спільність на основі принципів пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму. Керівною і спрямовуючою силою процесу формування та дальшого зміцнення цієї нової спільності є КПРС.

По-друге, «радянознавці» у своїх писаннях штучно розривають поступальний процес суспільного розвитку, діалектичну єдність культури, наступність національних культурних традицій. Вони намагаються зобразити марксистсько-ленінське вчення як штучно сконструйовану «ідеологічну культуру», що в складі соціалістичної культури співіснує поряд з «національною культурою» (під нею вони мають на увазі успадковані від дореволюційного періоду звичаї і традиції), а також з «імпортованою культурою» (техніка, товари та художні твори, одержані з-за кордону)²¹. Виходячи з цих явно антинаукових положень, «радянознавці» силкуються звинуватити КПРС у спробах штучно сконструювати і впровадити в радянське суспільство «ідеологічну культуру», взагалі позбавлену національних рис, оскільки, мовляв, «навіть суто російське в Радянському Союзі вже давно зазнає ерозії»²². Національна політика КПРС при цьому трактується як така, що по-волюнтаристському спрямована на цілковиту «ліквідацію національних особливостей і відмінностей»²³.

По-третє, ігноруючи конкретно-історичний підхід до аналізу різних соціальних систем, «радянознавці» розглядають соціальні процеси, що відбуваються в СРСР, під кутом зору тих численних суперечностей і проблем, що особливо посилюються у буржуазному суспільстві під впливом науково-технічної революції²⁴. Посилаючись на зростання націоналізму в світі капіталу, вони твердять, що СРСР також не може стояти осторонь цього процесу. Як відомо, американський «радянознавець» Р. Пайпс у цьому зв'язку прогнозує навіть якесь посилення в радянському суспільстві тенденції до формування окремих національних держав, що супроводитиметься зростанням національної самосвідомості та культури, але водночас і активізацією центробіжних сил²⁵. Таким чином, зростання націоналізму ставиться у пряму залежність від ступеня індустріалізації країни і розквіту національної культури.

Деякі «радянознавці», навпаки, намагаються трактувати прихильність до національної культури як негативну реакцію на посилення темпів індустріалізації та урбанізації, як свого роду втечу у світ «нетлінних» цінностей традиційної народної культури, що знову ж таки нібито має викликати посилення націоналізму²⁶.

Ще одна група буржуазних авторів, фальсифікуючи національні відносини в СРСР, ґрунтується у своїх «висновках» не на економічних, а на психологічних факторах. Процес змішування націй, що виявляється дедалі більше, посилення міжнаціонального спілкування повинні, на думку «радянознавців», неминуче викликати так званий етноцентризм — прагнення одного народу протипоставити себе іншим народам та етнічним групам.

При всіх відмінностях у поясненні буржуазними ідеологами причин бурхливого розвитку національних культур народів СРСР спіль-

²¹ Technology and Communist Culture: The Socio-Cultural Impact of Technology under Socialism. Ed. by F. J. Fliron.— New York—London, 1977, p. 2.

²² Novikov N. Op. cit., S. 819, 820.

²³ Ibid., p. 824.

²⁴ Social Consequences of Modernisation in Communist Societies.— Baltimore, 1976, p. 8—15.

²⁵ Nationalities and Nationalism in the USSR: A Soviet Dilemma. Ed. by C. A. Linden and D. K. Simes.— Washington, 1977, p. 9—11.

²⁶ Simon G. Die nichtrussischen Völker in Gesellschaft und innenpolitik der UdSSR.— Osteuropa, 1979, N 6, S. 449.

ним для них є одне: намагання будь-що уникнути визнання того факту, що зміцнення національних почуттів в умовах соціалізму відбувається на основі небувалого піднесення всіх сторін життя націй, зростання національної свідомості широких мас трудящих. Абстрактною, позаісторичною постановкою питання про «націоналізм взагалі» «радянознавці» намагаються відкрити шлях для різного роду спекуляцій, ускладнити розуміння духовних процесів, що відбуваються в житті радянського народу.

На твердженнях і висновках буржуазних ідеологів позначилося нерозуміння ними не лише суті нової історичної спільності людей, закономірностей її прогресу, а й соціальної ролі та політики КПРС. Партія ніколи не ставила своїм завданням перетворення радянського народу в єдину націю, витіснення з історичної арени націй і народностей СРСР, оскільки це не відповідало б об'єктивному процесу суспільного розвитку. Крім того, висунення такого завдання суперечило б демократичній, гуманістичній природі зрілого соціалізму.

На позачерговій сьомій сесії Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання, присвяченій прийняттю нової Конституції СРСР, відзначалася безпідставність пропозиції ввести до Основного Закону країни поняття єдиної радянської нації, ліквідувати союзні і автономні республіки чи різко обмежити їх суверенітет. «Соціально-політична єдність радянського народу, — наголошувалося на сесії, — зовсім не означає зникнення національних відмінностей. Завдяки послідовному проведенню ленінської національної політики ми, побудувавши соціалізм, одночасно — вперше в історії — успішно вирішили національне питання. Непорушно є дружба радянських народів, у процесі комуністичного будівництва неухильно відбувається їх зближення, взаємне збагачення їх духовного життя. Але ми стали б на небезпечний шлях, коли б почали штучно форсувати цей об'єктивний процес зближення націй. Від цього наполегливо застерігав В. І. Ленін, і від його заповітів ми не відступимо»²⁷.

Не маючи жодних доказів проведення Комуністичною партією цілеспрямованої політики «насильницького злиття націй» чи їх «культурної асиміляції», деякі «радянознавці» глибокодумно натякають, що, мовляв, «московські політики, не висловлюючись відверто, думають перетворити їх (народи СРСР. — Авт.) в недалекому майбутньому у відбиток російської єдиної культури»²⁸. Інші ж, розраховуючи на погану поінформованість західного читача, безапеляційно заявляють, що, мовляв, «радянські лідери часто говорять про такий кінцевий розвиток народів СРСР, як створення «якогось виду радянської національності»²⁹. Звідси робиться висновок про неминучість зростання в СРСР націоналізму.

Та якими б не були міркування «радянознавців» відносно вигаданої ними відчуженості народів у Радянському Союзі, відсутність аргументів неминуче дається взнаки, веде до втрати навіть видимості «об'єктивного» аналізу. Тому буржуазні ідеологи єдині у своєму намаганні видавати за критерій націоналізму розвиток двомовності в СРСР, ставлення до російської мови з боку представників інших національностей. «Порівняльне дослідження на націоналізм, — пише, наприклад, Г. Сімон, — виявляє важливість національної мови як мети чи засобу національних прагнень. У Радянському Союзі мовне питання також є ключем до розуміння і правильної оцінки національної проблеми»³⁰. При цьому «радянознавець», знову ж таки голосливо,

²⁷ Брежнев Л. І. Ленінським курсом: Промови і статті. — К., 1978, т. 6, с. 508.

²⁸ Dunn S. P., Dunn E. *Kulturentwicklung und Integration Nichtrussischer Völkerschaften in der Sowjetunion.* — Osteuropa, 1970, N 4, S. 266.

²⁹ Barry D. and Warner-Barry G. *Contemporary Soviet Politics. An Introduction.* — New York, 1978, p. 241.

³⁰ Simon G. *Op. cit.*, p. 69—70.

твердить, нібито мовна політика в нашій країні підпорядкована насильницькій реалізації таких двох цілей: 1) визнанню всіма народами російської мови як рідної; 2) обмеженню функціонування неросійських мов.

Упередженість Сімона у підході до проблеми — очевидна. Він апорію ставить завдання дослідити радянське суспільство «на націоналізм», а теза про насильницьку асиміляцію у мовній політиці є для нього аксіомою. При такому тенденційному, спекулятивному підході і саме поняття критерію втрачає свій первісний зміст.

Звичайно, орієнтація на вивчення російської мови може виступати своєрідним умовним індикатором міжнародних відносин³¹, який, однак, свідчить лише про наявність певних об'єктивних закономірностей соціально-економічного та політичного характеру. Як відомо, досвід мовного спілкування народів СРСР складався на основі практики їх співробітництва. «...Потреби економічного обороту завжди змусять національності, які живуть в одній державі (поки вони захочуть жити разом), вивчати мову більшості»³². Гармонійне співіснування російської та інших національних мов, зміцнення двомовності, відсутність національного антагонізму — все це зумовлено розвитком дружби народів у соціалістичному суспільстві, втіленням у життя ленінських принципів пролетарського інтернаціоналізму. «Російська мова, — говориться у постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», — добровільно прийнята радянськими людьми як мова міжнародного спілкування, стала важливим фактором зміцнення соціально-політичної та ідейної єдності радянського народу, розвитку і взаємозбагачення національних культур. Вона відкрила всім нашим народам широкий доступ до духовних багатств світової цивілізації»³³.

Завдяки національній політиці КПРС розвиток національних мов народів нашої країни за роки Радянської влади піднявся на якісно новий ступінь. Створено необхідні умови для їх взаємовпливу і взаємозбагачення. Говорити про якусь нерівноправність національних мов порівняно з російською, як це люблять робити фальсифікатори, немає ніяких підстав. У цілому по країні в 1979 р. 93,1% населення назвали рідною мову своєї національності³⁴.

Водночас процес соціалістичного будівництва, функціонування нової історичної спільності людей — радянського народу — стали об'єктивною основою зростання ролі російської мови. За даними Всесоюзного перепису 1979 р., нею володіє 82% всього населення країни, у тому числі 77,6 млн. неросіян³⁵. Дедалі більшу роль відіграє двомовність. У 1979 р. другою мовою народів СРСР вільно володіли або вважали рідною мову не своєї національності 53,8% неросійського населення³⁶.

Безумовно, такий складний і багатоплановий процес, як взаємодія мов, не може відбуватися однаковими темпами і в однакових формах на тих чи інших етапах зрілості соціалістичного суспільства. Однак було б неправильним, як це роблять буржуазні автори, видавати любов до рідної мови мало не за бар'єр на шляху до інтернаціоналізації суспільного життя СРСР, а тим більш за показник націоналізму. Такими ж неправильними, очевидно, є й спроби вважати байдуже став-

³¹ Дробнижева Л. М. Духовная общность народов СССР: Историко-социологический очерк межнациональных отношений. — М., 1981, с. 182.

³² Ленін В. І. Критичні замітки з національного питання. — Повне збір. творів, т. 24, с. 114.

³³ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. — К., 1982, с. 11.

³⁴ Население СССР: Справочник. — М., 1983, с. 127.

³⁵ Там же, с. 127—131 (Підрахунки авторів).

³⁶ Ханазаров К. Х. Решение национально-языковой проблемы в СССР. — М., 1982, с. 155.

лення до рідної мови ознакою зрілого, свідомого інтернаціоналізму³⁷. Жива дійсність складного і багатопланового процесу національних відносин не може бути втиснута у вузькі рамки різного роду абстрактних схем. Все ж головна, магістральна його тенденція простежується дуже чітко. Суспільні потреби, що їх диктує саме життя, реальність і перспективи розвитку братньої сім'ї народів СРСР, які входять у нову історичну спільність людей, своє втілення у мовній політиці і практиці дістали в поширенні двомовності, що ґрунтується на вільному володінні національною та російською мовами.

Перекручуючи дійсність, «радянознавці» намагаються переконати громадськість Заходу в тому, що, мовляв, «всупереч змушуванню до вивчення російської впертість, з якою тримаються за рідну мову, очевидна»³⁸. Для буржуазних авторів є характерним таке протиставлення мов («або — або»). Тим часом насправді спостерігається глибока заінтересованість представників різних народів СРСР у вивченні російської мови. Наприклад, в Естонії і Грузії — республіках, які «радянознавці» намагаються виставляти в ролі «бастионів» опору вивченню російської мови, 40—50% міських жителів з корінного населення вільно говорять по-російськи³⁹. Серед молоді цей показник ще вищий.

У вивченні російської мови виникають і свої проблеми, але зовсім не ті, що їх намагаються приписати нашому суспільству буржуазні автори. У більшості автономних республік бажання батьків навчати своїх дітей російською мовою перевищує реальні можливості шкіл. У деяких союзних республіках з переважною орієнтацією школи на навчання національною мовою, наприклад, у Грузії, питома вага батьків, що бажають дати освіту дітям російською мовою (повністю або частково), становить 35%, а мають таку можливість лише 20%⁴⁰.

На червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС висловлювалося занепокоєння у зв'язку з тим, що «...є чимало фактів, коли слабке знання російської мови обмежує доступ людині до багатств інтернаціональної культури, звужує коло її діяльності і спілкування»⁴¹. Саме тому ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову по створенню умов, які полегшують населенню національних республік вивчення російської мови⁴².

Досвід реального соціалізму зводить нанівець брехливі твердження «радянознавців» про існування значного тиску, що змушує народи СРСР «вивчати російську і навіть віддавати їй перевагу у вживанні перед рідною мовою». Відчуваючи хиткість своїх безпідставних тверджень, подібні автори, щоб викрутитися із скрутного становища, в яке вони самі себе поставили, заявляють, що прямого примусу, звичайно, немає, але, мовляв, створюються такі умови, коли люди починають розуміти — «якщо хочеш чогось досягти — вивчай російську»⁴³. Головний прийом, до якого вдаються при цьому фальсифікатори — штучна підміна об'єктивних факторів, що ведуть до інтернаціоналізації суспільного життя в нашій країні, суб'єктивними, такими, що нібито по-волюнтаристському нав'язуються зверху.

Намагаючись нав'язати громадськості Заходу хибну думку про роль російського населення в інших республіках СРСР, «радянознавці» твердять, нібито воно ігнорує знання мови корінних жителів, що,

³⁷ Патриотизм и интернационализм — неотъемлемые черты социалистического образа жизни. — Киев, 1981, с. 111—115.

³⁸ Barry D. and Varner - Barry G. Op. cit., p. 242.

³⁹ Дробничева Л. М. Указ. соч., с. 179—183.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року, с. 56—57.

⁴² Там же, с. 57.

⁴³ Barry D. and Varner - Barry G. Op. cit., p. 242.

мовляв, навіть заохочується «з очевидних міркувань»⁴⁴. В таких розумуваннях буржуазних авторів зовсім не беруться до уваги традиції міжнаціональних відносин, конкретне етнічне середовище тощо. Наприклад, за даними перепису населення 1970 р. (матеріали перепису 1979 р. ще не оброблені повністю), у Вірменській та Литовській РСР частка росіян, які назвали рідною мову корінного населення, перевищувала частку вірмен і литовців, які назвали рідною російську мову⁴⁵.

Поряд з російською по країні в цілому помітно поширені також українська, білоруська, узбецька та ряд інших мов народів СРСР.

Провідним типом двомовності в Українській РСР є володіння рідною мовою та мовою міжнаціонального спілкування — російською, що становить одну з важливих умов розвитку і взаємозбагачення національних культур, радянської культури в цілому. Як відзначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, «неоціненне значення для дальшого розквіту української культури мають її тісні зв'язки з великою і прекрасною культурою російського народу, обмін духовними цінностями з іншими народами Радянського Союзу. Могутнім засобом міжнаціонального спілкування є російська мова — мова нашої єдності, яка сприяє інтернаціоналізації всього нашого життя, духовному зростанню радянських людей різних національностей»⁴⁶.

Таким чином, об'єктивний процес інтернаціоналізації суспільного життя дедалі більше охоплює і його духовну сферу. Досвід СРСР показує, що культурне взаємозбагачення народів несумісне з національною нерівністю, тим більше — із зростанням націоналізму. Тісна взаємодія між народами, в тому числі і в галузі культури, передбачає високий рівень розвитку їх економіки, фактичну рівність в усіх сферах суспільного життя.

Із вступом в етап розвинутого соціалізму культурне взаємозбагачення народів вступило у свою нову, більш високу стадію. Реальністю наших днів стала соціалістична за змістом, національна за своїми формами та інтернаціоналістська за духом і характером загально-радянська культура, що являє собою органічний сплав культурних досягнень усіх народів СРСР.

Розквіт культури кожної нації і народності на власній національній основі та їх взаємовплив, взаємозбагачення — такий двоєдиний процес розвитку національних культур, така закономірність сучасного етапу культурного співробітництва народів СРСР. Інтенсивний обмін матеріальними й духовними цінностями, збагачення духовної скарбниці кожної нації творіннями інших народів, що набувають інтернаціонального характеру, сприяють розквіту загально-радянської культури. І ніякі фальсифікації «радянознавців» неспроможні кинути тінь на цей об'єктивний за своєю суттю, глибоко прогресивний процес.

В. Н. Ткаченко, С. К. Асатуров

ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ СОВЕТСКОЙ КУЛЬТУРЫ И НЕСОСТОЯТЕЛЬНОСТЬ «СОВЕТОЛОГОВ»

Резюме

В статье предпринята попытка раскрыть некоторые аспекты буржуазных фальсификаций формирования новой исторической общности — советского народа, сближения духовной культуры наций и народностей СССР, формирования общесоюзной системы функционирования духовной культуры, представляющей собой не сумму родственных культур, а систему их взаимопроникновения.

⁴⁴ Ibidem.

⁴⁵ Дробижева Л. М. Указ. соч., с. 92.

⁴⁶ Навекі вместе: Матеріали і документи о праздновании 325-летия воссоединения Украины с Россией. — Киев, 1979, с. 48.

ПОВІДОМЛЕННЯ

З Історії Української РСР у період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ І РАДЯНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПО НАЛАГОДЖЕННЮ ПРОДОВОЛЬЧОГО ПОСТАЧАННЯ МІСТ ДОНБАСУ (1943—1945 рр.)

О. Й. АГАФОНОВ (Жданов)

Вивчення історіографії Великої Вітчизняної війни свідчить, що не всі аспекти діяльності КПРС у ті роки висвітлені з належною повнотою. Це стосується, зокрема, і такого питання, як забезпечення продовольчого постачання. Побіжно воно розглядається в працях, присвячених питанням партійного керівництва розвитку сільського господарства, відбудовою промисловості, роботою Рад¹.

Діяльність партійних і радянських органів по піднесенню сільського господарства — однієї з головних умов налагодження продовольчої справи в роки війни — також стала темою цілого ряду праць². В 1964 р. вийшла в світ спеціально присвячена темі нашого дослідження монографія У. Г. Чернявського³. В ній уперше узагальнено досвід розв'язання проблеми продовольчого постачання в масштабі всієї країни. Однак Українська РСР, особливо Донбас, представлені в названій праці недостатньо. Тому в даному повідомленні спинимось на питаннях, що залишилися поза увагою дослідників, — основних напрямках роботи партійних і радянських організацій Донецького басейну по налагодженню продовольчої справи. Це, зокрема, піднесення сільського господарства, відбудова харчової промисловості й торгівлі,

¹ Советский тыл в Великой Отечественной войне: Сб. статей.— М., 1974. Кн. 2: Трудовой подвиг народа.— 367 с.; А р у т ю н я н Ю. В. Советское крестьянство в годы Великой Отечественной войны.— М., 1963.— 459 с.; Х о р о ш а й л о в Н. Суровые годы войны.— Киев, 1977.— 179 с.; К о в а л ь М. В. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны.— Киев, 1977.— 264 с.; К о в а л ь М. В. Ради депутатів трудящих Української РСР в роки Великої Вітчизняної війни (1941—1945 рр.).— УІЖ, 1973, № 12, с. 3—15; С а ф о н о в а Є. В., С к о п е ц ь М. С. Партійне керівництво відновленням та зміцненням Рад депутатів трудящих Української РСР у роки Великої Вітчизняної війни (1942—1945 рр.).— Наук. праці з історії КПРС. К., 1969, вип. 30, с. 124; Б у ц ь к о Н. А. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1962.— 179 с.; С т е ц к е в и ч В. В. Участие трудящихся масс в практической деятельности горсоветов УССР (1943—1945 гг.).— Сб. научн. статей Днепропетр. ун-та, 1974, вып. 5, с. 116.

² Л а у т а С. П. Колхозное крестьянство Советской Украины в годы Великой Отечественной войны.— Киев, 1965.— 208 с.; Б у ц ь к о М. О., Л а в р и н о в и ч М. І. Відродження колгоспного села (Комуністична партія України — організатор відбудови сільського господарства республіки в роки Великої Вітчизняної війни).— К., 1968.— 168 с.; Д а н и л ю к М. З. Натхненна праця в ім'я перемоги: КПУ — натхненник і організатор трудових подвигів українського народу в роки Великої Вітчизняної війни.— К., 1970.— 166 с.; М о б и л и з а ц і я К о м м у н і с т и ч е с ь к о ю п а р т і є ю У к р а ї н и т р у д я щ и х с я с е л а н а в о с т а н о в л е н н я с о ц і а л і с т и ч е с ь к о г о с е л ь с ь к о г о х о з я ї с т в а (1943—1945 гг.).— Научн. тр. по истории КПСС. Киев, 1966, вып. 6, с. 126.

³ Чернявский У. Г. Война и продовольствие: снабжение городского населения в Великую Отечественную войну (1941—1945).— М., 1964.— 208 с.

організація карткової системи забезпечення населення продовольством на місцях, створення системи громадського харчування, розвиток індивідуального й колективного городництва.

Класики марксизму-ленінізму завжди надавали продовольчій проблемі великого значення. В. І. Ленін, зокрема, писав, що соціалістична держава міцно стоятиме в економічному відношенні на власних ногах лише в тому випадку, коли вона буде «...фактичним власником достатнього продовольчого фонду»⁴.

У роки Великої Вітчизняної війни розв'язання продовольчої проблеми було особливо складним завданням. Адже потрібно було поряд з постачанням продуктів харчування міському населенню — необхідної умови роботи промисловості, що випускала для Червоної Армії зброю, виділяти значну їх частину для потреб фронту. Успіх у цій справі був одним із джерел перемоги над ворогом. «Червона Армія, — підкреслював ще В. І. Ленін, — не може бути міцною без великих державних запасів хліба, бо без цього не можна ні пересувати армію вільно, ні готувати її як слід. Без цього не можна утримувати робітників, які працюють на армію»⁵.

Вирішення питань продовольчого постачання на визволеній від ворога території було складовою частиною першорядних заходів щодо ліквідації тяжких наслідків тимчасової ворожої окупації. Їх програму було викладено в постанові РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. Особливо великого значення в ній надавалося відбудові таких галузей, як вугільна промисловість, чорна металургія. Країна гостро потребувала їх продукції. 26 жовтня 1943 р. Державний Комітет Оборони (ДКО) прийняв постанову про першорядні заходи по відбудові вугільної промисловості Донецького басейну, а 16 листопада того ж року — «Про невідкладні заходи по відбудові системи водопостачання «Донбасводтресту» і підприємств Наркомчормету в Донбасі». Успіх у цій справі значною мірою залежав від того, наскільки оперативно буде розв'язано питання про забезпечення населення міст і робітничих селищ продовольством. Тому бюро Ворошиловградського обкому КП(б)У, зокрема, з серпня по жовтень 1943 р. тричі обговорювало його⁶.

Розв'язання продовольчої проблеми було пов'язане з величезними труднощами. По-перше, сільське господарство республіки зазнало в роки Великої Вітчизняної війни значних збитків⁷. По-друге, для відбудови шахт, заводів на Україну прибула значна кількість людей з інших міст і робітничих селищ, в результаті чого різко зросло їх населення. Так, на 1 травня 1944 р. в Донбасі працювали 435 тис. молодих патріотів, які приїхали з різних районів країни⁸. Протягом травня туди прибули ще 100 тис. чол.⁹ Все це робило проблему харчування надзвичайно гострою.

Партійні організації республіки діставали в справі налагодження продовольчого постачання постійну допомогу й підтримку з боку ЦК ВКП(б). Так, у вересні 1943 р. ДКО виділив для трудящих Донецької області 100 вагонів зерна, 10 — цукру, 8 — солоної риби,

⁴ Ленін В. І. III Конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 44, с. 9.

⁵ Ленін В. І. Лист до робітників і селян з приводу перемоги над Колчаком. — Там же, т. 39, с. 143.

⁶ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 342, арк. 11, 35, 78.

⁷ Див.: Очерки истории Донецкой областной партийной организации. — Донецк, 1978, с. 334.

⁸ Див.: Там же.

⁹ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України. Вид. четверте, доп. — К., 1977, с. 537.

9 — тваринного жиру, 6 — м'ясних і рибних консервів, 15 — рису, 5 вагонів мила¹⁰.

Велику допомогу Українській РСР подавали трудящі Пермської, Челябінської, Омської, Новосибірської та інших областей. Як підкреслюється в постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік», «в суворі роки Великої Вітчизняної війни народи-брати пліч-о-пліч стали на захист Батьківщини, виявили масовий героїзм і непохитну волю до перемоги, розгромили фашистських загарбників, врятували народи світу від поневолення і знищення. Незабутнім всенародним подвигом стало післявоєнне відродження господарства»¹¹.

Безкорислива допомога трудящим Української РСР виявлялася в добровільному збиранні грошей, продовольства, одягу, в достроковому виконанні замовлень для визволених районів, у масовому шефстві над підприємствами та в багатьох інших формах, народжених творчістю широких народних мас. Цю роботу очолили спеціальні шефські комітети, організовані в союзних і автономних республіках та областях. Ними керували секретарі територіальних партійних комітетів або голови виконкомів Рад депутатів трудящих. Наприклад, Башкирська АРСР шефствувала над Ворошиловградською областю, Омська — над Запорізькою, Красноярський край — над Харківською і т. д.¹² У вересні 1943 р. з Саратова для Харкова було відвантажено борошна 967 т, з Чкалова в Сталіно — 1000 т, з Рязанської області — 1140 т¹³. Протягом жовтня-листопада того ж року УРСР одержала від братніх республік країни 25 700 т зерна і борошна¹⁴.

Трудящі Української РСР високо оцінили цю братерську підтримку. «Глибока вдячність тобі, славний російський народі, і всім вам, радянські народи-брати, — писали у своєму зверненні депутати Верховної Ради УРСР у червні 1945 р., — за вашу самовіддану шефську допомогу, яка дає Україні силу, щоб якнайскоріше залікувати тяжкі рани, завдані їй німецькими катями»¹⁵.

Партійні й радянські органи докладали багато зусиль для налагодження роботи підприємств переробної промисловості, насамперед — борошномельної та цукрової. Так, 30 вересня 1943 р. бюро Донецького обкому КП(б)У і облвиконком прийняли рішення «Про відновлення млинів тресту «Головборозно» Наркомзему СРСР по Донецькій області», а 19 листопада того ж року затвердили заходи по відродженню хлібопекарських підприємств області. Керівництво тресту «Головхліб» зобов'язалося до кінця року відбудувати всі зруйновані хлібопекарні і до середини 1944 р. побудувати заплановані нові. З метою забезпечення безперебійного постачання населення хлібом на пунктах «Головхлібу» було створено 10-денні запаси борошна. 22 грудня 1943 р. сьома сесія Донецької обласної Ради депутатів трудящих обговорила питання про відбудову підприємств харчової промисловості області. Було прийнято рішення до січня 1944 р. пустити 11 млинів, харчопромкомбінат у Жданові, 12 заводів безалкогольних напоїв та 3 пивоварні. 8 січня 1944 р. бюро Донецького обкому партії прийняло постанову «Про відновлення підприємств борошномельної промисловості тресту «Сільгоспборошномел». Перед керівництвом останнього було поставлено завдання закінчити відбудову підприємств тресту в третьому квар-

¹⁰ Денисенко П. Коммунистическая партия Украины — организатор восстановления народного хозяйства республики. — Киев, 1968, с. 137—138.

¹¹ Про 60-у річницю утворення Союзу Радянських Соціалістичних Республік: Постанова ЦК КПРС від 19 лютого 1982 року. — К., 1982, с. 5—6.

¹² Див.: Советская экономика в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. — М., 1970, с. 167.

¹³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2, оп. 7, спр. 740, арк. 87.

¹⁴ Там же, спр. 13, арк. 97.

¹⁵ Правда Украины, 1945, 1 июля.

талі 1944 р. Обласний комітет партії зобов'язав міські й районні комітети КП(б)У, а також місцеві Ради депутатів трудящих забезпечити відроджувані підприємства всіма необхідними будівельними матеріалами й робочою силою¹⁶.

Працівники борошномельної промисловості успішно виконали поставлене перед ними завдання. Уже в січні 1944 р. стали до ладу 28 млинів, а до кінця третього кварталу того ж року було пущено ще 8 великих млинів¹⁷.

Аналогічною роботою займалися й партійні та радянські органи Ворошиловградської, Запорізької, Дніпропетровської та інших областей республіки¹⁸.

Істотну допомогу в організації відбудови підприємств борошномельної промисловості, цукрових заводів, налагодженні роботи торговельних організацій Донбасу подав Центральний Комітет Компартії України. На 10 жовтня 1943 р. ним було відряджено у визволені райони республіки 8631 працівника, в тому числі 1911 — партійних, 3484 — радянських, 2445 — господарських і 791 комсомольця¹⁹. Ознайомившись із станом справ на місцях, вони багато зробили для відбудови народного господарства. Так, через короткий час у Харкові налічувалося вже 107 магазинів, 23 лотки та 83 їдальні, які обслуговували 48,9 тис. чол. У Ворошиловградській області було побудовано хлібозавод потужністю 46 т, у Ворошиловграді — 2 пекарні з добовою потужністю 32 т хліба, відновлено 3 хлібозаводи в Краснодоні й Свердловську, 16 пекарень — у Ворошиловську, Краснодоні, Свердловську, Рубіжному й Боково-Антрациті. Загалом в області налічувалося 24 торговельні організації. Було відкрито 193 магазини, 13 ларків, 166 їдальень, 148 овочесховищ і 30 складів²⁰.

Партійні й радянські органи республіки не обходили своєю увагою питання підготовки кадрів торговельних працівників. Так, 6 липня 1944 р. у Києві відбулася нарада керівників Наркомторгу УРСР, на якій з доповіддю «Стан роботи і найближчі завдання торгвідділів» виступив народний комісар торгівлі Української РСР І. П. Дрофа. В доповіді висувалися завдання забезпечення ретельного добору торговельних працівників, швидкого налагодження підготовки кадрів на місцях²¹. Розв'язуючи ці питання, партійні й радянські органи використовували різноманітні форми — розширення набору до інститутів, технікумів, шкіл, навчально-курсних комбінатів, бригадно-індивідуальне учнівство. Так, на 1 січня 1945 р. в Харківському й Львівському інститутах радянської торгівлі навчалися 848 студентів²², у торговельних технікумах республіки — 1793 чол.²³ У школах торговельно-кулінарного учнівства в 1945 р. було збільшено набір до 1076 чол. [450 чол. — у 1944 р.]²⁴. Навчально-курсні комбінати у 1944 р. закінчили 1588 чол., шляхом бригадно-індивідуального учнівства було підготовлено 907 спеціалістів²⁵. Крім того, в 1945 р. у західно-українських областях школи і курси закінчили 2186 чол. і ще 1350 чол. навчалися²⁶.

¹⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 71, арк. 5; ф. 18, оп. 5, спр. 33, арк. 63.

¹⁷ Там же, ф. 18, оп. 5, спр. 79, арк. 79.

¹⁸ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 300, арк. 1; Державний архів Ворошиловградської області, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 58, арк. 24.

¹⁹ Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945: Документы и материалы. — Киев, 1980, т. 2, с. 366.

²⁰ Там же, с. 362, 364, 365, 366.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 423, оп. 12, спр. 38, арк. 13.

²² Там же, спр. 19, арк. 14.

²³ Там же, арк. 31.

²⁴ Там же, арк. 46.

²⁵ Там же, арк. 54, 56.

²⁶ Там же, спр. 25, арк. 4.

В результаті вжитих партійними й радянськими органами заходів укомплектованість організацій і підприємств системи Наркомату торгівлі УРСР кадрами на 1 грудня 1945 р. становила 93,6% (58 610 чол.) проти 93,1% (45 564 чол.) у 1944 р.²⁷

Важливим напрямом діяльності партійних організацій і Рад депутатів трудящих у досліджуваний період було створення підприємств громадського харчування і впровадження звітно-карткової системи. На 1 січня 1945 р. в трестах ідалень УРСР налічувалося 1116 підприємств громадського харчування²⁸. Нормованими продовольчими і промисловими товарами через торговельну мережу республіки забезпечувалися 10,5 млн. чол.²⁹ На багатьох підприємствах було створено відділи робітничого постачання, які забезпечували робітників і службовців продовольчими й промисловими товарами. При цьому використовувалися внутрішні резерви — підсобні господарства. Так, на 1 березня 1945 р. у Ворошиловграді діяли 23 такі відділи, які забезпечували 16 тис. чол., 1 трест ідалень (36 ідалень), 1 спецторг³⁰. У Донецькій області на 1 січня 1944 р. було відкрито 2 фабрики-кухні, 66 буфетів і 672 ідальні, працювало 1555 магазинів³¹.

Партійні й радянські органи постійно стежили за станом громадського харчування. Так, 14 лютого 1944 р. бюро Донецького міськкому партії розглянуло питання «Про стан боротьби з розкраданням і розбазарюванням продовольчих і промислових товарів у торговельних організаціях міста Донецька»³². Це було викликано тим, що при перевірці роботи міських торговельних організацій було виявлено факти грубих порушень правил радянської торгівлі, зокрема, відпускання продуктів без наявності карток на них. Бюро міськкому суворо покарало винних і вказало на необхідність дотримання строгого обліку і контролю за правильним розподілом товарів. Було прийнято рішення про те, щоб торговельні організації періодично звітували про свою роботу. Аналогічне питання розглядалося 18 січня 1944 р. на засіданні виконкому Ворошиловградської обласної Ради депутатів трудящих³³, 16 грудня того ж року на спільному засіданні бюро Ждановського міськкому Компартії України та виконкому міськради³⁴.

Велику допомогу в налагодженні роботи системи громадського харчування подавали постійно діючі торговельні комісії при міськрадах. Так, подібна комісія при Краматорській міськраді добилася поліпшення стану громадського харчування на одному з підприємств міста. Було наведено порядок у магазині й на складі³⁵.

Розв'язуючи проблему постачання продовольства населенню, партійні організації і Ради депутатів трудящих республіки активно відшукували внутрішні ресурси й можливості. Зокрема, на підприємствах, в установах і організаціях створювалися підсобні господарства, для яких держава виділяла кошти, а місцеві Ради — землю.

Трудящих всіляко залучали до індивідуального й колективного городництва. Тисячами робітників і службовців був підхоплений заклик Голови Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калініна: «...Якщо

²⁷ Там же, арк. 10.

²⁸ Там же, оп. 11, спр. 18, арк. 37.

²⁹ Див.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг.— Киев, 1975, т. 3, с. 236.

³⁰ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 815, арк. 9.

³¹ Див.: Основные показатели восстановления народного хозяйства Сталинской области.— Сталино, 1946, с. 62.

³² Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 18, оп. 5, спр. 34, арк. 173.

³³ Державний архів Ворошиловградської області, ф. Р-1779, оп. 2, спр. 58, арк. 2.

³⁴ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 19, оп. 6, спр. 5, арк. 201.

³⁵ Державний архів Донецької області, ф. Р-2794, оп. 1, спр. 88, арк. 47.

ти хочеш брати участь у перемозі над німецько-фашистськими загарбниками, ти повинен якнайбільше посадити картоплі»³⁶. Розвитку індивідуального й колективного городництва приділялася, зокрема, велика увага на пленумах Ворошиловградського (квітень 1943 р.) та Донецького (листопад 1943 р.) обкомів партії³⁷. Керівників партійних, радянських, профспілкових і господарських організацій було зобов'язано більш конкретно займатися питаннями матеріального забезпечення робітників і службовців. 20 січня 1944 р. бюро Донецького обкому КП(б)У та виконкому обласної Ради депутатів трудящих прийняло спільне рішення «Про індивідуальне городництво в містах і районах області»³⁸. Згідно з ним для робітників, сімей військовослужбовців та інвалідів Великої Вітчизняної війни виділялися земельні ділянки в межах передбачених норм (0,10—0,15 га).

У березні 1944 р. РНК УРСР зобов'язала виконкоми обласних, міських і районних Рад депутатів трудящих надати індивідуальному й колективному городництву якнайширшого розмаху, для чого виявити всі невикористані земельні площі в містах і селах, а також поблизу них і до 1 травня 1944 р. відвести їх під городи робітникам і службовцям³⁹.

Під керівництвом партійних організацій місцеві Ради мобілізували трудящих на активну роботу на городніх ділянках. Так, у 1944 р. 90% робітників і службовців підприємств вугільної і металургійної промисловості Донбасу брали участь в обробці городів⁴⁰. Загалом у республіці того року мали свої городи 1224 тис. сімей, у 1945 р. їх кількість збільшилася більш, ніж удвічі. Під індивідуальними й колективними городами в 1944 р. було зайнято 200 тис. га землі, у 1945 р. — 385,5 тис. га⁴¹.

Під керівництвом партії радянські, профспілкові й комсомольські організації проводили велику роботу по поширенню й популяризації передового досвіду городників. Про їх успіхи інформували стінні газети, бойові листки, фотовиставки. В заводських цехах та на агітмайданчиках проводилися лекції, бесіди й консультації на агрономічні теми. Заводські багатотиражки й радіомовлення повідомляли про хід підготовки до весняно-польових робіт, відзначали успіхи кращих колективів у цій справі. Ради депутатів трудящих та їх городні комісії постійно підкреслювали, що, віддаючи городництву вільний від роботи час, трудящі приносять велику користь не тільки собі, а й державі, сприяючи збільшенню продовольчих ресурсів країни і подаючи тим самим допомогу Червоній Армії в наближенні перемоги над ворогом.

Зусилля партійних і радянських органів, спрямовані на розвиток городництва, принесли свої результати. Тільки в Донецькій області в 1944 р. з городів площею 80 400 га було одержано 323 тис. ц зернових і бобових культур, 70 тис. ц соняшнику, 870 тис. ц овочів і 763 тис. ц картоплі. Завдяки цьому кожна сім'я одержала додатково в середньому по 61 кг зерна, 166 кг овочів, 145 кг картоплі і близько 14 кг соняшнику⁴². Загалом по країні городники зібрали протягом 1942—1945 рр. понад 26 млн. т картоплі і овочів⁴³.

³⁶ Калинин М. И. Статьи и речи.— М., 1975, с. 94.

³⁷ Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 179, оп. 2, спр. 326, арк. 5; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 68, арк. 17.

³⁸ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 71, арк. 35.

³⁹ Див.: Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945, т. 3, с. 322.

⁴⁰ Профсоюзы в Великой Отечественной войне.— М., 1975, с. 108.

⁴¹ Див.: Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, с. 236.

⁴² Див.: Там же.

⁴³ Профсоюзы в Великой Отечественной войне, с. 107.

Таким чином, партійні й радянські органи провели велику роботу по забезпеченню міст і робітничих селищ Донбасу продовольством без серйозних перебоїв протягом усього періоду Великої Вітчизняної війни. Цим вони внесли вагомий вклад у відбудову Всесоюзної «кочегарки».

УЧАСТЬ ЖІНОК У ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ НА ЧЕРНІГІВЩИНІ В РОКИ ФАШИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ

В. В. ЗАЙЧЕНКО (Чернігів)

У роки Великої Вітчизняної війни з особливою силою виявилися міцність першої в світі соціалістичної держави робітників і селян, патріотизм і згуртованість радянських людей всіх національностей навколо Комуністичної партії. На захист своєї Батьківщини разом з чоловіками стали і радянські жінки. Їх масова участь у боротьбі з фашистськими загарбниками стала ще одним яскравим свідченням героїзму і мужності радянського народу, його незламної волі захищати завоювання соціалізму.

Автор ставить за мету висвітлити питання, пов'язані з участю жінок у партизанському русі на Чернігівщині, яка в роки фашистської окупації стала одним з найбільших партизанських країв.

Вже в серпні 1941 р. на Чернігівщині був створений обласний партизанський загін, до складу якого, зокрема, увійшли медсестри В. П. Лобода, Н. І. Погуляйло, М. К. Товстенко¹. Пізніше створюється багато загонів народних месників, зростає загальна кількість їх учасників, у тому числі жінок. Участь останніх у партизанському русі виявлялася в різних формах.

Часто квартири, хазяйками яких були жінки, партизани використовували як підпільні явки. Характерним прикладом у цьому плані є діяльність партизанського з'єднання «За Батьківщину». Народні месники успішно використовували квартири М. О. Шевченко в с. Орлівка, А. М. Мешок, П. Г. Вариводи, Н. М. Кононенко у с. Дроздівка Куликівського, П. Л. Олійник у с. Переходівка Ніжинського районів². Це з'єднання мало кілька таких явок у селищі Олишівці Чернігівського району. На квартирах у Є. Ф. Сусло та Т. І. Пригаровської проводилися наради, бесіди, зберігалася зброя³. Більшість цих жінок-патріотів була нагороджена урядовими нагородами.

Допомагала партизанам і сім'я Костюрів з Олишівки, у будинку яких також була явка партизанів⁴. У квітні 1943 р. в зв'язку із загрозою арешту вся сім'я перейшла в партизанське з'єднання «За Батьківщину» і продовжувала боротьбу з фашистами. Три жінки з цієї сім'ї: мати — Н. Ф. Костюр та її дочки Паша і Оля нагороджені високими урядовими нагородами за сміливість, виявлену в боротьбі з фашистськими загарбниками.

Партизанською матір'ю називали патріоти Є. Ф. Плевако — колгоспницю з с. Жовтневого Прилуцького району. Її конспіративна квартира була тимчасовим штабом обласного загону народних месників⁵. Там бували секретар Чернігівського підпільного обкому О. Ф. Федоров,

¹ Попудренко М. М. Щоденник.— К., 1949, с. 9.

² Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 139, оп. 3, спр. 1, арк. 185.

³ Там же, оп. 1, спр. 99а, арк. 26.

⁴ Наук. архів Чернігівського історичного музею (далі — НА ЧІМ), оп. 1, спр. 641, арк. 7.

⁵ Деснянська правда, 1962, 9 верес.

член обкому Ф. І. Коротков, писалися перші листівки-звернення до населення. Звідси в навколишні села направлялися зв'язкові і агітатори, віддавалися перші розпорядження щодо налагодження зв'язків між партизанськими групами і загонами. Весь час тимчасової окупації Є. Ф. Плевако була активним учасником боротьби народних месників проти гітлерівців.

Велику допомогу партизанам області подавало населення с. Корюківки. Там існувало кілька явочних квартир, 27 чол. виконували функції зв'язкових⁶. В містечку Холми явки були у будинках П. Д. Рудяк і Т. А. Яременко⁷.

Безпосередньо в партизанських з'єднаннях і загонах жінки виконували найрізноманітніші обов'язки і завдання, що було дуже важливим для загальної справи боротьби народних месників проти ворогів.

З початку виникнення партизанського руху партійні організації дедалі ширше розгортали партійно-політичну, агітаційно-пропагандистську діяльність, значний вклад в яку внесли й жінки. Партизанам Чернігівщини велику допомогу в організації політичної роботи в масах подавав ЦК КП(б)У. Так, у листопаді 1942 р. було перекинуто до з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова дві друкарські установки та двох друкарів⁸. 29 грудня того ж року в розташування з'єднання була закинута група лекторів і кореспондентів у складі: лектора ЦК КП(б)У Л. П. Кухаренко, лектора ЦК ЛКСМУ М. П. Коваленко, кореспондента газети «Комсомольская правда» Л. О. Карастоянної, поета Миколи Шеремета, фотокореспондента Я. Б. Давидзона⁹. Вони сприяли розгортанню ідеологічної роботи як серед партизанів, так і серед населення. У листопаді 1942 р. членом бюро комітету комсомолу обласного партизанського з'єднання стала М. П. Коваленко¹⁰. Виконавши завдання редакції, залишилася на окупованій території битися проти фашистів дочка болгарського народу Лілія Карастоянова. Вона писала полум'яні статті в газету «Комуніст», що виходила у з'єднанні, готувала молодь до вступу в комсомол, розповсюджувала листівки в селах, мріяла стати підривником. Проте героїчній інтернаціоналістці не довелося дожити до переможної весни 1945 р. Взимку 1943 р. під білоруським с. Будище вона загинула в бою з фашистами¹¹.

Велику роботу серед партизанів проводила секретар комітету комсомолу Чернігівського обласного з'єднання М. К. Скрипка¹². Разом з нею у боротьбі проти гітлерівців брали участь дві її сестри та мати.

Активну участь у пропагандистській діяльності партизанів брала й М. М. Кандиба — зв'язкова і розвідниця загону ім. Богуна. Особливо велику допомогу народним месникам вона подавала у справі поширення листівок серед поліції і жандармерії Менського району¹³. Антифашистські листівки розповсюджувала серед населення Л. І. Мірошник з с. Блешні Семенівського району¹⁴. Крім того, вона передавала партизанам дані розвідувального характеру.

Значну допомогу подавали народним месникам жінки-зв'язкові, які під час виконання завдань виявляли неабияку кмітливість, мужність і героїзм. Так, зв'язковою в обласному з'єднанні під командуван-

⁶ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 139, оп. 3, спр. 1, арк. 213.

⁷ Там же, оп. 1, спр. 99а, арк. 9.

⁸ Там же, оп. 3, спр. 60, арк. 59.

⁹ Молодь України, 1975, 26 січ.

¹⁰ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 139, оп. 1, спр. 141, арк. 10.

¹¹ Деснянська правда, 1965, 11 лип.

¹² Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 139, оп. 1, спр. 141, арк. 20, 22.

¹³ Там же, спр. 71, арк. 24.

¹⁴ Там же, спр. 89, арк. 29; спр. 12, арк. 22.

ням О. Ф. Федорова була Є. А. Черноус з м. Городні¹⁵. Схоплена фашистськими варварами, вона була піддана в Чернігівській тюрмі страшним тортурам, але ні слова не сказала катам. Гітлерівці розстріляли цю мужню жінку.

Можна назвати не одну сім'ю радянських патріотів, що виконувала різноманітні доручення партизанів. Наприклад, Порфирій та Марія Пасічні з м. Чернігова, їх син Микола та дочка Надя під час тимчасової окупації міста розповсюджували листівки, передавали в з'єднання ім. Коцюбинського розвідувальні дані, направляли до нього перевірених людей¹⁶. Коли над сім'єю нависла загроза арешту, вона у повному складі влилася в лави народних месників.

Неоціненну допомогу подавала партизанам обласного з'єднання сім'я Станченко з с. Блешні Семенівського району¹⁷. Особливо це виявилось у догляді членів цієї сім'ї за пораненими, які у зв'язку з складним становищем загону залишилися у лісі в укриттях. Фашисти жорстоко помстилися радянським патріотам, схопивши і розстрілявши Дмитра Мартиновича, Тетяну Михайлівну Станченко та їх дочку Олену. А дві інші їх дочки — Таїсія та Фрося — продовжували боротьбу з фашистами в лавах партизанів.

З перших днів окупації разом з чоловіком пішла в Корюківський загін народних месників і була там поваром М. П. Коршун¹⁸. Одного разу, коли вона залишилася в одному з сіл з пораненим чоловіком, фашистські карателі схопили її. Страшні тортури перенесла ця мужня жінка та не виказала гітлерівцям місця знаходження загону. Пізніше їй вдалося втекти з полону. М. П. Коршун брала участь у боротьбі проти ворога до визволення Чернігівщини.

Неоціненну допомогу партизанам подавали жінки-розвідниці. Однією з них у загоні ім. Коцюбинського була чернігівська школярка Олена Білевич¹⁹. Під час виконання чергового завдання навесні 1943 р. дівчина була схоплена фашистами в с. Іюлча Комарівського району на Гомельщині і після страшних катувань живою спалена на вогні. Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 травня 1945 року Олена Йосипівна Білевич посмертно нагороджена орденом Вітчизняної війни I ступеня.

В Чернігівському обласному з'єднанні партизанських загонів була розвідницею Н. Д. Білявська²⁰. Вона часто добувала досить цінні для партизанів відомості про гітлерівців. Пізніше Н. Білявська стала другим номером кулеметного розрахунку. Загинула патріотка біля свого «Максима» у бою з фашистами на околиці с. Перелюб 2 липня 1942 р.

Однією з кращих у справі ведення розвідки на далеку відстань була трудівниця колгоспу «Паризька Комуна» с. Бригинці Козелецького району О. О. Миронова²¹. Вона інформувала партизанський загін під командуванням А. С. Ярового про скупчення військових ешелонів на станціях Київ та Дарниця, про систему ворожої оборони в районі Семиполок, Броварів, а також уздовж річки Десни від Броварів до Остра. Крім того, її квартира в Бригинцях стала своєрідним партизанським госпіталем.

Прекрасними воїнами і кваліфікованими спеціалістами показали себе в партизанських з'єднаннях і загонах радянські лікарі, медичні

¹⁵ Там же, ф. 139, оп. 1, спр. 99а, арк. 285.

¹⁶ Там же, оп. 3, спр. 1, арк. 235.

¹⁷ Деснянська правда, 1969, 8 берез.

¹⁸ Черниговщина в период Великой Отечественной войны.— К., 1978, с. 176—177.

¹⁹ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 139, оп. 1, спр. 114, арк. 36.

²⁰ Попудренко М. М. Щоденник, с. 61.

²¹ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 139, оп. 1, спр. 99а, арк. 102—103.

сестри, санітарки. На тяжкій і відповідальній роботі вони у винятково складних умовах рятували життя бійцям та із зброєю в руках воювали з окупантами. На початку війни в партизанських загонах була поширена медична само- і взаємодопомога. Дещо пізніше таку допомогу подавали медсестри та лікарі, які вливалися в лави народних месників. З дальшим розвитком партизанського руху і бойових дій партизанів було організовано постійну медичну допомогу з «Великої землі».

Багатьом пораненим врятували життя медичні сестри, віддаючи цій справі весь свій досвід, виявляючи витримку і високий гуманізм. Такою була медсестра партизанського загону ім. Чапаєва К. Маркова, яка, крім своїх основних обов'язків, також брала участь у розповсюдженні листівок. Ця смілива жінка загинула навесні 1942 р., виносячи бійця з жорстокого бою²². У партизанському з'єднанні під командуванням О. Ф. Федорова сміливим бійцем і хорошим спеціалістом була 19-річна медсестра з с. Ічні Н. І. Погуляйло²³. Не довелося дівчині дожити до перемоги, вона загинула в бою з фашистами у березні 1943 р. Десяткам бійців врятувала життя і особисто знищила 7 фашистів 22-річна медсестра цього ж з'єднання М. І. Зозуля²⁴. Вона брала участь у 33-х боях. Ця відважна жінка загинула в бою з гітлерівцями під час рейду Чернігівсько-Волинського з'єднання на територію Західної України під с. Скригалів Гомельської області 7 травня 1943 р. У багатьох бойових операціях обласного партизанського з'єднання брала участь і його медсестра В. П. Лобода²⁵. Прикладом героїзму служить також бойова біографія В. Я. Проценко — медичної сестри з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова²⁶. Боець Червоної Армії, вона потрапила в оточення і, вийшовши з нього, стала партизанкою. Двічі була поранена та знову поверталася в тил, щоб громити ворога.

На вересень — жовтень 1943 р. кількість жінок у партизанських формуваннях Чернігівщини була така:

у з'єднанні ім. Попудренка під командуванням Ф. І. Короткова — 228;

з'єднанні «За Батьківщину» під командуванням І. М. Бовкуна — 175;

з'єднанні ім. Коцюбинського під командуванням М. М. Таранущенко — 300;

з'єднанні ім. Щорса під командуванням Ю. О. Збанацького — 54;

в загоні під командуванням І. Ю. Попка — 30;

загоні під командуванням А. С. Ярового — 17;

загоні під командуванням Є. Х. Соколовського — 39;

загоні під командуванням С. К. Клименка — 29.

Таким чином, у них налічувалося понад 870 жінок²⁷. Їх імена та подвиг в роки Великої Вітчизняної війни вічно житимуть в пам'яті нинішніх і майбутніх поколінь.

²² Там же, ф. 139, оп. 1, спр. 95, арк. 135.

²³ Ленінський шлях, 1960, 7 листоп.

²⁴ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 139, оп. 1, спр. 95, арк. 35.

²⁵ НА ЧІМ, оп. 1, спр. 641, арк. 5.

²⁶ Деснянська правда, 1965, 10 верес.

²⁷ Партархів Чернігівського обкому Компартії України, ф. 139, оп. 1, спр. 95, арк. 54, 58, 67, 77, 91, 94, 99, 103, 109.

3 Історії суспільно-політичного життя трудящих

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА Й ТРУДОВА АКТИВНІСТЬ ЖІНОК ІЗМАЇЛЬЩИНИ (1944—1952 рр.)

Н. Д. БОНДАРЧУК (Ізмаїл)

Комуністична партія Радянського Союзу нагромадила великий досвід роботи по залученню жінок до активної участі в державному, господарському і культурному будівництві. Його вивчення й узагальнення має важливе значення і на сучасному етапі, в процесі розв'язання складних завдань побудови нового суспільства.

Автор даного повідомлення прагнула розкрити основні напрями і форми діяльності партійних організацій Радянського Придунайського краю по розвитку трудової і громадсько-політичної активності жінок у завершальний період Великої Вітчизняної війни, а також відбудови народного господарства країни, оскільки цей аспект проблеми ще недостатньо висвітлений в історіографії.

Після визволення Червоною Армією придунайських земель від фашистських загарбників партійна організація Ізмаїльської області доклала багато зусиль з метою створення реальних умов для масового залучення жінок до державного, господарського і культурного будівництва. При цьому враховувалася як конкретна історична обстановка (завершальний період Великої Вітчизняної війни), так і специфіка краю (суцільна неписьменність народних мас, низький політичний рівень жінок, відсутність досвіду їх участі в громадсько-політичному та господарському житті, багатонаціональний склад населення, значний вплив буржуазних націоналістів і духовенства). За таких умов комуністи приділяли велику увагу змісту і формам організаторської, масово-політичної й культурно-освітньої роботи безпосередньо серед жінок. У своїй діяльності вони керувалися постановою ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР»¹, в якій, зокрема, вказувалося, що вся масово-політична діяльність повинна бути спрямована на роз'яснення трудящим визволених територій політики Комуністичної партії, викриття антинародної суті українських буржуазних націоналістів, розвиток трудової й громадсько-політичної активності широких народних мас.

Виконуючи цю постанову, Ізмаїльський обком КП(б)У зобов'язав районні й первинні парторганізації звернути особливу увагу на організацію та проведення масово-політичної роботи на селі, насамперед серед жінок. Їм роз'яснювалися зміст основних статей Конституції СРСР, права та обов'язки громадян, радянське законодавство про матір і дитину, значення дружби народів нашої країни, становище на фронтах Великої Вітчизняної війни.

В доповідях, лекціях та бесідах наголошувалося на значній ролі жінок у поданні допомоги фронту, відбудові народного господарства. Зокрема, в 1944 р. майже в усіх селах Суворовського району було прочитано лекції на тему «Роль жінки в сільському господарстві», Арцизького — «Поточний момент і завдання жінок у справі подання допомоги фронту», Саратовського — «Про виконання державних постанов і участь у них жінок»² та ін. У зв'язку з багатонаціональним складом аудиторії часто для членів одного й того ж колективу доповіді і

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і Пленумів ЦК. К., 1980, т. 6, с. 126—131.

² Філіал Одеського обласного державного архіву в м. Ізмаїлі (далі—ФООДА в м. Ізмаїлі), ф. Р-1679, оп. 1, спр. 3, арк. 7; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 107, арк. 15.

лекції читалися російською, українською, болгарською та молдавською мовами.

В масово-політичній роботі серед жінок партійні організації та їх бойові помічники — агітатори широко використовували щорічні постанови ЦК ВКП(б) «Про Міжнародний жіночий день 8 Березня»³, в яких підкреслювалася велика роль жінок у відродженні промисловості, сільського господарства і культури. Під знаком мобілізації трудівниць Ізмаїльської області на подання всебічної допомоги фронту, активну участь у посівній кампанії, дальший розвиток їх трудової й громадсько-політичної активності проходили урочисті збори, присвячені 8 Березня. У роботі серед них використовувалися також матеріали республіканських нарад жінок, на яких виступали керівники партії та уряду, стахановці. Для учасниць цих нарад читалися лекції, в яких розкривалася роль жінок у відбудові народного господарства, боротьбі за мир, організовувалися екскурсії в колгоспи і радгоспи Київської, Одеської та Харківської областей⁴.

Підвищенню якості масово-політичної діяльності серед жінок значною мірою сприяла постановою ЦК КП(б)У «Про заходи по поліпшенню роботи серед жінок на Україні» (1948 р.)⁵, в якій вказувалося, що вся ідейно-виховна діяльність серед жінок повинна бути підпорядкована виконанню конкретних господарсько-політичних завдань, підвищенню виробничої та громадсько-політичної активності трудящих, вестися конкретно, диференційовано, з урахуванням їх загальноосвітнього і політичного рівня, виробничих умов.

Роботі серед жінок багато уваги приділяли преса і радіомовлення. На сторінках газет і по радіо часто виступали трудівниці промислових підприємств, колгоспів і радгоспів, які розповідали про свої виробничі успіхи, нове, щасливе життя, зверталися з словами щирої вдячності до партії та уряду. «Ми щасливі, що живемо при такому уряді, при якому жінки нарівні з чоловіками почувують себе господарями країни,—писали виборці 23-ї виборчої дільниці Білгорода-Дністровського.—Залишилися в минулому дні нужди, рабського безправ'я, темряви, неосвіченості, які переживала робітниця, селянка і наймичка за румунських бояр»⁶.

Комуністична партія, пам'ятаючи вказівки В. І. Леніна про те, що «нам потрібна організаторська робота і в найменшому масштабі, яка дає змогу працювати і жінкам»⁷, велику увагу приділяла виробленню організаційних форм залучення їх до громадсько-політичного і господарського життя країни. Вже у березні — квітні 1945 р. при Ізмаїльському обкомі партії було створено спеціальний апарат по роботі серед жінок, а в міськкомах і райкомах введено посади жінорганізаторів. На зборах, що проходили в колгоспах і МТС, з числа активісток обиралися жінради, в складі яких працювали різні секції: виробнича, торговельна, культурно-побутова, шкільна, охорони здоров'я та інші.

Жінради займалися питаннями організації та проведення політико-виховної роботи, ліквідації неписьменності та малописьменності, залучення жінок до радянських, профспілкових, кооперативних та інших громадських організацій. У полі зору жінрад були також підготовка кваліфікованих кадрів для промисловості та сільського господарства, висування жінок на керівні посади, влаштування дітей в школи, дитячі уста-

³ Правда, 1944, 5 марта; 1945, 7 марта.

⁴ Придунайская правда, 1947, 15, 19 янв.

⁵ Правда Украины, 1948, 23 апр.

⁶ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 266, арк. 18.

⁷ Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці. Промова на IV Московській загальноміській безпартійній конференції робітниць 23 вересня 1919 р.— Повне збір. творів, т. 39, с. 190.

нови. На кінець 1945 р. в області працювали 593 жінради, а в липні 1948 р. — 630⁸⁻⁹.

Між міськими і районними жінвідділами розгорнулося соціалістичне змагання за поліпшення масово-політичної діяльності серед жінок і залучення їх до активної участі в господарському і політичному житті. Так, згідно з договором про соціалістичне змагання між Білгород-Дністровським жінвідділом міськкому КП(б)У і жінвідділом Ізмаїльського міськкому КП(б)У в 1945 р. передбачалося читання лекцій з науково-популярних питань та про міжнародне становище, проведення бесід про закони Радянської держави, колективний перегляд кінофільмів, залучення жінок до участі в ремонті шкіл, відбудові й благоустрої міст тощо¹⁰.

Серед організаційних заходів, що сприяли розвитку громадсько-політичної активності жінок і вихованню в них почуття причетності до тих великих справ, що стояли тоді перед партією і народом, важливе значення мали обласні та районні наради селян, зльоти передовиків сільськогосподарського виробництва. Так, бюро Ізмаїльського обкому КП(б)У, розглянувши 9 грудня 1944 р. питання «Про проведення районних і обласних нарад селян», прийняло рішення залучити до участі в нарадах не менш як 25% жінок¹¹.

Перша обласна нарада селян і селянок Ізмаїльщини відбулася 24—25 грудня 1944 р. у Татарбунарах. У її роботі взяли участь 450 делегатів, у тому числі 154 жінки¹². Вони обговорили доповідь першого секретаря обкому КП(б)У В. Д. Горби «Про відбудову народного господарства області та чергові завдання». Виступаючи в дебатах, селянка з Ренійського району Г. М. Серба, зокрема, сказала: «Сиджу я і дивуюсь, усе життя не бачила таких великих зборів. За румун суворо-пресуоро заборонялося збиратися навіть утрюх. Я — неписьменна, говорити перед народом не вмію, але серце саме підказує слова. Нас фашисти обібрали, замучили мого чоловіка, неодноразово били і мене. Червона Армія врятувала нас від загибелі. Спасибі їй...»¹³.

Важливу роль у розвитку громадської та трудової активності жінок відігравали обласні й районні наради, семінари і збори активісток. Перша обласна нарада жіночого активу була проведена в Ізмаїлі в листопаді 1945 р. В її роботі взяли участь 250 делегатів. Вони обговорили завдання жінрад у зв'язку з проведенням виборів до Верховної Ради СРСР й прийняттям РНК УРСР 5 жовтня 1945 р. постанови «Про хід виконання плану заходів по розширенню мережі дитячих установ і поліпшенню медичного і побутового обслуговування жінок і дітей»¹⁴. Учасники наради прийняли «Звернення до всіх жінок — робітниць і селянок Ізмаїльської області», в якому містився заклик: «Ознаменувати день виборів достроковим виконанням виробничих планів, новими успіхами у відбудові наших міст і сіл, виконанням усіх зобов'язань перед державою»¹⁵.

Обласний комітет партії систематично проводив інструктивні наради жінорганів міськкомів і райкомів, розробляв тематику для постійно діючого семінару жінрад. Працівники його відділів і позаштатні інструктори по роботі серед жінок під час поїздок на міська подавали практичну допомогу жінрадам у складанні планів роботи, розробці тематики доповідей і бесід, підготовці районних і кушових тематичних

⁸⁻⁹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 83, арк. 4; Придунайская правда, 1948, 18 июля.

¹⁰ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 170, арк. 35.

¹¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 44, спр. 1723, арк. 189.

¹² Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 23, арк. 33.

¹³ Там же.

¹⁴ Придунайская правда, 1945, 25 нояб.

¹⁵ Там же.

й звітно-виборних, а також урочистих зборів, присвячених Міжнародному жіночому дню 8 Березня, вивчали й узагальнювали досвід роботи жінорад.

Творчий підхід і постійний пошук найбільш ефективних форм і методів керівництва жінорадами з боку партійних організацій сприяли зростанню авторитету перших і підвищенню їх ролі в громадсько-політичному житті краю. Важко назвати таку галузь, де б жіноради і жінделегатки не виступали ініціаторами добрих починань, не виявляли високої активності. В 1945 р. у Суворовському районі, наприклад, жінделегатки власними силами відремонтували 9 сільських шкіл, організували збирання серед населення продуктів для поранених, що лікувалися в Ізмаїльському госпіталі¹⁶. Жінорада с. Броски цього ж району допомогла сім'ям воїнів провести осінню сівбу і завезти паливо¹⁷. В с. Сергіївка Тузлівського району жінорада виступила ініціатором створення насінневого фонду для 46 сімей військовослужбовців¹⁸. На другій нараді жінок Ренійського району, яка відбулася у жовтні 1945 р. у с. Карагач, зазначалося, що більшість її делегатів успішно виконали плани хлібоздачі¹⁹.

Жіноради брали також активну участь у роботі земельних общин, ініціативних груп по створенню колгоспів. Багато жінок працювали уповноваженими по організації селянського і громадського землекористування. За рішенням Суворовського райкому партії питання про переваги колективного господарства над одноосібним розглядалося на районній нараді голів і членів жінорад та жінделегаток у вересні 1945 р. На ньому голова жіноради колгоспу ім. Суворова М. Балабан розповіла, що вона однією з перших вступила до колгоспу і на власному досвіді переконалася, що праця селянки високо ціниться лише там. Вона закликала жінок вступати до колгоспу. «Жіноради під керівництвом партійних організацій, — повідомляла районна газета «Сталинець», — стали бойовими помічниками у розв'язанні завдань, поставлених партією і урядом»²⁰.

Ініціатором колгоспного руху в Ренійському районі стала голова жіноради при Лиманській сільраді К. С. Муржан. За її прикладом 500 чол. подали заяви про вступ до колгоспу²¹. Ренійський райком КП(б)У широко практикував проведення кущових зборів жіночого активу, на яких, крім голів і членів жінорад, жінделегаток, були присутні бригадири, ланкові, члени правління колгоспів. На них обговорювалися хід збирання врожаю, здачі хліба державі, розвиток соціалістичного змагання. Так, на зборах, які відбулися у с. Нагорному 15 серпня 1947 р., в обговоренні доповіді секретаря райкому КП(б)У П. Т. Ляшка «XVI пленум ЦК КП(б)У і завдання жіночого активу в реалізації його рішень» взяли участь голова жіноради колгоспу ім. Тимошенка (с. Плавні), делегат республіканської наради активу жінок В. І. Щербу, яка розповіла про вирощування високих урожаїв сільськогосподарських культур жіночими ланками, голова жіноради К. С. Муржан, яка поділилася досвідом роботи по залученню селянок до колгоспу, а також кращі ланкові. Учасники наради закликали колгоспне селянство активніше боротися з розкрадачами врожаю, саботажем куркулів²².

¹⁶ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4936, оп. 1, спр. 23, арк. 3—4.

¹⁷ Сталинець, 1945, 1 нояб.

¹⁸ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 107, арк. 29.

¹⁹ Сталинский путь, 1945, 28 окт.

²⁰ Сталинець, 1948, 14 июня.

²¹ В братской семье 1946—1953. Документы и материалы о борьбе трудящихся украинских приднубайских земель за восстановление и дальнейшее развитие народного хозяйства. Одесса, 1972, с. 31.

²² Сталинский путь, 1947, 22 авг.

Під керівництвом партійних організацій жінради провели велику роботу по залученню жінок до участі у виборчій кампанії під час виборів до Верховної Ради СРСР і місцевих органів влади. В січні 1946 р. бюро Ізмаїльського обкому КП(б)У прийняло постанову про проведення з 28 січня по 8 лютого 1946 р. у селах, колгоспах, радгоспах, на підприємствах та установах зборів жінок, присвячених виборам до Верховної Ради СРСР²³. Їх учасниці багато зробили для залучення трудівниць міста і села до оформлення агітпунктів, виборчих дільниць, агітаційно-масової діяльності, роботи дільничних виборчих комісій. У результаті цього під час виборів до Верховної Ради СРСР 986 жінок області працювали в окружних і дільничних виборчих комісіях, з них 28 — головами, а 1890 агітаторів проводили масово-політичну роботу серед населення²⁴. Значно зросла активність жінок під час проведення виборів до місцевих Рад, які відбулися в 1948 р. У період підготовки до них 4500 жінок працювали агітаторами, 9930 були членами виборчих комісій²⁵.

Велика роль належала жінрадам і в ліквідації неписьменності та малописьменності серед жінок Ізмаїльської області, яка в той час була серйозною перешкодою на шляху розвитку їх громадсько-політичної та трудової активності, адже, як указував В. І. Ленін, «неписьменна людина стоїть поза політикою, її спочатку треба навчити азбуки. Без цього не може бути політики, без цього є тільки чутки, плітки, байки, забобони...»²⁶.

На 1 січня 1945 р. в Ізмаїльській області було взято на облік 74 282 неписьменні та малописьменні, з яких більшість становили жінки²⁷. 18 січня 1945 р. Ізмаїльський облвиконком і обком КП(б)У прийняли спільну постанову «Про ліквідацію неписьменності та малописьменності серед дорослого населення області», якою зобов'язали міськкоми, райкоми партії активізувати роботу в цьому напрямі й систематично інформувати обласний комітет про її результати²⁸. В містах і селах краю, на підприємствах і в колгоспах було створено школи, гуртки, групи індивідуального навчання. Взимку 1945 р. в них навчалось близько 25 тис. чол.²⁹ До грудня 1949 р. більш як 69 тис. дорослих ліквідували неписьменність і малописьменність, процент письменних серед жінок зріс до 84%, що дало можливість залучити їх до основного джерела знань — книги та газети³⁰.

Все це сприяло зростанню політичної свідомості й активності трудівниць Придунайського краю, підготовці з них партійних, радянських і господарських кадрів. Обласний комітет партії зобов'язав районні й первинні парторганізації збільшити число жінок до 25% від загальної кількості направлених на навчання в школи партійного і радянського активу, а також на курси підвищення кваліфікації й забезпечити необхідні матеріально-побутові умови для підвищення їх загальноосвітнього рівня³¹. В липні 1950 р. бюро обкому партії заслухало питання «Про стан роботи і заходи по висуванню жінок на керівну роботу в

²³ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 167, арк. 1.

²⁴ Придунайская правда, 1946, 8 марта.

²⁵ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 469, арк. 23.

²⁶ Ленін В. І. Нова економічна політика і завдання політосвіт. Доповідь на II Всеросійському з'їзді політосвіт 17 жовтня 1921 р. — Повне зібр. творів, т. 44, с. 165.

²⁷ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 55, арк. 3.

²⁸ ФООДА в м. Ізмаїлі, ф. Р-1413, оп. 1, спр. 1, арк. 70.

²⁹ Советский Придунайский край 1940—1945. Документы и материалы. Одесса, 1968, с. 319.

³⁰ Придунайская правда, 1949, 5 дек.

³¹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 564, арк. 8—9.

Ізмаїльській області»³². В його рішенні вказувалося на необхідність збільшення резерву висуванців за рахунок місцевих жінок, направлення їх до агрономічних, зоотехнічних гуртків, сільськогосподарських шкіл, шкіл механізації, шкіл партійного і господарського активу. В результаті проведеної роботи лише в серпні — вересні 1950 р. в семи районах і двох містах області з 663 чол. резерву на керівні посади було висунуто 177 жінок³³. Їх кількість постійно збільшувалася.

Важливим напрямом діяльності партійних організацій була підготовка механізаторських кадрів з числа жінок. Зокрема, у 1950 р. в області було підготовлено більш як 30 жінок-механізаторів, 1951 р. — 352, у 1952 р. — 320³⁴.

Керуючись вказівками В. І. Леніна про те, що залучити жінку до суспільно-корисної праці можна лише за умови визволення її «...від залежності — отупляючої і принижуючої — вічної і виключної обстановки кухні, дитячої кімнати...»³⁵, партійна організація краю велику увагу приділяла створенню і розширенню мережі дошкільних дитячих закладів, поліпшенню побутового обслуговування трудівниць. «Завдання партійних і комсомольських організацій, — писала газета «Придунайская правда», — полягає в тому, щоб створити в колгоспах усі умови для високопродуктивної праці жінок. Відкрити в колгоспах дитячі майданчики, ясла, добре організувати громадське харчування»³⁶. Мережа майданчиків для дошкільнят і ясел у колгоспах та радгоспах, при сільських Радах постійно розширювалася. Якщо в 1948 р. у дитячих закладах перебували 6473 чол., то в 1953 р. — 31 829³⁷. Крім сезонних дитячих закладів, в області на початку 50-х років було відкрито 22 ясел на 1025 місць і 26 дитсадків, з яких 20 перебували у віданні органів народної освіти³⁸. Все це давало можливість ширше залучати до суспільно-корисної праці жінок-матерів.

Важливу роль у розвитку трудової активності жінок відіграла діяльність партійних і радянських органів, спрямована на втілення в життя Указу Президії Верховної Ради СРСР від 8 липня 1944 р. «Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатосімейним і самотнім матерям, посилення охорони материнства і дитинства, про встановлення почесного звання «Мати-героїня» і запровадження ордена «Материнська слава» і медалі «Медаль материнства». З цією метою створювалися спеціальні комісії, члени яких складали списки багатодітних і самотніх матерів. Обласний відділ державної допомоги провів семінари керуючих будинками, старших бухгалтерів підприємств та установ, збори комсомольського активу, агітаторів, на яких докладно розроблялися заходи по виявленню багатодітних сімей і поданню їм допомоги.

Рік у рік збільшувався розмір допомоги багатодітним і самотнім матерям. Якщо в 1945 р. їй було виплачено на суму 327 627 крб., а на присвоєння звання «Мати-героїня» представлено 15 жінок, то в 1951 р. це почесне звання присвоєно більш як 100 жінкам, а сума допомоги, виплаченої протягом 1944—1951 рр., становила 50 млн. крб.³⁹

Відповіддю на піклування партії та уряду про жінку-трудівницю, жінку-матір було зростання їх виробничої і громадсько-політичної активності. У 1950 р. на підприємствах області працювала 21 тис. жінок

³² Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 568, арк. 22.

³³ Там же, арк. 34, 40.

³⁴ Там же, оп. 14, спр. 450, арк. 95.

³⁵ Ленін В. І. До міжнародного дня робітниць. — Повне зібр. творів, т. 40, с. 186.

³⁶ Придунайская правда, 1948, 8 лютого.

³⁷ ФООДА в м. Ізмаїлі, ф. Р-445, оп. 1, спр. 261, арк. 13; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 14, спр. 450, арк. 99.

³⁸ ФООДА в м. Ізмаїлі, ф. Р-430, оп. 1, спр. 393, арк. 3.

³⁹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 55, арк. 3; Придунайская правда, 1952, 8 марта.

проти 4 тис. у 1945 р. 4,5 тис. з них були стахановками⁴⁰. В сільському господарстві було зайнято 72 тис. жінок, тобто 60,5% загальної кількості працездатних⁴¹. Протягом 1945—1950 рр. кількість жіночих ланок зросла з 35 до 4780⁴².

Багато трудівниць колгоспних і радгоспних ланів та тваринницьких ферм показували зразки високопродуктивної праці і були відзначені урядовими нагородами. Зокрема, за вирощування високих урожаїв пшениці, жита, кукурудзи і виконання радгоспом «Дніпровський» плану здачі державі сільськогосподарської продукції в 1947 р. ланкові М. Я. Валакан, М. П. Винтю, Г. Г. Жоммер, Є. П. Поштиган були нагороджені медаллю «За трудову доблесть», Р. П. Аксентьева і Г. Ф. Лозова — медаллю «За трудову відзнаку», а доярка-стахановка М. К. Плахова за одержання рекордних надоїв молока від кожної закріпленої за нею корови (по 2800 літрів) — орденом «Знак Пошани»⁴³. А в 1950 р. уже 122 жінки краю були удостоєні урядових нагород⁴⁴. Серед них — одна з перших трактористок області, бригадир жіночої тракторної бригади Морозлівської МТС Тузлівського району М. С. Дротенко. Очолювана нею бригада річний план виконала на 250%, виробіток на один 15-сильний трактор становив у середньому по 305 га, економія пального — 9000 кг. Наказом міністра сільського господарства УРСР цій бригаді було присвоєно звання «Бригада високої культури землеробства», всі її члени нагороджені значком «Відмінник сільського господарства», а бригадир М. С. Дротенко — Почесною грамотою ЦК ВЛКСМ⁴⁵. До речі, вона щедро ділилася досвідом своєї роботи з учасниками першої обласної наради жінок-механізаторів Ізмаїльщини, яка відбулася в грудні 1950 р.

Деякі спеціалісти сільського господарства Придунайського краю згодом стали талановитими головами колгоспів, бригадирами. Так, від рядової колгоспниці до голови укрупненої сільськогосподарської артілі «Перемога» (Саратський район) пройшла трудовий шлях колишня біднячка Г. І. Білошицька. За вирощування високих урожаїв сільськогосподарських культур вона була удостоєна найвищої урядової нагороди — ордена Леніна, обрана депутатом обласної Ради⁴⁶. Вмілим керівником, хорошим організатором колгоспного виробництва виявила себе дочка бідного селянина комсомолка М. Зидару⁴⁷. Вже в 1954 р. жінки становили 27,2% членів обласної партійної організації⁴⁸, багато з них очолювали первинні парторганізації.

Жінки успішно оволодівали мистецтвом управління державними справами. Кращих своїх дочок обрали трудящі Ізмаїльської області до Верховної Ради СРСР (1946, 1950 рр.) та Верховної Ради республіки (1947, 1951 рр.). Серед них — завідувача районною ощадкасою Старокозацького району А. С. Завальна, стахановка, бригадир коптільного цеху Білгород-Дністровського рибоконсервного заводу В. І. Похиленко, колгоспниця, голова жінради с. Ново-Івановка М. М. Порванова, бригадир тракторної бригади М. С. Дротенко, директор Бол-

⁴⁰ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 383, арк. 86; спр. 656, арк. 75.

⁴¹ Там же, спр. 656, арк. 75.

⁴² Там же, спр. 383, арк. 87; оп. 14, спр. 563, арк. 58.

⁴³ Советское знамя, 1948, 24 янв.

⁴⁴ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 4980, оп. 6, спр. 563, арк. 208.

⁴⁵ Придунайская правда, 1950, 8 марта.

⁴⁶ Советское знамя, 1951, 8 марта.

⁴⁷ Советское знамя, 1952, 8 марта.

⁴⁸ Под солнцем дружбы и братства. Экономическое и социальное развитие Советского Придунайского края. Документы и материалы (1954—1967 гг.). Одесса, 1979, с. 11.

градської середньої школи Н. І. Параскевова та інші. 1300 трудівниць було обрано депутатами місцевих Рад ⁴⁹.

Активне висування жінок на керівну партійну, радянську та господацьку роботу, поліпшення становища жінки як учасниці трудового процесу, політичного життя є об'єктивною необхідністю соціального прогресу. Це яскраво видно на прикладі Ізмаїльської області. Висока трудова і громадсько-політична активність жінок Придунайського краю — результат багатогранної, цілеспрямованої діяльності ВКП(б) та одного з її загонів — партійної організації Ізмаїльської області.

⁴⁹ Придунайская правда, 1950, 8 марта.

УЧАСТЬ ЖІНОК УКРАЇНИ В СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ РЕСПУБЛІКИ (1933—1941 рр.)

Н. О. ГУШИНЕЦЬ (Вінниця)

З перших днів існування Радянської держави Комуністична партія багато уваги приділяла залученню жінок до політичної й державної діяльності. В. І. Ленін наголошував, що без їх участі у суспільно-політичному житті країни «не можна забезпечити справжньої свободи, не можна будувати навіть демократії, не кажучи вже про соціалізм» ¹.

Втілюючи в життя ленінські настанови, партія розгорнула велику роботу по підвищенню політичної активності жінок. Важливу роль у цій справі відіграли жінвідділи, що були створені в 1919 р. і діяли до 1930 р., та делегатські збори (1919—1932 рр.), які проводили велику роботу в справі подолання політичної, соціальної й культурної відсталості жінок, залучення їх у партійні й державні органи. За цей період вони охопили своїм впливом понад 10 млн. трудівниць ².

У роки другої та третьої п'ятирічок партія приділяла велику увагу залученню жінок до роботи в усі галузі народного господарства, дбала про неухильне зростання їх культурного, загальноосвітнього, професійного рівня. Важливе значення у розв'язанні цих складних завдань мав XVII з'їзд ВКП(б), який відбувся в 1934 р. Він, зокрема, наголосив на необхідності посилення роботи по залученню трудівниць у партію, комсомол, Ради, більш активному висуванню кращих з них на керівні посади ³.

Керуючись рішеннями з'їзду, партійні організації України розгорнули широку роботу по залученню жінок у партію. Про це свідчать такі дані. Якщо в 1928 р. у складі КП(б)У налічувалося 21 655 трудівниць, то в 1938 р. їх чисельність зросла до 38 647 ⁴. У парторганізаціях Ленінського району Харкова з травня 1938 р. по лютий 1940 р., наприклад, кількість жінок збільшилася з 1048 до 1835, що становило понад 22% чисельності там членів партії. А через рік до Харківської обласної партійної організації влилися ще 1584 комуністки ⁵.

Втілення в життя рішень XVII з'їзду партії позитивно вплинуло на підвищення політичної активності жінок. Так, у складі членів міськ-

¹ Ленін В. І. Листи з далека.— Повне збір. творів, т. 31, с. 43.

² XVII съезд ВКП(б): Стеногр. отчет.— М., 1934, с. 639.

³ Див.: там же, с. 25.

⁴ Боевой отряд КПСС: К 60-летию I съезда Компартии Украины.— Киев, 1978, с. 33.

⁵ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 20, оп. 1, спр. 469, арк. 250; ф. 2, оп. 1, спр. 548, арк. 26.

комів і райкомів КП(б)У Донецької області їх чисельність зросла із 128 в 1937 р. до 169 у 1939 р.⁶ У партійних організаціях Харкова членами парткомів, парторганами та їх заступниками були 394 жінки⁷, або 14,5% від загального числа. В Одеській області 12,9% секретарів первинних організацій у 1939 р. становили жінки⁸.

Характерним показником зростання політичної активності жінок була їх участь у роботі партійних конференцій. Так, якщо на IV Харківській обласній партконференції (травень—червень 1938 р.) трудівниці становили 10,7% її делегатів, то на VI (1940 р.) — уже 12,1%⁹.

— Велику роботу по підвищенню суспільно-політичної активності трудівниць проводив під керівництвом партії комсомол республіки. За період з 1934 р. по 1937 р. у ЛКСМУ було прийнято 53 934 жінки¹⁰.

Особливу увагу комсомольські організації Української РСР приділяли висуванню на керівну роботу молодих активісток. Наприклад, у 1935 р. 3,1% секретарів міськкомів ЛКСМУ становили жінки, а в 1936 р. уже — 6,2%. Серед секретарів первинних комсомольських організацій процент їх збільшився за той же період з 13,3 до 16,5. Загалом у республіці в 1939 р. з 84 712 чол., висунутих на відповідальну комсомольську роботу, налічувалося 33 459 жінок¹¹.

Вони перебували в перших рядах будівників соціалістичного суспільства. Своїм прикладом комсомолки сприяли піднесенню трудової й суспільної активності молоді. Так, у 1935 р. на відкритих комсомольських зборах у с. Старосілля Київської області були заслухані звіти орденоносців М. Демченко та М. Гнатенко про їх роботу. Прагнучи наслідувати їх приклад, на них зборах 14 молодих колгоспниць подали заяви з проханням прийняти їх у комсомол¹².

Керуючись марксистсько-ленінським вченням про зростання ролі трудящих мас у процесі соціалістичного будівництва, ВКП(б) спрямовувала діяльність партійних і комсомольських організацій, а також господарських органів на всемірне піднесення політичної активності жінок, залучення їх до управління державою. Результатом цього піклування було зростання їх чисельності у Радах. Наприклад, у 1925—1926 рр. серед депутатів міськрад жінки становили 15%, в 1932—1933 рр. — 24%, а в 1934—1935 рр. — 32,7%^{13—15}.

Важливою подією у житті радянського народу було прийняття VIII Надзвичайним з'їздом Рад СРСР 5 грудня 1936 р. Конституції перемігшого соціалізму. В її обговоренні активну участь взяли й трудівниці. Вони, зокрема, читали лекції на підприємствах, у колгоспах, проводили заняття по вивченню Конституції СРСР та УРСР. Так, на зборах по обговоренню Конституції СРСР у Київській області взяли участь близько 2536 тис. чол., з них 966 тис. становили жінки¹⁶.

На основі нової Конституції в склад Верховної Ради Радянського Союзу були обрані 189 кращих представниць робітничого класу, кол-

⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 1569, арк. 87.

⁷ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 69, оп. 1, спр. 277, арк. 84.

⁸ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 1, спр. 1610, арк. 61.

⁹ Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 1, спр. 265, арк. 1—31; спр. 465, арк. 507—510.

¹⁰ ЛКСМ України в цифрах і фактах: Довідник.— К., 1978, с. 31 (Підраховано автором).

¹¹ Низинко Н. С. У роки передгроззя: З досвіду роботи комсомолу України в третій п'ятирічці.— К., 1977, с. 17.

¹² Социалистическое земледелие, 1935, 29 окт.

^{13—15} Вітрук Л. Д. Жінки-трудівниці в період соціалістичної індустріалізації.— К., 1975, с. 79; Комуніст, 1935, 8 берез.

¹⁶ Партробітник України, 1938, № 59, с. 42.

госпного селянства і трудової інтелігенції¹⁷. В їх число увійшли 17 славних дочок українського народу¹⁸. І серед них — знатні передовики сільського господарства М. Демченко, П. Ангеліна й робітниця П. Гусятникова. У Верховну Раду УРСР у 1938 р. була обрана 81 жінка¹⁹.

Вибори у місцеві Ради депутатів трудящих Української РСР, що відбулися в 1939 р., ще раз засвідчили зростаючу роль у нашому суспільстві жінок. Так, в облради було обрано 380 депутаток, районні — 7272, міські — 7191, у сільські — 57 902. Всього в місцеві органи влади були обрані 76 150 трудівниць, або 32,86% від усіх депутатів²⁰.

Важливу роль у справі зростання політичної активності жінок відіграли профспілки. Через них партія мобілізувала широкі маси трудівниць до розв'язання виробничих завдань, залучала їх до життя трудових колективів. Так, серед членів профспілки питома вага жінок-швейників у 1933 р. становила 69,4%, працівників громадського харчування — відповідно 67,2%, профспілки працівників освіти — 51,3%²¹.

Трудівниці брали також активну участь у діяльності Міжнародної організації допомоги борцям революції (МОДР). Зокрема, у Дніпропетровській модрівській організації у 1936 р. їх налічувалося 167 564, Київській — 93 448, Харківській — 90 490, Одеській — 62 504. На Україні в 1936 р. у цьому русі брали участь 546 643 жінки, що становило 33,5% від загального числа членів республіканської організації МОДР²².

Посилення загрози війни вимагало розширення масштабів оборонно-масової роботи. На важливість цього завдання вказувалося в рішеннях XVII і XVIII з'їздів партії. Виконуючи їх, партійні організації активізували діяльність Товариства сприяння обороні, авіаційному та хімічному будівництву СРСР (Тсоавіахім). У другій половині 30-х років значно зросла чисельність його членів, у тому числі й за рахунок жінок. З 1936 р. по 1939 р. питома вага їх тільки в УРСР зросла з 20,4 до 50%²³.

Жінки успішно оволодівали військовими знаннями. Тсоавіахім України в 1936 р. підготував з них 6 тис. ворошиловських стрільців, а в 1939 р. таку ж кількість їх було підготовлено лише в Дніпропетровську і Чернігові²⁴. Велика робота проводилася по залученню жінок до здачі норм на значок «Готовий до ППХО». До 1940 р. в УРСР було підготовлено близько 4 млн. значкисток ППХО²⁵.

Особливу увагу партійні й комсомольські організації приділяли підготовці жінок до санітарної оборони країни. У розв'язанні цього завдання важливу роль відіграло добровільне товариство Червоного Хреста і Червоного Півмісяця. Липневий (1939 р.) Пленум ЦК КП(б)У, розглянувши питання про стан оборонно-масової роботи у республіці, вказав на необхідність посилення партійного керівництва первинними організаціями Червоного Хреста, поліпшення підготовки медсестер запасу²⁶. Внаслідок вжитих заходів до кінця 1939 р. серед членів організацій Червоного Хреста на Україні налічувалося 119 781 жінка²⁷.

¹⁷ Советская Украина, 1939, 8 марта.

¹⁸ Колгоспниця України, 1938, № 23, с. 4.

¹⁹ Комуніст, 1940, 8 берез.

²⁰ Колгоспниця України, 1938, № 13, с. 13.

²¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 6, спр. 1801, арк. 1.

²² Жінка соціалістичної України: Стат. довідник.— К., 1937, с. 52.

²³ Там же, с. 129; Бойная К. И. Коммунистическая партия — организатор патриотического движения за подготовку к защите социалистической Родины в 1937—1941 гг. (На материалах Украины). Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Киев, 1974, с. 19.

²⁴ Бойная К. И. Указ. соч., с. 19.

²⁵ УІЖ, 1973, № 3, с. 103.

²⁶ Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1971, т. 1, с. 974, 977.

²⁷ Комуніст, 1939, 8 трав.

З їх числа до початку Великої Вітчизняної війни було підготовлено 20 тис. медсестер запасу²⁸.

Таким чином, у роки другої й третьої п'ятирічок суспільно-політична активність жінок в УРСР, як і по всій країні, значно зросла. Вони зайняли гідне місце в усіх сферах життя суспільства, внесли великий вклад у побудову соціалізму в нашій країні. Спираючись на історичний досвід, КПРС і нині виявляє неослабну увагу про підвищення суспільно-політичної активності жінок. XXVI з'їзд партії вказав на необхідність ще ширшого залучення трудівниць до розв'язання завдань будівництва комунізму, на необхідність активного висування їх на керівну державну, господарську й громадську роботу²⁹.

²⁸ ЛКСМ України в рішеннях з'їздів та конференцій. 1919—1966.— К., 1969, с. 516.

²⁹ Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС.— К., 1981, с. 86.

* * *

ЗАХІДНОНІМЕЦЬКА СОЦІАЛ-ДЕМОКРАТІЯ І ПЛАНИ «ДООЗБРОЄННЯ» НАТО

С. М. В Л А С О В (Київ)

Негативні наслідки розміщення за планами «доозброєння» НАТО в Європі, зокрема в Федеративній Республіці Німеччини, нової ракетно-ядерної зброї середньої дальності відчужають на собі нині всі сфери міжнародного життя. «Поява американських ракет в Європі, — підкреслював Ю. В. Андропов, — посилила не тільки воєнну, а й політичну напруженість. Зірвано переговори, метою яких було обмежити й істотно скоротити ядерні озброєння. У полі небезпечної напруженості опинились міждержавні відносини»¹. Зросла загроза ядерного конфлікту на нашій планеті. Американські «Першінги-2» і «Томагавки» не тільки не посилюють безпеку, зокрема, Західної Німеччини, а й роблять її об'єктом першого удару в разі, якщо вибухне ядерна війна. Подібну небезпеку усвідомлюють сотні тисяч людей, які ведуть у всіх куточках цієї країни активну боротьбу проти присутності в ФРН нової американської зброї. В їх рядах знаходиться і Соціал-демократична партія Німеччини. На перший погляд це може здатися парадоксальним. Адже ніхто інший, як соціал-демократи, перебуваючи при владі у країні, відіграли вирішальну роль у підготовці та прийнятті тих планів НАТО, відповідно до яких нинішній уряд ФРН, очолюваний правим блоком ХДС/ХСС, дав згоду на розміщення на її території нових американських ракет.

Двоїстість позиції СДПН має свої визначальні фактори. Соціал-демократичний рух з його політикою, у будь-якому випадку спрямованою на захист існуючого ладу, є таким же неминучим продуктом імперіалізму, за висловом В. І. Леніна, «як бездротовий телеграф»². Цей рух об'єднує різні верстви трудящих, дрібної та середньої буржуазії, службовців. «Капіталізм не був би капіталізмом, — писав Володимир Ілліч, — якби «чистий» пролетаріат не був оточений масою надзвичайно строкатих перехідних типів від пролетаря до напівпролетаря., від дрібного селянина до середнього і т. д.; якби всередині самого пролетаріату не було поділів на більш і менш розвинуті верстви, поділів

¹ Рад. Україна, 1984, 25 січ.

² Ленін В. І. Матеріали до реферату.— Повне зібр. творів, т. 27, с. 418.

земляцьких, професійних, іноді релігійних і т. п.»³. Усі згадані верстви, становлячи соціальну базу СДПН, впливають на вироблення її зовнішньополітичного курсу. З майже мільйона членів цієї партії 28% — робітники, 25 — службовці, 12 — домогосподарки, 9 — пенсіонери, 7 — учні та студенти, 19% — різні інші соціальні верстви ФРН^{3а}. Тому в політиці цієї, найбільшої у країні, партії не важко бачити данину потребам різних класів і верств, що становлять соціальний організм СДПН, кон'юнктурне лавірування між вимогами широких верств трудящих та інтересами капіталу. В цьому специфіка зовнішньополітичної діяльності партії західнонімецьких соціал-демократів у період їх перебування при владі в країні. У цій діяльності співіснували, тісно переплітаючись, два устремління, постійно суперечачи одне одному. Перше відбивало в більш-менш явній формі прагнення широких мас ФРН, друге — виросло з найглибшої інтеграції соціал-реформізму в суспільну, політичну систему сучасного імперіалізму у країні. В кінцевому підсумку, соціал-демократи, за висловом В. І. Леніна, — «...об'єктивно — політичний загін буржуазії...»⁴, «...кращі захисники буржуазії, ніж самі буржуа», «без їх керівництва робітниками буржуазія не змогла б держатися»⁵.

Перебуваючи при владі у ФРН, соціал-демократи приділяли багато уваги питанням розрядки й роззброєння як у міждержавній діяльності, так і в роботі Соціалістичного Інтернаціоналу (СІ), де СДПН й нині відіграє провідну роль. В умовах постійного зростання авторитету та ваги країн соціалістичної системи у житті світового співтовариства соціал-демократи змушені були піти в 70-і роки на позитивну зміну відносин з СРСР та іншими країнами соціалізму. Різні питання, що стосувалися розрядки міжнародної напруженості, зокрема на європейському континенті, включалися до порядку денного засідань Бюро СІ, а також різних зустрічей лідерів соціал-демократії Європи. Так було у квітні 1978 р. в Хельсінкі, де відбувалася спеціальна конференція Соцінтерну по роззброєнню. Його робоча група підготувала до XV конгресу СІ (Мадрид, листопад 1980 р.) обширну доповідь з аналізом стану справ у питаннях роззброєння та конкретними рекомендаціями партіям — членам Соцінтерну для протидії гонці озброєнь. Аналогічні питання дискутувалися на зустрічі соціал-демократів (за участю СДПН) в Осло у березні 1981 р., лідерів соціал-демократичних партій країн Європейського економічного товариства також у березні того ж року в Парижі й т. д.

У програмних документах СДПН щодо зовнішньополітичної діяльності зафіксовано таке: «тривалий, міцний мир належить до обов'язкових попередніх умов, без яких цілі» внутріполітичного розвитку країни «неможливо здійснити»⁶. Разом з тим у цих документах зазначається: «Атлантичний союз є нашою беззастережною базою загальної політики в галузі безпеки й оборони. Здатність до взаємної оборони повинна також і в майбутньому бути основою політики розрядки». І далі: «Атлантичне партнерство може й повинно спиратися на політичну й воєнну присутність Сполучених Штатів у Європі...»⁷.

Таким чином, здавалося б несполучні речі соціал-демократи ставлять на одну дошку. Воєнна присутність США в Європі оголошується критерієм й умовою розвитку процесу розрядки. Запевнення про твердий намір сприяти цьому та ще рішучіші заяви про активну роль в

³ Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі. — Там же, т. 41, с. 55.

^{3а} Безыменский Л. Съезд отложенных решений. — За рубежом, 1982, № 18, с. 9—10.

⁴ Ленін В. І. Крах ІІ Інтернаціоналу. — Повне збір. творів, т. 26, с. 237.

⁵ Ленін В. І. ІІ конгрес Комуністичного Інтернаціоналу. — Там же, т. 41, с. 221.

⁶ Ökonomisch-politischer Orientierungsrahmen für die Jahre 1975 bis 1985. — In: Programme der politischen Parteien in der Bundesrepublik. — München, 1979, S. 345.

⁷ Liese H.-J. Zielvorstellungen der Parteien. — München—Wien, 1979, S. 66.

НАТО висловлюються у виступах представників соціал-демократичного керівництва ФРН⁸ і стоять поруч у партійній програмі. Можливість першого положення в зовнішньополітичній діяльності СДПН ставилася в залежність від реалізації другого⁹. Саме через це не є несподіваною роль СДПН як ініціатора й активного причітника плану «доозброєння» на всіх етапах розробки й прийняття його Радою НАТО 12 грудня 1979 р. Ще в 1977 р. федеральний канцлер — соціал-демократ — Г. Шмідт порушив тему про так звані «системи сірої зони», маючи на увазі радянські ракети середньої дальності, що розміщені, як відомо, у відповідь на присутність в Європі американських засобів передового базування й нікому не загрожують. У 1978 р. соціал-демократичні лідери ФРН висловлювалися за розміщення на її території нейтронної зброї й навіть були незадоволені ваганнями тодішнього президента США Дж. Картера у цьому відношенні. Нарешті, в 1979 р. керівництво СДПН повело активну боротьбу за схвалення планів «доозброєння» НАТО. Даючи програмі розміщення на території західноєвропейських членів Північноатлантичного блоку, й у першу чергу в ФРН, 572 нових американських ракет середньої дальності назву «доозброєння», її автори хотіли підкреслити, що нова зброя нібито лише відновлює воєнну рівновагу в Європі, так би мовити «доозброює» НАТО до рівня Організації Варшавського Договору.

Насправді ж мета натовських розрахунків — досягти воєнної переваги над країнами соціалізму, що дало б можливість, на думку західних лідерів, впливати на внутрішню і зовнішню політику цих держав.

Для схвалення цих планів урядом Західної Німеччини, який очолювали соціал-демократи, необхідно насамперед було заручитися підтримкою більшості в самій партії. Це здійснилося незадовго до натовського рішення, у грудні 1979 р. на з'їзді СДПН в Західному Берліні. Незважаючи на те, що на його порядку денному стояли такі важливі питання, як економічна політика і підготовка до парламентських виборів 1980 р., центральною все-таки була проблема ставлення до планів США й НАТО добитися розміщення на території Західної Німеччини нової американської ядерної зброї, спрямованої проти СРСР та інших країн соціалізму. І це при всьому тому, що керівництво СДПН проводило з'їзд під гучним лозунгом «Безпека на 80-і роки», а Г. Шмідт заявив про свою переконаність у мирних намірах СРСР та інших країн Варшавського Договору. В умовах масованого тиску керівництва СДПН — того ж Г. Шмідта, міністра оборони Г. Апеля та ін. — на рядових членів партії більшістю голосів з'їзд затвердив рішення, за яким ФРН дала згоду на перетворення її території в плацдарм для розміщення нових американських ракет середньої дальності. Підносилося це рішення як «подвійне»: плановане розміщення ракет передбачало обов'язкове ведення переговорів США з СРСР про обмеження ядерних озброєнь у Європі, більше того, зазначалося, що ці переговори нібито мають пріоритет, оскільки в разі їх успіху «можлива» відмова від дислокації нової зброї. Крім того, наявність рішення про розміщення ракет в Європі Сполучені Штати ставили умовою ратифікації договору ОСО-2. Голосуючи за «подвійне» рішення, соціал-демократи голосували і за ратифікацію цього життєво важливого для європейців, а також для всіх людей планети договору.

Через кілька днів після з'їзду на сесії Ради НАТО у Брюсселі голова делегації ФРН, міністр закордонних справ країни Г.-Д. Геншер активно грав «другу першу скрипку» після держсекретаря США, умов-

⁸ *Международная жизнь*, 1981, № 1, с. 130—131; Weissbuch 1973/1974.— Bonn, 1975, S. 6.

⁹ Liese H.-J. *Zielvorstellungen der Parteien*, S. 66; Presse- und Informationsamt der Bundesregierung (Hrsg.): *Bulletin*, 1974, 18. Mai, S. 596—598.

ляючи деяких учасників — бельгійців, голландців, датчан, — хоч би не висловлюватися категорично проти. Наголос робився на ті ж самі дві умови схвалення планів «доозброєння»: участь в переговорах з СРСР і ратифікацію ОСО-2¹⁰. В результаті — рішення про розміщення на території європейських партнерів США по НАТО 572 американських «Першінгів-2» та крилатих ракет було прийнято.

Американська адміністрація не примусила себе довго чекати. Було вжито конкретних практичних заходів. Уже в лютому 1981 р. гамбурзький щотижневик «Штерн» повідомив, що давно визначено місця розташування нової американської зброї й мовчання федерального уряду з цього приводу пояснюється його побоюванням відповідної реакції з боку громадськості. Зате США не робили з того секрету. Стало відомо, що ракети «Першінг-2» мають надійти у розпорядження трьох батальйонів 56-ї бригади польової артилерії США, розквартированих у Неккарзульмі, Швєбіш-Гмюнді та Ной-Ульмі, де будуть демонтовані старі ракети (108 «Першінгів-1А»), частину з яких у свою чергу передбачалося знову розмістити на південь від м. Хайдельберга. Крилаті ракети надійдуть на аеродроми, де вже є ядерна зброя. Її кількість журнал визначав у 10 тис. боеголовок, 2500 з них, за наявними даними, призначено для бундесверу, який має відповідні засоби доставки цієї зброї¹¹. Західнонімецький концерн «МАН» уже протягом деякого часу виготовляв мобільні стартові майданчики для американських ракет, всього ж йому замовлено їх 465¹².

Хід підготовки до розміщення ракет ще більше прив'язав ФРН до воєнної машини США, посилив її роль у Північноатлантичному блоці. Перебуваючи з візитом у Вашингтоні, в рамках розробки «спільної стратегії», міністр закордонних справ Західної Німеччини запропонував і такий «розподіл праці»: його країна бере на себе частину «американських обов'язків» у Західній Європі, а Сполучені Штати розширюють мережу своїх воєнних баз на Близькому й Середньому Сході, в районі Індійського океану та інших регіонах світу. Крім того, він висловив готовність подати допомогу Туреччині на південному флангу НАТО, а також взяти «фінансову участь у міжнародній програмі стабілізації Пакистану». На додаток до цього Пентагон розраховував ще й на те, що кораблі ВМФ ФРН, які оперують у Балтійському морі, будуть перекинуті в район Середземномор'я для підтримки 6-го американського флоту¹³. А 21 липня 1980 р. стало відомо про «скасування Західноєвропейським союзом * усіх обмежень для флоту ФРН», що випливають з Паризьких угод 1954 р., згідно з якими Західній Німеччині заборонялося будівництво підводних човнів водотоннажністю понад 350 т і надводних бойових кораблів більш як 3 тис. т¹⁴. Обмеження, які відтоді кілька разів скорочувалися, нині зовсім скасовано. Водночас з цим Бонн оголосив про «розширення оперативної зони» його військово-морського флоту, яка обмежувалася акваторіями Балтійського і Північного морів. Тепер він бере на себе відповідальність за оборону трикутника між Ісландією, Північним полярним колом та мисом Нордкап у Норвегії. Командуючий ВМФ ФРН підтвердив його готовність взяти участь в операціях на Близькому і Середньому Сході та в інших віддалених від цієї країни частинах Світового океану¹⁵, виправдуючи тим самим агресивні устремління США.

¹⁰ Новое время, 1981, № 5, с. 13.

¹¹ Stern, 1981, № 9, S. 26—34.

¹² Международная жизнь, 1981, № 5, с. 109.

¹³ Там же, 1980, № 4, с. 83.

* Йдеться про США, Англію, Францію й ФРН, які в 1954 р. підписали систему Паризьких угод і Спільний договір, що накладають на Західну Німеччину певні обмеження у воєнній та політичній сферах.

¹⁴ Международная жизнь, 1980, № 9, с. 112—113.

¹⁵ Там же.

Рішучість Вашингтона уже в період підготовки до розгортання ракет не викликала сумнівів у тому, що «подвійним» рішенням було тільки зовні. Від нього, за визнанням навіть західнонімецької буржуазної преси, цілком певно, залишиться тільки «доозброєння»¹⁶. Брюссельське рішення продовжувало розкривати свої нові грані. На нараді військових експертів і високопоставлених політиків країн Заходу в Мюнхені на початку 1982 р. міністр оборони США та верховний головнокомандуючий об'єднаними збройними силами НАТО в Європі у грубій формі зажадали від європейських держав, у тому числі й від ФРН, припинення торгівлі з соціалістичними країнами і збільшення воєнних витрат тепер уже не на 3%, як було вирішено НАТО в 1978 р., а мінімум на 4% щороку.

Не без впливу «подвійного рішення» стимульована ним американська адміністрація виділила в бюджеті 1983 фінансового року понад 800 млн. доларів на масове виробництво бойових отруйних речовин і прийняла перспективну багатомільярдну програму «хімічного переозброєння». У зв'язку з цим реакційна газета Західної Німеччини «Вельт» констатувала, що, само собою зрозуміло, запаси цієї зброї за межами території ФРН, яка має найбільшу довжину кордону з світом соціалізму, втрачають будь-який глузд¹⁷. Ще одним кроком у справі перетворення ФРН в заложницю Пентагону стала підписана у Бонні в квітні 1982 р. угода з США, згідно з якою «в разі кризи або війни» останні у 2,5 рази збільшать чисельність своїх військ у Західній Німеччині, що взяла на себе зобов'язання сформувати й навчити, а також оснастити зброєю «корпус підтримки» у 93 тис. резервістів бундесверу для обслуговування американських збройних сил¹⁸. США вимагають від Західної Німеччини фінансування так званого «генерального плану передислокування», який передбачає в період 1985—1995 рр. переведення військ США на її території якнайближче до кордонів НДР¹⁹. Немає сумніву, що ця акція стоїть в одному ряду з «ракетним рішенням» НАТО.

Західна Німеччина у свою чергу запропонувала збільшити кількість неофіціальних робочих зустрічей на рівні міністрів закордонних справ країн — членів Північноатлантичного блоку до двох разів на рік, за прикладом ЄЄТ.

Все це дає уявлення про те, як рішення про «доозброєння» НАТО, ще не будучи здійсненим, вплинуло на воєнну ситуацію в Європі, посилило залежність ФРН, керованої соціал-демократами, від США, від їх мілітаристського курсу, реально штовхало світ до нового витку гонки озброєнь, до порушення на користь Заходу воєнної рівноваги між двома суспільними системами. Слід наголосити, що існування такого паритету не раз підтверджували видні політичні й військові діячі країн імперіалізму, авторитетні міжнародні організації та інститути. Так, радянсько-американську стратегічну рівновагу констатували три попередні адміністрації США²⁰. Старанно вивірені експертами обох сторін цифри, найповніше наведені у спеціальному виданні Радянського комітету за європейську безпеку і співробітництво²¹, свідчать, що за кількістю носіїв ядерної зброї існувала приблизна рівність, а щодо числа ядерних зарядів перевага була на боці США.

Лише в умовах воєнно-стратегічної рівноваги між державами НАТО і Варшавського Договору стало можливим оздоровлення міжнародної обстановки, втілення в життя принципів мирного співісну-

¹⁶ Der Spiegel, 1981, № 7, S. 104—105.

¹⁷ Новое время, 1982, № 9, с. 8.

¹⁸ За рубежом, 1982, № 17, с. 5.

¹⁹ Там же, № 34, с. 5.

²⁰ Carter J. Keeping Faith. Memoirs of a President.—London, 1982, p. 249.

²¹ Канун декабрия: Европа перед выбором.—М., 1983, 32 с.

вання. В умовах паритету укладено важливі договори й угоди між СРСР і США, між країнами соціалізму і Заходом. «Мирному співіснуванню, — відзначалося на червневому (1983 р.) Пленумі Центрального Комітету КПРС, — об'єктивно сприяє воєнно-стратегічна рівновага між соціалізмом і імперіалізмом. Досягнення цієї рівноваги — один з найважливіших підсумків останніх десятиріч»²². У 70-і роки виникла реальна перспектива згортання марного й небезпечного змагання у воєнній галузі. Для цього необхідно було, щоб сторони продовжували рухатися по шляху взаємного обмеження й скорочення озброєнь, особливо ядерних, добивалися строгого підтримання рівноваги на дедалі нижчому рівні.

Історія підтверджує правоту лєнінського передбачення про те, що збільшення руйнівної сили зброї, разом із зростанням оборонної могутності соціалізму, зробить війну взагалі безглуздою²³. При будь-яких варіантах конфлікту з застосуванням зброї масового знищення агресору не уникнути нищівного удару у відповідь. Схвалення ж натовського плану «доозброєння» соціал-демократами свідчить про те, що вони не визнали на ділі існування доведеного багато разів паритету, справді зриваючи здійснення цього плану воєнну рівновагу, що склалася. Подібні дії СДПН діставали активну підтримку в політичних противників останньої — представників консервативного блоку ХДС/ХСС, який змінив її в уряді Західної Німеччини після дострокових виборів у березні 1983 р. і проти політики якого нині виступає ця партія. «В галузі політики безпеки канцлер Шмідт робить або змушений робити те, що я пропонував робити багато років тому», — говорив з задоволенням лідер Християнсько-соціального союзу Ф.-Й. Штраус²⁴. Політика соціал-демократів справді була витримана в дусі консервативної опозиції ХДС/ХСС, яка не переставала «обгрунтовувати» відсутність воєнної рівноваги між Сходом і Заходом на користь соціалістичних країн, а радянську позицію щодо «подвійного рішення» НАТО розглядала як відсутність «щирості» й «волі у СРСР до роззброєння»²⁵.

В щорічній урядовій заяві «Про становище нації» канцлер Шмідт у 1981 р. наголосив на ряді «постулатів» політики безпеки ФРН. Серед них, зокрема, на такі: «тільки належність до західного Союзу (НАТО.—С. В.) може гарантувати безпеку»; «без Сполучених Штатів немає безпеки в Європі»; «разом з нашими союзниками ми стоїмо перед завданням забезпечити воєнну рівновагу між Сходом і Заходом, а де це необхідно, — відновити її»; «СРСР переважає Захід в ядерних озброєннях. Ці нерівноправні відносини не можуть такими залишатися»²⁶.

Сліпе слідування за США зумовило те, що концепція «воєнної рівноваги», пов'язана з концепцією «постійно зростаючої могутності СРСР», набула вигляду «рівноваги воєнного залякування», яка завела, кінець кінцем, СДПН у безвихідь. На підставі цієї концепції соціал-демократи робили висновок про те, що за стіл переговорів з Радянським Союзом можна сісти в тому тільки разі, якщо активно нарощувати власні озброєння. До речі, кількість та характер їх і без того ставили уже тоді ФРН на місце першого партнера США по НАТО, провідного члена Єврогрупи цього блоку.

На практиці соціал-демократичний реформізм з його плюралізмом в ідеології змикається з шаленим антикомунізмом імперіалістичних

²² Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 року.— К., 1983, с. 24.

²³ Див.: Крупська Н. К. Про Леніна: 36 статей і виступів.— К., 1980, с. 56.

²⁴ Цит. за: Международная жизнь, 1980, № 4, с. 85.

²⁵ CDU-Bundesgeschäftsstelle (Hrsg.). Wir wollen in Frieden und Freiheit leben.— Bonn, 10 S.

²⁶ Schmidt H. Bericht zur Lage der Nation. Regierungserklärung vor dem Deutschen Bundestag am 9. April 1981.— Bonn, 1981, S. 13—17.

кіл США, красномовно виявляючись у сполученні понять «національна безпека ФРН» і «атлантична солідарність». Цілком яскраво ілюструють це слова колишнього федерального канцлера Г. Шмідта: «Атлантичний союз лишається елементарною основою нашої безпеки й необхідний ...для наших зусиль, спрямованих на розрядку в усьому світі»²⁷. Насправді ж те, про що говорив лідер соціал-демократів, є намаганням добитися переваги НАТО в Європі над соціалістичними країнами, а потім розмовляти з ними з позиції сили. Подібні погляди дістали своє відображення в офіційному курсі соціал-демократичного уряду²⁸, зокрема в рішенні про «доозброєння» НАТО.

Далеко не всі в СДПН були згодні з такою точкою зору. Реально мислячі члени партії з тривогою вказували на інший бік «подвійного» рішення і сліпого наслідування планів США. «Дотримуючись тільки лозунга «краще мертвий, ніж червоний», — говорили вони, — наша країна так забезпечить себе, що ми будемо загрозувати своїм ворогам власною смертю»²⁹. Ця думка завойовувала дедалі більше прихильників серед соціал-демократів, які усвідомлюють хибність у нинішній час традиційного уявлення про еквівалентність кількості зброї у країні рівневі її безпеки. Вони розуміють, що розміщення нових американських ракет середньої дальності на території ФРН не зміцнює її безпеки, а робить заложницею Вашингтона в зв'язку з прийнятими відомою директивою № 59 в 1980 р. планами ведення «обмеженої» й «обезглавлюючої» воєн, а так само «затяжної» ядерної війни, передбаченої в документах адміністрації США³⁰.

В широкому русі громадськості ФРН проти розміщення ракет у цій країні активну участь беруть і багато соціал-демократів. Названі вище аргументи, під впливом яких з'їзд СДПН у грудні 1979 р. схвалив ракетно-ядерні плани НАТО (насамперед — відмова Білого дому ратифікувати договір ОСО-2), стали діяти у зворотному напрямі. Депутат парламенту від СДПН К. Фойгт зажадав «продумати заново» рішення Північноатлантичного блоку про «доозброєння», «оскільки ратифікація договору ОСО-2, яка давала підставу для схвалення з'їздом СДПН «подвійного рішення», не відбулася»³¹. Викликала розчарування у переважної більшості соціал-демократів й обструкціоністська позиція американської сторони на женецьких переговорах з питань обмеження ядерних озброєнь в Європі, що привела кінець кінцем до їх зриву. Пустопорожніми словами виявилось те, на що надіялася більшість у СДПН, голосуючи за натовське рішення, — обіцянка США серйозно вести переговори з СРСР. А це для багатьох було головним змістом і смислом даного рішення. В той час, як правляча верхівка партії продовжувала виправдовувати позицію Вашингтона (вона спиралася з цією метою спочатку на «нульовий» варіант, а потім на «проміжне рішення», висуваючи які американська сторона тягнула час на переговорах), рядові члени партії та зростаюча кількість осіб у керівництві розуміли хибність такого шляху. Наприклад, член правління СДПН Е. Еплер говорив, що, оскільки США ігнорують переговори, то і для європейців рішення НАТО про розміщення ракет не повинно бути обов'язковим³². Його підтримав інший видний діяч СДПН — О. Лафонтен. Наприкінці 1980 р. у Білефельді група соціал-демократів опублікувала звернення до правління партії, її парламентської фракції, а також до федерального канцлера з вимогою вжити рішучих заходів

²⁷ Presse- und Informationsamt der Bundesregierung (Hrsg.): Bulletin, 1974, 18. Mai, S. 597.

²⁸ Див., напр.: Presse- und Informationsamt der Bundesregierung (Hrsg.). Europa.— Bonn, Mai, 1982, S. 110.

²⁹ Militarismus in der Bundesrepublik: Ursachen und Formen.— Köln, 1981, S. 55.

³⁰ Правда, 1983, 27 мая, 12 июля.

³¹ Новое время, 1981, № 5, с. 12.

³² Международная жизнь, 1981, № 5, с. 112.

у галузі роззброєння. В цьому документі, який підписали 150 членів СДПН, говорилося, що остання повинна повернутися до початкової мети політики розрядки, визначеної 10 років тому, і «сигналом до повороту має стати опір рішенням НАТО про «доозброєння»³³. Протягом лише одного місяця під цим зверненням стояли вже підписи 5 тис. соціал-демократів.

Особливо яскраво антиракетні настрої в СДПН виявилися в ході підготовки й проведення її мюнхенського з'їзду, що відбувся 19—23 квітня 1982 р. Підготовка до нього проходила під знаком рішучості рядових членів поставити перед керівництвом партії питання про перегляд грудневої 1979 р. згоди СДПН на розміщення у країні нової американської ядерної зброї. Проте керівництво партії раптом вирішило не включати у порядок денний з'їзду питання про її ставлення до ракетних планів НАТО й відкласти його до осені 1983 р.

Як же лідерам СДПН удалося провести своє рішення на з'їзді в умовах, коли навіть В. Брандт перед його початком заявив: «Я не знаю жодного соціал-демократа, який хотів би мати у нас ракети»³⁴. Основним аргументом керівництва партії було посилення на те, що дві найбільші ядерні держави почали в Женеві переговори про ракетну зброю середньої дальності. І поки немає результатів, не можна поспішати виносити будь-яке судження. Не можна й відмовлятися від «подвійного рішення» НАТО, бо тоді «зникла б сама база» женецьких переговорів. Чіткіше цю думку висловлено у виступі на з'їзді голови підкомісії бундестагу по роззброєнню й контролю над озброєнням Е. Бара: «Якщо ми сьогодні скажемо: ми в 1983 році в будь-якому випадку розмістимо ракети, — то американцям не треба буде серйозно вести переговори. Однак, якщо ми скажемо: ми в будь-якому випадку не розмістимо ракети, — то тоді Радянському Союзу не треба буде вести переговори...»³⁵. Подібні аргументи наводив і Г. Шмідт, стверджуючи, що, коли відмовитися від дислокації ракет, то відпадуть шанси на переговори; тоді зникне «засіб тиску на Радянський Союз»³⁶. Це була майстерна гра на прагненнях людей до миру. Голосування на з'їзді не відбулося, проте осуд рішення Північноатлантичного блоку містився у виступах переважної більшості делегатів.

Сотні тисяч членів СДПН підписали «крефельдську відозву», прийняту в листопаді 1980 р. на форумі громадськості проти реалізації рішення НАТО, озглавленому «Атомна смерть загрожувє нам усім — не допустимо атомних ракет в Європі». Чим ближчим був час початку розміщення ракет, тим активнішими ставали виступи проти них, тим більша кількість не тільки серед рядових членів, а й у керівництві СДПН розуміли згубність для долі ФРН «подвійного рішення» НАТО, ініціаторами якого в 1979 р. були самі праві лідери соціал-демократів, зокрема канцлер Шмідт (в Західній Німеччині його називають «батьком ракетного рішення» Північноатлантичного блоку). Голова СДПН В. Брандт, критикуючи підсумки травневої наради 1983 р. семи найбільших капіталістичних країн у Вільямсберзі, жалкував, що в прийнятному зовнішньополітичному документі не знайшлося місця питанням, пов'язаним з продовженням політики розрядки. Його насторожив той факт, що в обговоренні проблем «подвійного рішення» Північноатлантичного блоку брала участь Японія, яка не є його членом³⁷.

На початок осені 1983 р. зусилля соціал-демократів були спрямовані на спроби врятувати переговори в Женеві. До того часу їх переважна більшість не сумнівалася, що США навмисно перешкоджають

³³ Новое время, 1981, № 5, с. 12.

³⁴ За рубежом, 1982, № 15, с. 8.

³⁵ Безыменский Л. Съезд отложенных решений.— За рубежом, 1982, № 18, с. 10.

³⁶ Там же.

³⁷ Правда, 1983, 2 июня.

прийняттю будь-яких пропозицій Радянського Союзу й ведуть справу до розміщення ракет. Урахувати ці пропозиції не раз закликав В. Брандт, їх важливість і конструктивність відзначав голова парламентської фракції СДПН Г.-Й. Фогель. Колишній радник федеральних канцлерів В. Брандта і Г. Шмідта, вчений-політолог, правий соціал-демократ за переконаннями, Р. Льовенталь, який раніше активно підтримував «подвійне рішення», закликав депутатів бундестагу не голосувати за розміщення «Першінгів-2» і крилатих ракет, а представників провідних країн — членів НАТО — «терміново зібратися, щоб у спокійній обстановці виробити спільну політичну стратегію для стримування певних американських настроїв»³⁸. Заступник голови парламентської фракції СДПН Х. Емке звинувачував уряд Західної Німеччини в тому, що він уже давно прийняв рішення на користь дислокації ракетно-ядерної зброї середньої дальності США у себе в країні і приєднався до точки зору Вашингтона, згідно з якою наступні переговори з СРСР можливі в умовах тиску на нього шляхом розгортання американських ракет³⁹.

Представники СДПН в комісії бундестагу з питань права зажадали провести обговорення правових проблем, які виникли у зв'язку з планами розміщення у ФРН ракет США, що суперечить конституції країни. Більшість її земельних і окружних організацій на своїх з'їздах та конференціях вимагали переглянути офіціальну позицію партії, яка все ще підтримувала «подвійне рішення» НАТО. Проти розміщення у ФРН ракет виступили соціал-демократи Бремена, Баварії, Саару, найбільшої окружної організації — Західної Вестфалії, Нижнього Рейну, Південного Гессену.

До свого надзвичайного з'їзду в Кельні (листопад 1983 р.) СДПН прийшла в абсолютній більшості впевнена у тому, що ракет в ФРН бути не повинно. Переважною кількістю голосів — 383 з 400 — було прийнято резолюцію, де говорилося, що партія «...відкидає розміщення нових американських ракет середньої дальності на землі Федеративної республіки, яке повинно початися з вини федерального уряду»⁴⁰. Оголошення головуючого про повернення СДПН на антивоєнні позиції в цьому питанні було зустрінуте бурхливими оплесками. Це рішення з'їзду показало, що партія і насамперед її керівництво знайшли у собі сили глянути в обличчя суворой дійсності й відкрито сказати: ракети США не принесуть ФРН ні міцного миру, ні бажаної безпеки. Г. Шмідт, який відстоював колишні позиції, виявився в меншості, його підтримали лише 14 делегатів з'їзду. І проте двоїстість та непослідовність, притаманні соціал-демократам, знайшли собі місце в резолюції цього з'їзду. Виступаючи у принципі проти війни, вони не засудили рішуче підготовку до неї, залишаючись на позиціях «атлантичної солідарності».

Важливе рішення СДПН про повернення на антивоєнні позиції в питанні про «доозброєння», в якому вона «переборола» саму себе, однак не змогло вплинути на позицію бундестагу. Через кілька днів після з'їзду — 22 листопада — він схвалив розміщення, що почалося в той же день, як і було заплановано заздалегідь. Дислокація 108 «Першінгів-2» і 96 крилатих ракет у ФРН загрожує стати фактом. Перша батарея ракет «Першінг-2» (13 одиниць) готова до запуску вже 15 грудня у Швєбіш-Гмюнді⁴¹. Одночасно ведеться навчання персоналу, який буде обслуговувати наступні партії ракет, розмішуваних повним ходом.

В нових умовах голова парламентської фракції СДПН Г.-Й. Фогель заявив, що вона продовжує боротьбу проти розміщення амери-

³⁸ Там же, 8 нояб.

³⁹ Там же, 12 нояб.

⁴⁰ Там же, 21 нояб.

⁴¹ Neues Deutschland, 1983, 18. Nov.

канських ракет. Слід відзначити, що важливим для соціал-демократії є усвідомлення більшістю її складу того, що їх присутність в Європі — це перерозподіл ядерного ризику в НАТО на користь США, які хочуть відвести від себе загрозу ядерної війни і жертвують для цього насамперед ФРН.

Двоїстість, особливо підтримка з боку верхівки СДПН ракетно-ядерних планів США, стала важливою причиною суперечностей в ній, у зв'язку з чим намітився глибокий розкол між її рядовими членами і керівництвом, а також в складі останнього. Все це ослабило СДПН, відштовхнуло від неї велику частину населення ФРН. У 1980 р. партія втратила приблизно 30 тис. членів, у 1981 — майже 34 тис. Найбільший відплив спостерігався в містах, промислових центрах країни. Мюнхенський з'їзд СДПН відзначив, що в неї не йде молодь. Змінилася її позиція виборців. Кількість осіб, що голосували за партію (електорат), постійно зменшувалася. Наприклад, у 70-і роки СДПН збирала майже 50% голосів, на виборах у бундестаг 1981 р. — 43, в 1983 р. — лише 38,2, втративши 4,4% електорату і 25 місць у парламенті. Загалом порівняно з 1980 р. за партію голосувало на 9% виборців менше. «Ми втратили довір'я», — констатував бургомістр Бремена, соціал-демократ Кошник⁴². Це зробило СДПН опозиційною, нагадавши її членам, що результати виборів, які в 1969 р. привели цю партію до влади, були виявом змін у настроях частини громадськості ФРН, зокрема зростання у неї тенденцій, спрямованих на реалістичну політику співробітництва і взаєморозуміння між державами⁴³.

Розміщення у ФРН, а також в Англії й Італії американських ядерних ракет середньої дальності, передбачене «подвійним рішенням» НАТО, стало фактом. «Приблизна рівновага військових сил, у тому числі ядерних, яка склалася в Європі між державами Північноатлантичного союзу і державами Варшавського Договору, об'єктивно служила справі європейської безпеки і стабільності, — підкреслювалося в Заяві Ю. В. Андропова. — Тепер США і НАТО в цілому роблять крок, спрямований на те, щоб схилити шальку терезів у свій бік. Ядерні ракети, які розгортаються поблизу кордонів Радянського Союзу і його союзників, призначені зовсім не для захисту Західної Європи — їй ніхто не загрожує. З розміщенням американських ракет на європейській землі зростає не безпека Європи, а реальна небезпека того, що США накличуть на народи Європи катастрофу»⁴⁴.

Керівництво Соціал-демократичної партії Німеччини не перестає повторювати, що вона — «партія народу». А тим часом більшість населення ФРН виступає проти присутності у своїй країні нової американської зброї середньої дальності, розміщеної за планами, схваленими СДПН. Рішення її кельнського з'їзду свідчать про те, що ця партія усвідомила помилку ракетного рішення і знайшла в собі сили визнати це офіційно. Соціал-демократія, як відзначалося на XXVI з'їзді КППС, «...могла б більше робити для захисту життєвих інтересів народів і насамперед для зміцнення миру, оздоровлення міжнародної обстановки...»⁴⁵. Її майбутнє покаже, чи буде партія західнонімецьких соціал-демократів послідовна у своєму рішенні, чи буде вона разом з народом своєї країни в нових, важких умовах антимилітаристської боротьби.

⁴² За рубежом, 1982, № 18, с. 9; Проблемы мира и социализма, 1983, № 6, с. 68.

⁴³ Внешняя политика Советского Союза и международные отношения: Сб. документов. 1969.— М., 1970, с. 257.

⁴⁴ Рад. Україна, 1983, 25 листоп.

⁴⁵ Матеріали XXVI з'їзду КППС. — К., 1981, с. 21—22.

Трибуна молодого автора

О. С. ОМЕЛЬЧЕНКО (Київ)

ВПЛИВ НАУКОВО-ТЕХНІЧНОГО ПРОГРЕСУ НА ПОЛІПШЕННЯ УМОВ ПРАЦІ ТРУДІВНИЦЬ ПРОМИСЛОВОСТІ УРСР (1971—1980 рр.)

На етапі вдосконалення зрілого соціалізму дедалі зростає роль жінок у створенні матеріально-технічної бази комунізму. Це повністю відповідає ленінській настанові про досягнення їх фактичної рівності в суспільстві. «Для повного визволення жінки і для справжньої рівності її з чоловіком треба,— писав Володимир Ілліч,— щоб було суспільне господарство і щоб жінка брала участь у спільній продуктивній праці»¹. В світлі цих настанов у Радянському Союзі здійснюється широкий комплекс соціально-економічних і політичних заходів, які сприяють реальному втіленню в життя гарантованого Конституцією СРСР рівного з чоловіками права жінок на працю².

На початок 70-х років з розширенням масштабів суспільного виробництва і загостренням проблеми трудових ресурсів зайнятість працездатного жіночого населення країни досягла високого рівня. По країні в цілому у 1970 р. серед усіх жінок працездатного віку близько 82% були зайняті в народному господарстві, а серед решти — значну частину становили учні й студенти навчальних закладів³.

В Українській РСР середньорічна чисельність жінок — робітниць та службовців збільшилася з 8361 тис. у 1971 р. до 10 424 тис. у 1980 р., що становило, відповідно, 50% і 52% загальної кількості робітників та службовців республіки⁴. Основна їх маса (наприклад, у 1974 р. 33%⁵, що становило 3047 тис. чол.⁶) була зайнята у промисловості. В 70-х роках спостерігалось зростання абсолютних і відносних показників участі трудівниць республіки в промисловому виробництві. Якщо в 1970 р. жінки становили 45% усього промислово-виробничого персоналу УРСР, то у 1974 р. — 47%⁷. Тенденція до розширення масштабів та підвищення ефективності використання їх праці дедалі більше виявлялася з дальшим розвитком єдиного народногосподарського комплексу країни, вдосконаленням організації суспільного виробництва й управління економікою, з впровадженням досягнень науково-технічного прогресу.

В УРСР, як і в інших республіках Радянського Союзу, велика увага приділялася територіальній координації у розвитку важкої і легкої

¹ Ленін В. І. Про завдання жіночого робітничого руху в Радянській республіці.— Повне збір. творів, т. 39, с. 188.

² Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік.— К., 1977, ст. 35, с. 16.

³ Социальное развитие рабочего класса СССР: Рост численности, квалификации, благосостояния рабочих в развитом социалистическом обществе. Историко-социологические очерки.— М., 1977, с. 29.

⁴ Народне господарство Української РСР у 1973 році: Статистичний щорічник. К., 1974, с. 379; Народне господарство Української РСР у 1980 році: Статистичний щорічник.— К., 1981, с. 234.

⁵ Народне господарство Української РСР у 1974 році: Статистичний щорічник.— К., 1975, с. 407. По країні ця цифра того року була нижчою — 31,8% (Женщины в СССР: Статистический сборник.— М., 1975, с. 30).

⁶ Женщины в СССР, с. 36.

⁷ Народне господарство Української РСР у 1974 році, с. 406. По країні ці показники були вищими, відповідно, 48 і 49% (Женщины в СССР, с. 32).

промисловості, добувної та обробної галузей, раціональному поєднанню чоловічої й жіночої праці. Для ліквідації диспропорцій у зайнятості працездатного населення вживалися різноманітні заходи по комплексному розвитку міст та економічних регіонів, зокрема, споруджувалися підприємства, на яких застосовувалася переважно жіноча праця. Так, у 70-і роки вступили в дію Донецький бавовняний комбінат, Макиївська бавовно- й Криворізька вовнопрядильна фабрики тощо. У малих та середніх містах розміщувалися філіали великих промислових підприємств і об'єднань.

Комплексна механізація й автоматизація виробництва полегшувала умови праці робітників, якісно змінювала зміст і характер останньої. Це сприяло поступовому зменшенню застосування фізичної сили, оскільки, за словами К. Маркса, машини роблять її зайвою⁸. Поступово зникав розподіл багатьох галузей на «чоловічі» й «жіночі». З 290 великих професійних груп, що охоплювали в першій половині 70-х років усі види виробничої діяльності в народному господарстві країни, практично не було таких, де б не працювали жінки. Причому в 156 з них вони становили 50 і більше процентів від загальної кількості всіх зайнятих⁹. Окремі види робіт, що потребують ретельності, уваги, акуратності й точності, жінки виконують краще, ніж чоловіки. Завдяки освоєнню трудівницями сучасної техніки, нових професій неухильно розширювалася сфера застосування їх праці, зокрема, на підприємствах з високим рівнем механізації та автоматизації. Водночас скорочувалася чисельність трудівниць у галузях з несприятливими умовами праці, зокрема таких, як цементна, лісопильна, торф'яна, вугільна.

Серед галузей індустрії перше місце за кількістю працюючих жінок належало машинобудуванню, де у другій половині 70-х років була зайнята $\frac{1}{3}$ загальної чисельності трудівниць промисловості країни¹⁰. Це пояснювалося швидким розвитком цієї провідної галузі промисловості й необхідністю залучення до неї у зв'язку з цим додаткової робочої сили, а також комплексною механізацією та автоматизацією виробничих процесів, що створювало сприятливі умови для праці жінок. Про ефективність її застосування свідчать високі показники чисельності жінок серед працівників галузі. Наприклад, серед промислово-виробничого персоналу в приладобудуванні країни вони становили в 1974 р. 53%¹¹, а в 1979 р.— 56%¹². Жіноча праця стає переважаючою в електронній, радіотехнічній, електротехнічній та деяких інших галузях. Особливо перспективною сферою роботи жінок є операції по складанню й монтажу, що потребують не тільки серйозної професійної підготовки, а й великої уваги та точності. Тому 80—90% обсягу складально-монтажних робіт у машинобудуванні виконували жінки¹³. На підприємствах цієї галузі в УРСР їх частка у досліджуваній період була досить високою. Зокрема, на заводі «Автоелектроапаратура» (Вінницька обл.) вона становила 50,9% загальної кількості працівників¹⁴, на Ужгородському й Мукачівському приладобудівних заводах — понад 55%¹⁵, у виробничому об'єднанні «Ждановважмаш» — 51%¹⁶ тощо. І в тому, що продуктивність праці робітників машинобудування збільшувалася найвищими в промисловості республіки темпами (на 103%

⁸ Див.: Маркс К. Капітал.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 23, с. 376.

⁹ Опыт КПСС в решении женского вопроса.— М., 1981, с. 224.

¹⁰ Татарнинова Н. И. Применение труда женщин в народном хозяйстве СССР.— М., 1979, с. 35.

¹¹ Женщины в СССР, с. 39.

¹² Поточний архів ВЦРПС. Комісія Президії ВЦРПС по роботі серед жінок. Матеріали 1979 р.

¹³ Татарнинова Н. И. Указ. соч., с. 46.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 7676, оп. 20, спр. 3729, арк. 97.

¹⁵ Бахматова Л. М., Кулинич Г. Я. Світла доля жіноча.— Ужгород, 1975, с. 31.

¹⁶ Робітничка газ., 1980, 3 лют.

протягом 1971—1980 рр.), а загальний обсяг випущеної продукції зріс за цей час на 172%¹⁷,— чимала заслуга трудівниць.

Друге місце в індустрії за чисельністю зайнятих жінок належало легкій промисловості. В Українській РСР наприкінці десятої п'ятирічки на підприємствах цієї галузі працювало майже 80% жінок^{18–19}. У 70-і роки в республіці став до ладу ряд підприємств з використанням переважно жіночої праці, в тому числі Житомирський завод хімічного волокна, Долинська швейна фабрика (Кіровоградська обл.), Луцький шовковий комбінат тощо.

Як і по всій країні, в УРСР у легкій промисловості впроваджувалися нове устаткування, прогресивна технологія, механізувалися й автоматизувалися виробничі процеси. Протягом 1971—1980 рр. було модернізовано понад 96 тис. одиниць обладнання. Продуктивність праці в галузі зросла на 50%, загальний обсяг випущеної продукції — на 62%²⁰.

Добре працював, зокрема, колектив експериментальної трикотажної фабрики «Киянка». Завдяки повсякденній увазі партійної організації й адміністрації на підприємстві успішно розв'язувалися проблеми соціально-культурного розвитку колективу, більшість якого становили жінки. Виробництво технічно переозброювалося, постійно вдосконалювалися технологія й організація праці. І як результат — фабрика щороку оновлювала майже 80% своєї продукції²¹, поставляючи торговельній мережі близько 3 млн. одиниць трикотажних виробів на суму понад 77 млн. крб. В асортименті виробів «Киянки» налічувалося близько 200 моделей, причому більш як 60% продукції було удостоєно державного Знака якості^{22–24}.

Високою була частка жінок серед працівників харчової промисловості, наприклад, у 1974 р. вона становила по країні 57%²⁵. На ряді виробництв ця цифра була вищою. Так, наприкінці десятої п'ятирічки близько 90 тис. трудівниць налічувалося на хлібопекарських підприємствах республіки, що становило більшість всіх зайнятих у цій галузі²⁶. Близько 2,5 тис. жінок (80% усього складу колективу) працювали на одному з найбільших підприємств харчової промисловості Радянської країни — Херсонському ордена Леніна консервному комбінаті²⁷.

В умовах зрілого соціалізму з'явилися нові можливості не тільки для розширення сфери застосування жіночої праці, а й для поліпшення її якості, підвищення в ній творчих функцій. Переконливим показником піднесення освітнього рівня радянських трудівниць, успішного опанування ними організаторських навичок, уміння оперативно розв'язувати відповідальні виробничі й соціальні завдання є зростання чисельності жінок серед командирів виробництва. В роки дев'ятої п'ятирічки близько 4 тис. жінок працювали керівниками промислових підприємств країни, понад 200 тис. — начальниками цехів, відділів, лабораторій, стільки ж — майстрами²⁸. Яскравим свідченням якісних змін у використанні жіночої праці, піднесення її ефективності і ролі в економічному розвитку країни є зростання кількості трудівниць — інженерно-технічних працівників. Якщо в листопаді 1970 р. у народному господарстві Української РСР було зайнято 139,4 тис. жінок — інжене-

¹⁷ Народне господарство Української РСР у 1980 році, с. 85, 90

^{18–19} Робітнича газ., 1979, 8 берез.

²⁰ Народне господарство Української РСР у 1980 році, с. 65, 85, 90.

²¹ Советская торговля, 1979, 13 марта.

^{22–24} Вечірній Київ, 1982, 7 січ.

²⁵ Женщины в СССР, с. 39.

²⁶ Робітнича газ., 1981, 14 листоп.

²⁷ Наддніпр. правда, 1975, 8 берез.; Рад. Україна, 1980, 19 жовт.

²⁸ Правда, 1975, 4 марта.

рів (понад 28,7% їх загальної чисельності в республіці), то у листопаді 1980 р.— 325,7 тис. (майже 33,9%)²⁹.

В результаті високих темпів технічного прогресу, впровадження нових форм організації праці, зростання культурно-освітнього рівня трудящих сталися істотні зміни у професійно-кваліфікаційній структурі робітничого класу. Неухильно скорочувалася кількість робітників, зайнятих некваліфікованою працею. Водночас зростає загальноосвітній рівень трудящих. Так, на 1000 зайнятих у народному господарстві УРСР початкову освіту мали в 1970 р. 233 чол., у 1979 р.— 159³⁰.

У 70-і роки збагачувалася інтелектуальним змістом і праця жінок, збільшувалася їх частка серед робітників середньої й вищої кваліфікації. Професійна підготовка трудівниць забезпечувала їм реальну можливість працювати на механізованих та автоматизованих ділянках виробництва, зокрема, за професіями, які раніше вважалися суто чоловічими,— машиніста, токаря, фрезерувальника, електрослюсаря тощо. Найбільш високими темпами збільшувалася чисельність жінок, які були зайняті на процесах, пов'язаних з наглядом за приладами, з управлінням машинами, механізмами, агрегатами, складними технологічними операціями. У роки десятої п'ятирічки жінки становили 67% усіх операторів на автоматичних лініях, 40% машиністів і мотористів на автоматах, 50—60% програмістів, кодувальників, перфораторників, техніків-електронників тощо³¹.

Радянська держава, постійно піклуючись про всіх трудящих країни, особливу увагу звертає на оздоровлення й поліпшення умов праці жінок. Ряд нормативів у зв'язку з цим включено до трудового законодавства країни. Піклуванням про робітниць прийнята постанова Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС «Про додаткові заходи по поліпшенню умов праці жінок, зайнятих у народному господарстві» (квітень 1978 р.)³², а також відповідна постанова Ради Міністрів УРСР і Української республіканської ради професійних спілок (травень 1978 р.)³³. Питання про поліпшення умов праці робітниць систематично розглядаються партійними, господарськими й профспілковими органами республіки, включаються до колективних договорів підприємств, комплексних планів соціального розвитку трудових колективів, промислових центрів.

Поліпшенню стану справ у цій галузі сприяло проведення всесоюзних громадських оглядів умов праці, побуту і відпочинку жінок (травень — листопад 1975 р. та 1977—1979 рр.). В Українській РСР тільки в ході огляду 1975 р. надійшло понад 2,3 млн. пропозицій, спрямованих на поліпшення умов праці жінок. Було здійснено ряд заходів щодо механізації та автоматизації, удосконалення технології й організації виробничих процесів, що дало можливість полегшити роботу 48,4 тис. трудівниць, поліпшити умови праці в 44,4 тис. цехів та дільниць, де працювали переважно жінки³⁴.

Завдяки органічному поєднанню досягнень науково-технічного прогресу з перевагами соціалістичного ладу в нашій країні планомірно вдосконалювалося виробництво, фізична праця дедалі більше замінювалася машинною. Особлива увага приділялася механізації виробничих процесів там, де працювали переважно жінки. Так, уже на початок десятої п'ятирічки майже 90% ткацьких верстатів у легкій промисло-

²⁹ Народне господарство Української РСР у 1980 році, с. 239, 240. (Підрахунки автора).

³⁰ Яковлева Е. Н. Экономические основы социальной однородности общества в СССР.— М., 1983, с. 94.

³¹ Новикова Э. Е. и др. Женщина, труд, семья.— М., 1978, с. 14.

³² Решения партии и правительства по хозяйственным вопросам.— М., 1979, т. 12, с. 258—259.

³³ Збірник постанов і розпоряджень Уряду УРСР, 1978, № 6, с. 21—22.

³⁴ Засідання Верховної Ради Української РСР 9-го скл. 2-а сесія (11—12 грудня 1975 р.): Стеногр. звіт.— К., 1976, с. 89; Об'єднаний архів УРРПС (далі — ОА УРРПС), ф. 2605, оп. 8, спр. 9596, арк. 6.

вості були автоматизовані³⁵. В СРСР здійснювалося передбачення В. І. Леніна про те, що техніка за соціалізму «...зробить умови праці більш гігієнічними, звільнить мільйони робітників від диму, пилу і бруду, прискорить перетворення брудних огидних майстерень у чисті, світлі, гідні людини лабораторії»³⁶.

Відомо, що певні виробничі умови справляють на організм жінок несприятливий вплив. У зв'язку з цим у країні створено мережу науково-дослідних установ, які розробляють заходи, спрямовані на зміцнення здоров'я трудівниць, попередження їх можливих захворювань. У 1975 р. 38 науково-дослідних інститутів медичного профілю, 46 кафедр акушерства та гінекології вели дослідження з гігієни праці й професійних захворювань жінок³⁷. Водночас розширювалися державні асигнування на охорону праці. В УРСР, зокрема за 1971—1980 рр., вони досягли 3389 млн. крб.³⁸ Тільки на підприємствах легкої промисловості на поліпшення умов праці, техніку безпеки і промислову санітарію у період дев'ятої п'ятирічки щорічно витрачалося понад 8 млн. крб.³⁹ Так, на Черкаському шовковому комбінаті за перше півріччя 1972 р. на це було виділено 29,7 тис. крб.⁴⁰

Заходи, що вживалися, давали вагомий результат. Так, на Макіївській бавовнопрядильній фабриці, збудованій за останнім словом науки і техніки, завдяки облицюванню стелі й стін приміщень спеціальною плиткою значно зменшилися виробничі шуми⁴¹. На багатьох підприємствах з метою усунення одноманітності й напруженості праці на конвейєрах запроваджувалася науково обгрунтована зміна швидкості їх руху протягом робочого дня, а також виконання робітниками різних операцій. Ці поліпшення стосувалися значної кількості жінок, оскільки, наприклад, у легкій та харчовій промисловості країни — галузях з використанням переважно жіночої праці — на конвейєрах було зайнято 80% робітників основного виробництва⁴². Поліпшенню самопочуття трудящих, піднесенню їх працездатності сприяє також виробнича гімнастика, що проводиться на багатьох підприємствах.

Радянським трудовим законодавством встановлено ряд правил, які забороняють жіночу працю на шкідливих для здоров'я ділянках виробництва, а також під землею (крім деяких нефізичних видів робіт, санітарного чи побутового обслуговування). Жінкам не дозволяється працювати там, де доводиться переносити й пересувати предмети, вага яких перевищує допустимі межі. У липні 1978 р. Державний комітет СРСР по праці й соціальних питаннях і Президія ВЦРПС затвердили список виробництв, професій і робіт, на яких забороняється застосування жіночої праці⁴³. Згідно з ним у 1979 р. на підприємствах Міністерства кольорової металургії СРСР, наприклад, було вивільнено 1800 робітниць, Міністерства вугільної промисловості — 2621⁴⁴. Жінок переводили за їх згодою на іншу роботу, а при відсутності можливості працевлаштування за професією вони могли перекваліфікуватися або опанувати нові спеціальності. На цей час (у межах 6 місяців) за ними зберігалися попередня середньомісячна заробітна плата і безпе-

³⁵ Женщина в социалистическом обществе.— М., 1976, с. 64.

³⁶ Ленин В. И. Одна з великих перемог техніки.— Повне збір. творів, т. 23, с. 91.

³⁷ Влияние научно-технического прогресса на изменение характера женского труда в условиях социалистического общества: Тезисы докладов Всесоюзной научно-практической конференции.— Иваново, 1975, с. 120.

³⁸ Народне господарство Української РСР у 1982 році.— К., 1983, с. 283.

³⁹ ОА УРРПС, ф. робітників текстильної і легкої промисловості, оп. 1, спр. 471, арк. 7.

⁴⁰ Черкаський обласний державний архів, ф. 3251, оп. 1, спр. 235, арк. 10.

⁴¹ Робітничая газ., 1981, 17 жовт.

⁴² Вопросы экономики, 1979, № 6, с. 63.

⁴³ Бюллетень Госкомтруда СССР, 1978, № 12, с. 3—23.

⁴⁴ Поточний архів ВЦРПС. Комісія Президії ВЦРПС по роботі серед жінок. Матеріали за 1980 р.

рервний трудовий стаж⁴⁵. Отже, матеріальні інтереси трудівниць не ущемлялися.

Додаткові труднощі для жінок, певні психологічні перевантаження, викликані порушенням режиму, створює тризмінна праця. Радянським трудовим законодавством забороняється залучення до роботи в нічний час вагітних жінок, а також тих, що мають дітей віком до року⁴⁶. Проте в 70-х роках ще чимало трудівниць промисловості УРСР були зайняті у вечірні й нічні зміни. Так, у 1975 р. 130 підприємств легкої промисловості республіки мали тризмінний режим роботи⁴⁷. Значно менше практикувалися нічні зміни на підприємствах машинобудування⁴⁸. У зв'язку з цим жінки з охотою йшли на них працювати. Дальша реконструкція підприємств, модернізація обладнання дали можливість у ряді галузей промисловості поступово перебудувати графіки роботи, звільнити жінок від нічних змін. Так, завдяки раціоналізації виробничих процесів тільки в Харківській області протягом 1975 р. з роботи в нічні зміни було вивільнено 1108 жінок⁴⁹.

У зв'язку із загостренням проблеми трудових ресурсів дедалі більшого значення набувало питання організації для трудівниць режиму неповного робочого часу. Адже переважна більшість жінок (84,1%), які не були зайняті в суспільному виробництві, перебувала в активному працездатному віці (до 45 років)⁵⁰. Тільки у Львові, наприклад, наприкінці десятої п'ятирічки налічувалося близько 3 тис. трудівниць, які через сімейні обставини змушені були тимчасово не працювати⁵¹. Тим часом надання жінкам можливості працювати вдома або неповний робочий день (тиждень) сприяло значному скороченню їх звільнень за особистими мотивами. Комуністична партія підтримала цей підказаний життям шлях поєднання жінками виробничої діяльності з материнством. У статті 26-й Основ законодавства Союзу РСР і союзних республік про працю було зафіксовано положення про неповний робочий час⁵². XXV з'їзд КПРС поставив завдання: «Створювати жінкам, які мають дітей, ширші можливості працювати неповний робочий день або неповний робочий тиждень, а також працювати вдома»⁵³.

Виробнича діяльність на умовах неповного робочого часу не призводила до будь-яких обмежень тривалості щорічної відпустки, нарахування трудового стажу тощо. Жінки не втрачали набутої спеціальності і рівня кваліфікації, не поривали зв'язків зі своїми трудовими колективами. Крім того, навіть часткова участь жінок у суспільному виробництві позитивно позначалася на бюджетах їх сімей.

Поступово визначалися ділянки й конкретні робочі місця, де міг застосовуватися неповний робочий час. Наприклад, у 1977 р. їх перелік визначило Міністерство кольорової металургії СРСР разом з ЦК профспілки працівників галузі⁵⁴. Проте через недоліки в організації цієї справи застосування неповного робочого часу у суспільному виробництві в цілому по країні наприкінці десятої п'ятирічки ще не було належного розвитку, хоча й з'явилася тенденція до деякого його розширення. Так, у 1974 р. кількість жінок — робітниць та службовців,

⁴⁵ Абрамова А. А. Труд женщин.— М., 1982, с. 65, 66.

⁴⁶ Зарбота партии и правительства о благе народа: Сб. документов (октябрь 1964—1973).— М., 1974, с. 486.

⁴⁷ ОА УРРПС, ф. робітників текстильної і легкої промисловості, оп. 1, спр. 471, арк. 1.

⁴⁸ Татарінова Н. И. Указ. соч., с. 43.

⁴⁹ ОА УРРПС, ф. 2605, оп. 8, спр. 9910, арк. 5.

⁵⁰ Соц. труд, 1978, № 4, с. 106.

⁵¹ Робітничка газ., 1981, 30 липня.

⁵² Зарбота партии и правительства о благе народа, с. 472—473.

⁵³ Матеріали XXV з'їзду КПРС.— К., 1976, с. 245.

⁵⁴ Поточний архів ВЦРПС. Комісія Президії ВЦРПС по роботі серед жінок. Матеріали за 1978 р.

які працювали за цим режимом, становила 0,32% від їх загальної чисельності в СРСР⁵⁵, а у 1979 р.— 0,5%⁵⁶. Найширше цей режим застосовувався у легкій та місцевій промисловості, а також у машинобудуванні.

У місцевій та легкій промисловості досить значного поширення набула надомна праця жінок. В УРСР тільки на підприємствах місцевої промисловості чисельність надомників у роки десятиї п'ятирічки перевищила 20 тис. Так, у Києві в цій галузі їх працювало понад 4,7 тис. чол.— на фабриках художньої галантереї, сувенірно-подарункових та картонажних виробів⁵⁷.

В Українській РСР, як й у всій країні, в 1971—1980 рр. відбулися істотні зміни в застосуванні праці жінок у промисловому виробництві, зокрема, збільшилася їх загальна кількість, зріс професійний рівень. На основі механізації й автоматизації виробничих процесів поступово скорочувалася жіноча праця на ручних, малокваліфікованих та фізично важких роботах, створювалися сприятливіші умови для підвищення її творчого характеру.

⁵⁵ Соц. труд, 1978, № 4, с. 106.

⁵⁶ Лит. газ., 1979, 16 мая.

⁵⁷ Багрова І. В. Женский труд: социально-экономические проблемы.— К., 1983, с. 73.

Є. П. СТЕПАНОВИЧ (Київ)

ПРО УЧАСТЬ ДЕМОКРАТИЧНОГО СТУДЕНТСТВА ВИЩИХ СПЕЦІАЛЬНИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДІВ УКРАЇНИ В РЕВОЛЮЦІЇ 1905—1907 рр.

Революція 1905—1907 рр., яка була, за образним висловом В. І. Леніна, «генеральною репетицією»¹ Великого Жовтня, збагатила робітничий клас Росії досвідом політичної боротьби й сприяла згуртуванню навколо нього всіх демократичних верств населення, які виступили проти самодержавства.

Гегемоном революційного руху був пролетаріат, керований партією більшовиків. Одним з перших за ним у політичну боротьбу включилося демократичне студентство. Своїм революційним запалом, активними діями воно вписало чимало яскравих сторінок у літопис історичних подій 1905—1907 років.

Ділом довели свою готовність боротися під проводом робітничого класу проти самодержавства, зокрема, й студенти вищих спеціальних навчальних закладів². Це пояснювалося тим, що вони були тісніше зв'язані з пролетаріатом, ніж молодь, яка вчилася в інших вузах. Їх соціальний склад був демократичнішим порівняно, наприклад, з університетами. Студенти вищих спеціальних навчальних закладів, готуючись до трудової діяльності, проходили виробничу практику на промислових підприємствах, де вони близько знайомилися з робітниками, їх життям. Обмін революційною літературою, думками сприяв розвиткові політичної свідомості обох сторін. Однак участь молоді з указаних вузів у революції 1905—1907 рр. ще не дістала належного висвіт-

¹ Див.: Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне збір. творів, т. 41, с. 9.

² Випускники цих закладів на відміну від випускників інших вузів працювали у промисловості та сільському господарстві країни.

лення в сучасній радянській історіографії, незважаючи на те, що студентському руху загалом присвячено чимало праць³.

Пропонована замітка є спробою показати участь демократичного студентства вищих спеціальних навчальних закладів України у революційних подіях 1905—1907 рр.

Початком революції став, як відомо, розстріл робітників біля Зимового палацу в Петербурзі 9 січня 1905 р. Слідом за цією подією хвиля страйків охопила всю країну. Протягом січня 1905 р. вони відбулися в 66 містах⁴. «Кривава неділя», підкреслював В. І. Ленін, була уроком громадянської війни та революційного виховання⁵ не тільки для пролетаріату, а й для передової інтелігенції. Своє обурення з приводу кривавого злочинства царизму висловлювало і демократичне студентство, оголосивши зразу ж після цієї події всеросійський страйк, в якому взяли участь близько 40 тис. чол.⁶ До страйкової боротьби включилася й молодь, що навчалася у спеціальних вищих навчальних закладах України. На початок ХХ ст. на її території діяли такі з них, як харківські ветеринарний і технологічний, Київський політехнічний інститути та Катеринославське вище гірниче училище.

На знак протесту проти розстрілу робітників студенти Київського політехнічного інституту (КПІ) влаштували 15 січня 1905 р. сходку⁷, на якій вирішили припинити заняття й організувати вуличну демонстрацію⁸. Цей виступ мав яскраво виражений політичний характер. Напередодні в аудиторіях вузу було розповсюджено листівку із закликом підтримати страйки робітників країни. Місцеві власті направили до інституту наряд поліції, сотню козаків з 1-го Урупського полку і зведений батальйон, сформований з частин Бендерського та Луцького полків, на чолі з поліцмейстером⁹. Студенти з допомогою каміння й води з пожежного крана відбивали їх атаки. Після закінчення сходки у фізичній аудиторії вони вийшли через запасний вихід і направилися в місто, де й влаштували демонстрацію¹⁰. 10 її учасників було заарештовано поліцією¹¹.

Через деякий час у КПІ відбулися курсові наради, на яких обговорювалося питання про влаштування нової демонстрації та страйку на знак протесту проти сваволі царського уряду. В країні наростала революція. Власті, побоюючись, щоб Київський політехнічний інститут не став місцем політичних виступів, оголосили про його закриття з 15 січня. Незважаючи на це, вузівська молодь явочним порядком продовжувала збиратися у приміщенні КПІ. 31 січня у хімічному корпусі відбулася сходка, в якій взяли участь 600 студентів, а також ряд прогресивних професорів¹². У прийнятій резолюції висувалася, зокрема,

³ Олесич Н. Я. В. И. Ленин о роли студенческой молодежи в первой русской революции.—Уч. зап. Ленингр. ун-та. М., 1969, вып. 34, с. 16—26; Гусятников П. С. Революционное студенческое движение в России.—М., 1971, 264 с.; Шалаев Н. Ф. Участие студентов Военно-медицинской академии в революции 1905—1907 гг.—Сов. здравоохранение, 1980, № 8, с. 53—56; Иванов А. Е. Демократическое студенчество в революции 1905—1907 гг.—Истор. зап., 1982, т. 107, с. 171—225; Иванов А. Е., Шелохаев В. В. Тенденции развития движения российского студенчества в период революции 1905—1907 годов.—История СССР, 1982, № 2, с. 19—34; та ін.

⁴ Ерман Л. К. Интеллигенция в первой русской революции.—М., 1966, с. 58.

⁵ Див.: Ленін В. І. Початок революції в Росії.—Повне зібр. творів, т. 9, с. 190.

⁶ Нариси історії Комуністичної партії України.—К., 1977, с. 71.

⁷ 1905 г. на Украине: Хроника и материалы.—Харьков, 1926, с. 297.

⁸ Гусятников П. С. Указ. соч., с. 143.

⁹ Бондаренко И. Н. Большевики Киева в первой русской революции (1905—1907 гг.).—К., 1960, с. 103.

¹⁰ Киевский политехнический институт. 40 лет: Юбилейн. сб.—К., 1939, с. 45; 1905 г. на Украине., с. 297.

¹¹ Бондаренко И. Н. Указ. соч., с. 104.

¹² Из истории Киевского политехнического института.—К., 1961, т. 1, с. 152.

вимога про скликання Установчих зборів на основі загального, прямого, рівного виборчого права й таємного голосування¹³.

Хоч, як і КПІ, всі вищі навчальні заклади міста були закриті, демократичне студентство продовжувало брати активну участь у зборах та сходках трудящих. Так, на сходці службовців управління Південно-Західної залізниці, яка відбулася 7 лютого 1905 р., понад 200 її учасників (з 2600) становили студенти¹⁴. Велику роль в її організації, як і взагалі у розгортанні революційного руху в місті, відіграв професійний революціонер О. Г. Шліхтер¹⁵.

Дедалі більше представників демократичної молоді вищих навчальних закладів активно включалися у революційну боротьбу. Показовими в цьому плані були, зокрема, результати сходки у КПІ, що мала місце 12 лютого 1905 р. За станом на 31 січня того року, у цьому вузі навчалися 1448 студентів. 1005 їх брали участь у вирішенні питання про початок страйку. З них 996, тобто 99,1% усіх присутніх, висловилися за припинення занять¹⁶.

21 лютого 1905 р. в Києві відбулися збори студентів університету та політехнічного інституту. На них були присутні 679 чол. Збори ухвалили резолюцію, в якій закликали вузівську молодь приєднатися до революційного пролетаріату й підтримати його боротьбу проти самодержавства¹⁷.

Після «кривавої неділі» студентський рух набув великого поширення і в Катеринославі. 20 січня 1905 р. студенти місцевого гірничого училища (КВГУ) провели сходку, на якій вирішили на знак протесту припинити заняття й оголосити траур по загиблих¹⁸. Нерідко учасниками таких зборів були прогресивні викладачі вузів. 9 лютого у Харкові, наприклад, відбулася сходка демократично настроєної молоді, в якій взяла участь і 6 професорів. Там було прийнято рішення припинити заняття до 1 вересня й висловлювалася надія, що до того часу «існуючий у Росії спосіб правління повинен змінитися»¹⁹. 9 лютого 1905 р. майже всі вищі навчальні заклади міста, в тому числі ветеринарний та технологічний інституту, як і багато інших вузів країни, припинили заняття на півроку²⁰.

Характерною рисою загальноросійського студентського страйку 1905 р. було те, що його учасники підтримали загальні політичні вимоги трудящих: про повалення самодержавства, скликання Установчих зборів, тобто про докорінну зміну державного ладу в країні. Отже, демократично настроєна молодь вузів солідаризувалася з пролетаріатом. Розгортання студентського руху в той час було одним з виявів дальшого наростання революції у Росії.

Більшовицька партія, особисто В. І. Ленін надавали великого значення залученню передової інтелігенції, в тому числі й студентів, на бік революції. Члени місцевих організацій РСДРП розгорнули агітаційно-пропагандистську роботу серед вузівської молоді, налагодили зв'язки з учасниками соціал-демократичних гуртків, які діяли у вищих спеціальних навчальних закладах. Так, у Катеринославі серед інтелігенції активно працювала С. І. Гопнер, а, зокрема, в КВГУ — більшовик про-

¹³ 1905 г. на Украине..., с. 297.

¹⁴ Там же, с. 45.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Отчет о состоянии Киевского политехнического института... за 1904/1905 учебный год.— Киев, 1906, с. 67; Из истории Киевского политехнического института, с. 160.

¹⁷ Революция 1905—1907 років на Україні: 36. документів і матеріалів.— К., 1949, с. 113; Вперед, 1905, 23(10) берез.

¹⁸ Екатеринославщина в революции 1905—1907 гг.: Документы и материалы.— Днепропетровск, 1975, с. 50.

¹⁹ 1905 г. на Украине..., с. 300.

²⁰ Гусятников П. С. Указ. соч., с. 143.

фесор В. М. Маковський і його соратник інженер О. С. Іловайський²¹. У Києві відомі революціонери Г. М. Кржижановський і О. Г. Шліхтер також проводили активну роботу по залученню студентів до революційної діяльності.

Багато уваги пропаганді революційних ідей серед вузівської молоді Харкова приділяв В. Д. Бонч-Бруєвич²². Агітаційною роботою серед студентства в цьому місті займався також тісно зв'язаний з більшовицькою групою Харківської організації РСДРП соратник Ф. А. Сергєєва (Артема) Д. М. Бассалиго²³.

Таким чином, під впливом розгортання революційного руху пролетаріату міцнів і рух демократичного студентства. Передова молодь вузів країни об'єднувалася з робітниками й разом з ними брала участь у боротьбі проти самодержавства.

З наростанням революції політична криза царизму набувала дедалі ширшого загальнонаціонального характеру. Після III з'їзду РСДРП, що відбувся в липні — серпні 1905 р., було взято курс на підготовку збройного повстання. Постало завдання ще тіснішого згуртування навколо пролетаріату усіх демократичних сил країни. ЦК РСДРП, обраний на III з'їзді партії, запропонував розробити рекомендації, зокрема, для студентства, щоб підготувати його до вирішальних подій²⁴. У зверненні Центрального Комітету РСДРП «До всієї учнівської молоді», опублікованому у вересні, говорилося про необхідність «використати аудиторії.., щоб негайно розпочати підготовку до збройного повстання». В цьому документі рекомендувалося «широко пропагувати ідеї повстання, знайомити товаришів із завданнями й тактикою вуличної боротьби, виробити цілеспрямовані форми організації для бойового моменту, організувати бойові дружини, сприяти мобілізації пролетаріату». Звернення закінчувалося таким закликком: «За все це негайно повинне взятися революційне студентство і для цієї мети воно повинне перетворити зали університетів та інститутів у штаб-квартири революційної боротьби»²⁵. У зверненні також підкреслювалося, що більшість демократичної вузівської молоді підтримує пролетаріат у його боротьбі проти самодержавства²⁶. Передове студентство активно відгукнулося на цю відозву.

Слідом за вузівською молоддю Петербурга і Москви студенти України прийняли рішення про відкриття інститутів у вересні 1905 р. і початок занять. Це було зроблено, щоб перетворити вузи на революційну трибуну для трудящих мас, які б могли там вільно обговорювати політичні питання²⁷. З цією метою було використано «Тимчасові правила» вищих навчальних закладів, видані під тиском революційних подій міністерством народної освіти 28 серпня 1905 р., які надавали учнівській молоді право збиратися у приміщеннях вузів. 9, 16 і 20 вересня в КПІ, наприклад, пройшли сходки, присвячені відкриттю інститутів, на яких були присутні, крім студентів, і робітники²⁸.

В Харкові політичні мітинги у вересні відбувалися не лише на заводах, а й у вищих навчальних закладах. Робітники і студенти активно виступали за підготовку збройного повстання²⁹. На сходках студен-

²¹ Гопнер С. И. Большевики Екатеринослава в 1905 г.— Вопр. истории, 1955, № 3, с. 27.

²² Шморгун П. М. 1905-й рік на Україні.— К., 1980, с. 50.

²³ Бассалиго К. Революционное движение в Харькове в 1905—1906 гг. (Воспоминания).— Летопись революции, 1924, № 1(6), с. 120.

²⁴ 1905 г. на Украине., с. 4.

²⁵ Пролетарий, 1905, 27 сент.

²⁶ Всероссийская политическая стачка в октябре 1905 г.— М.—Л., 1955, ч. 1, с. 100—101.

²⁷ Див.: Ленін В. І. Доповідь про революцію 1905 року.— Повне збір. творів, т. 30, с. 303.

²⁸ 1905 г. на Украине., с. 342—343.

²⁹ Там же, с. 195.

ти ХТІ вимагали також повернення професорів і викладачів, звільнених у квітні 1905 р. за розпорядженням міністерства народної освіти³⁰.

Питання про право студентів мати свої організації, зокрема клуби, про відкриття вузів обговорювалися на IV всеросійському студентському з'їзді, який відбувся 13 вересня 1905 р. у Выборгу. Учнівська молодь починала розуміти, що демократизація вищих навчальних закладів можлива тільки в ході революційних перетворень у країні.

Вересневі події у вузах показали, що політична свідомість демократичного студентства значно зросла. Воно дедалі більше йшло в форматі боротьби пролетаріату за повалення самодержавства.

Більша частина революційно настроєних студентів голосувала на сходках за активізацію боротьби проти самодержавства, перетворення вузів у місця проведення мітингів, зборів. Так, 2 вересня 1905 р. у КПІ відбулася сходка, на якій були присутні близько 600 студентів з 1448, що значилися за списком³¹. У виступах на ній на перший план висувалися політичні вимоги: повалення самодержавства, здобуття політичних свобод. Сходка закінчилася прийняттям такої постанови: «1) Недовіра наша до... діяльності уряду лишається непорушною. 2) Ми вважаємо необхідним продовжувати боротьбу за досягнення повної політичної свободи і соціальних благ». За цю резолюцію проголосували 392 студенти³², тобто 65,3% присутніх.

У Жовтневому всеросійському політичному страйку разом з робітниками брала участь і молодь з вищих спеціальних навчальних закладів країни. У ті дні Харків, зокрема, став місцем бурхливих революційних подій. 10 жовтня колони робітників заповнили вулиці. До них приєдналися й студенти з університету. В той же день відбулися сутички з козаками. Почалося спорудження барикад, в якому взяли участь робітники та вузівська молодь з університету, технологічного та ветеринарного інститутів Харкова. Забарикадований університет, над яким майорів червоний прапор, став опорним пунктом 2 тис. робітників і студентів. Було створено комітет боротьби, в який входив більшовик Д. Бассалиго³³. Проте цей виступ не переріс у збройне повстання. Надто нерівними були сили. Захисники барикад залишили свої позиції, вирішивши з почестями поховати загиблих. На кладовищі після похорону вбитих відбувся 15-тисячний мітинг трудящих, в якому взяли участь і студенти. Після цього за розпорядженням генерал-губернатора всі вищі навчальні заклади Харкова було закрито.

Цей виступ яскраво характеризує революційне піднесення серед прогресивно настроєної вузівської молоді під час Жовтневого політичного страйку.

10 жовтня 1905 р. розпочався політичний страйк у Києві. Аудиторії КПІ та інших вузів міста стали фактично революційною трибуною. Там збиралися тисячі робітників, службовців і представників вузівської молоді. 13—14 жовтня, зокрема, в університеті на мітингу серед 10 тис. трудящих було багато студентів³⁴. Учасники сходок виступали за бойкотування булігінської Думи, скликання Установчих зборів та початок збройного повстання проти самодержавства. В ході Жовтневого політичного страйку прискорився процес політичної диференціації вузів-

³⁰ Харківський обласний державний архів (ХОДА), ф. 770, оп. 1, 1905 р., спр. 517.

³¹ Отчет о состоянии Киевского политехнического института... за 1904/1905 учебный год, с. 67.

³² Из истории Киевского политехнического института, с. 169.

³³ Бассалиго К. Революционное движение в Харькове в 1905—1906 гг. (Воспоминания).— Летопись революции, 1924, № 1(6), с. 124—125; Астахов В. А., Кондуфор Ю. Ю. Революционные события 1905—1907 гг. в Харькове и губернии.— Харьков, 1955, с. 58.

³⁴ Шморгун П., Корольов Б., Кравчук М. Київ у трьох революціях.— К., 1963, с. 25.

ської молоді, зросла її класова свідомість. Найстійкішими серед неї були студенти-більшовики, які закликали до дальшої боротьби проти царизму.

У процесі розгортання революційного руху виникали страйкові комітети, які під час Жовтневого політичного страйку перетворилися в Ради робітничих депутатів. «Вони,— відзначав В. І. Ленін,— виникли як органи боротьби **страйкової**. Вони стали дуже швидко, під тиском неохідності, органами **загальнореволюційної** боротьби з урядом. Вони перетворилися **нестримно**, з огляду на розвиток подій і перехід від страйку до повстання,— **в органи повстання**»³⁵.

21 жовтня 1905 р. на мітингу трудящих, що відбувся в Київському політехнічному інституті, більшовики розповіли присутнім про діяльність Рад робітничих депутатів у ряді міст країни і закликали створити такий орган у Києві³⁶. А 30 жовтня в тому ж приміщенні відбувся перший пленум Київської ради робітничих депутатів³⁷. Ці органи стали центрами об'єднання революційно настроєних мас, організаторами бойових дружин трудящих³⁸ для підготовки до збройного повстання.

27 вересня 1905 р. у Катеринославі, в КВГУ, пройшли збори, де було близько 2 тис. чол. присутніх — в основному демократично настроєні студенти й робітники. Там проголошувалися промови, спрямовані проти царського уряду. В жовтні передова вузівська молодь міста, як і в Харкові, брала участь у спорудженні барикад. Така політична активність студентів пояснювалася насамперед тим, що вони спілкувалися з робітниками і переймали у них досвід революційної боротьби.

Під час Жовтневого політичного страйку проти царизму пліч-о-пліч виступали робітники, солдати і передова вузівська молодь. Так, трудящі Києва активно підтримали збройну демонстрацію солдатів трьох рот саперної бригади в місті 18 листопада 1905 р. на чолі з підпоручиком Б. П. Жадановським. У зв'язку з цією подією на території Південноросійського машинобудівного заводу (нині — «Ленінська кузня») відбувся мітинг трудящих. Крім робітників, у числі його учасників (16 тис. чол.) були також сапери і студенти³⁹. В. І. Ленін дав високу оцінку злиттю «...революційної армії з революційним пролетаріатом і студентством»⁴⁰. Співчували солдатам та допомагали їм також демократично настроєні викладачі й професори КПІ. Пораненого Б. П. Жадановського, наприклад, помістили в одному з будинків на території цього вузу. 29 грудня того ж року під час обшуку поліція виявила там керівника повстання саперів, якого переховував професор М. Н. Тихвінський⁴¹. І після поразки виступу саперів в інституті продовжувалися мітинги робітників і студентів⁴². Незабаром, з 20 листопада, вуз було закрито.

Восени 1905 р. пролетаріат країни, ведучи за собою широкі маси трудящих, готувався до вирішальних бойових дій — збройного повстання. У підготовку до нього включилося й передове студентство вищих спеціальних навчальних закладів. Вузівська молодь вступала в бо-

³⁵ Ленін В. І. Розпуск Думи і завдання пролетаріату.— Повне збір. творів, т. 13, с. 302.

³⁶ Ястребов Ф. 1905 р. у Києві.— Київ—Харків, 1930, с. 73; Шморгун П. М. Більшовицькі організації України в революції 1905—1907 рр.— К., 1975, с. 102.

³⁷ Нариси історії Київської обласної партійної організації.— К., 1967, с. 56.

³⁸ Див.: Ленін В. І. До бойового комітету при Санкт-Петербурзькому комітеті.— Повне збір. творів, т. 11, с. 319; Шморгун П. М. Ради робітничих депутатів на Україні в 1905 р.— К., 1955, с. 28—33.

³⁹ История городов и сел Украинской ССР: Киев.— К., 1982, с. 173.

⁴⁰ Ленін В. І. Умиряюче самодержавство і нові органи народної влади.— Повне збір. творів, т. 12, с. 114.

⁴¹ Из истории Киевского политехнического института, с. 200.

⁴² ЦДІА УРСР, ф. 442, оп. 855, 1905 р., спр. 451, арк. 27.

йові дружини, які організовували робітники, брала участь у сутичках з поліцією.

В грудні 1905 р. революція вступила у свою найвищу фазу — впри- тул підійшла до збройного повстання. Першими в збройну боротьбу включилися робітники Красної Пресні у Москві. Їх підтримав пролетаріат України. У великих промислових центрах — Харкові, Києві, Катеринославі — прокотилася хвиля страйків, учасниками яких були робітники і молодь. Зокрема, студенти Харківського технологічного інституту 12 грудня приєдналися до страйкуючих робітників заводу Гельферіх-Саде, були присутні на організованому там більшовиками мітингу. Разом з трудівниками цього підприємства вони стійко трималися під час його облоги та обстрілу царськими військами. Коли фасад заводу було зруйновано, військам і поліції вдалося зайняти його територію. Серед заарештованих було чимало студентів⁴³.

У Катеринославі, де активно діяв комітет РСДРП, було організовано дружини самооборони, до складу яких входили й студенти КВГУ⁴⁴. Молодь з київських політехнічного інституту та університету на початку листопада 1905 р. створила при міському комітеті РСДРП озброєний загін, так званий академічний легіон⁴⁵. 13 листопада його члени звернулися через газету «Киевские новости» з відозвою до населення про збір грошей для озброєння легіону. В середині листопада він мав у своєму складі 600 чол.

20 листопада в Києві було запроваджено воєнний стан⁴⁶. Посилювалися репресії царизму проти Ради робітничих депутатів (зокрема, на Шулявці її члени змушені були тоді піти в підпілля), а також революційно настроєних трудящих. У відповідь на масові арешти й обшуки бойові робітничі дружини виганяли агентів охранки, провокаторів із згаданої території, яка стала називатися «пролетарською республікою». Рада була там єдиним органом влади. Студенти КПІ перебували в самому центрі «Шулявської республіки».

11 грудня 1905 р. на об'єднаному засіданні Київського виконкому Ради робітничих депутатів та членів комітету РСДРП було прийнято рішення про підтримку московських робітників. У зв'язку з цим наступного дня деякі заводи Києва оголосили страйк. Його підтримали й передові студенти міста. Проте внаслідок дезорганізаторської діяльності меншовиків він не переріс у збройне повстання. Хоч цей виступ і закінчився невдачею, робітники, а також демократичне студентство збагатилися новим досвідом революційної боротьби.

Після грудневого збройного повстання революція пішла на спад. У вищих навчальних закладах, як і всюди, запанувала реакція. Доноси наглядачів, заборони сходок, масові арешти й заслання студентів були характерними для вузів у ті роки⁴⁷.

Таким чином, студентський рух, який активно розгорнувся у роки першої буржуазно-демократичної революції в Росії, був складовою частиною загальнонародної боротьби, спрямованої проти самодержавства. Певне місце у цьому русі належало виступам молоді з вищих спеціальних навчальних закладів. Внаслідок специфіки свого навчання у цих вузах вона найближче стояла до робітничого класу, була зв'язана з комітетами РСДРП, що зумовило її політичну активність у революційних подіях 1905—1907 рр.

⁴³ Харьковский государственный университет им. А. М. Горького за 150 лет. (1805—1955) — Харьков, 1955, с. 179.

⁴⁴ О н и а н и В. Большевицкая партия и интеллигенция в первой русской революции. — Тбилиси, 1970, с. 317.

⁴⁵ Из истории Киевского политехнического института, с. 189.

⁴⁶ История городов и сел: Киев, с. 173.

⁴⁷ ХОДА, ф. 770, оп. 1, 1906 р., спр. 553, арк. 103, 278; 1907 р., спр. 574, арк. 175 зв.; ЦДІА СРСР, ф. 25, оп. 1, 1908 р., спр. 5820, арк. 130, 195, 238, 290.

НА ДОПОМОГУ ПРОПАГАНДИСТАМ І СЛУХАЧАМ СИСТЕМИ МАРКСИСТСЬКО-ЛЕНІНСЬКОЇ ОСВІТИ

Консультації з курсу „Історичний досвід КПРС“

БОРОТЬБА КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЗА ПЕРЕМОГУ СОЦІАЛІЗМУ В СРСР

Сучасна епоха характеризується дедалі активнішим розвитком процесу переходу від капіталізму до соціалізму. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває вивчення набутого марксистсько-ленінськими партіями соціалістичних країн, насамперед КПРС досвіду боротьби за побудову нового суспільства. Перемога соціалізму є найбільшою подією в житті радянського суспільства і Комуністичної партії. Народ нашої країни першим прокладав шлях до нового соціального ладу. Комуністична партія у творчих пошуках виробляла форми і методи керівництва цим процесом; вона з честю витримала всі випробування. Досвід КПРС по втіленню в життя ленінського плану побудови соціалізму в нашій країні має всесвітньо-історичне значення. Він широко висвітлений в документах ЦК КПРС, історико-партійній літературі, зокрема в працях: «От капитализма к социализму. Основные проблемы переходного периода в СССР. 1917—1937 гг.» (М., 1981), «Строительство социализма в СССР и крах оппортунизма» (М., 1982), «Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине» (К., 1982).

При вивченні теми «Боротьба Комуністичної партії за перемогу соціалізму в СРСР» слід звернути увагу на такі питання:

1. Комуністична партія — керівна сила будівництва соціалізму.
2. Всенародний подвиг на фронті індустріалізації. Стахановський рух.
3. Перемога колгоспного ладу на селі.
4. Здійснення культурної революції.
5. Розв'язання національного питання.

Приступаючи до розгляду *першого* питання, пропагандист відзначає, що початок соціалістичному будівництву в нашій країні поклав Великий Жовтень. З націоналізацією основних засобів виробництва виник новий, соціалістичний уклад. Однак для перетворення його в пануючий необхідний був час, певний перехідний період. Капіталістичні держави намагалися відкинути нас назад, утруднити розвиток нового соціалістичного ладу. «Вони не скинули нового ладу, створеного революцією, — писав В. І. Ленін, — але вони їй не дали йому змоги зробити зараз же такий крок вперед, який би виправдав передбачення соціалістів, який би дав їм змогу з величезною швидкістю розвинути продуктивні сили, розвинути всі ті можливості, які склалися б в соціалізм...»¹.

Будівництво соціалістичного суспільства, неминучість утвердження якого науково обґрунтували класики марксизму-ленінізму було нелегкою справою. Розгромивши об'єднані сили внутрішньої контрреволюції і міжнародного імперіалізму, переможно закінчивши громадянську

¹ Ленін В. І. Краше меньше, та краше.— Повне збір. творів, т. 45, с. 379.

війну, радянські люди, очолювані Комуністичною партією, приступили до перетворення в життя ленінського плану побудови соціалізму. Цей план охоплював всі основні сфери суспільного життя. Тільки соціалістична індустріалізація і колективізація сільського господарства, культурна революція, справедливе розв'язання національного питання, вчив Ленін, змогли перетворити в історично найкоротший строк нашу Батьківщину в могутню соціалістичну державу.

Ці завдання радянському народові довелося розв'язувати в умовах серйозного ускладнення міжнародної обстановки, ворожого капіталістичного оточення, низького рівня розвитку продуктивних сил і культури, успадкованого від царизму, переважання дрібнотоварного сільського господарства, долати наслідки світової і громадянської воєн, іноземної інтервенції.

Будівництво соціалізму було для нас складною справою ще й тому, що ми були першими, нам ні в кого було вчитися. Комуністична партія добре знала загальний напрям шляху, що веде до соціалізму, але їй були невідомі всі проблеми, які постануть на кожній ділянці цього шляху. Визначальна роль у здійсненні марксистсько-ленінського вчення про побудову соціалізму належить Комуністичній партії. Тільки вона, вчив В. І. Ленін, може «...вести весь народ до соціалізму, спрямовувати і організовувати новий лад, бути учителем, керівником, вождем усіх трудящих і експлуатованих...»². Щоб успішно виконувати цю роль партія повинна дбати про єдність своїх рядів, бути завжди зв'язаною з народом, бути непримиренною до опортунізму.

Партія пильно охороняла єдність своїх рядів, озброювала народні маси ясною ленінською програмою боротьби за перемогу соціалізму в СРСР і організовувала цю перемогу. Пропагандисту важливо акцентувати увагу на питанні боротьби за єдність партії, проти опортунізму, що знайшло відображення в документах партійних з'їздів, пленумів ЦК КПРС та інших матеріалах, в багатотомній «Історії Комуністичної партії Радянського Союзу» (К., 1973, т. 4, кн. друга), в «Істории Коммунистической партии Советского Союза» (за ред. Б. Н. Пономарьова, М. С. Волина, В. С. Зайцева и др.—М., 1983), в «Нарисах історії Комуністичної партії України» (К., 1977), а також в нарисах історії обласних партійних організацій республіки.

Боротьба за єдність партії, це була боротьба за маси, за торжество марксистсько-ленінізму, за чистоту марксистсько-ленінської теорії. Вона займає чільне місце в історії нашої партії. Серед численних питань, навколо яких точилася ця боротьба з усіма опортуністичними течіями і опозиційними групами, можна виділити такі, що не сходили з порядку дня. Це корінні проблеми майбутнього нашої країни, можливості перемоги в ній соціалізму і шляхи її досягнення.

Особливо небезпечним для справи побудови соціалізму був троцькізм. Троцькісти посилили атаку на партію, на ленінську ідейну спадщину. Вони заперечували можливість побудови соціалізму в нашій країні. Їх політика вела до відмови від завоювань Жовтня, до реставрації капіталізму. Партії, щоб відстояти марксистсько-ленінське вчення, зберегти єдність своїх рядів в боротьбі за побудову соціалізму, довелося вести з троцькізмом п'ять дискусій з питань, від розв'язання яких залежала доля соціалізму. Рішучу боротьбу вела партія також з правими капітулянтами, які теж заперечували можливість побудови соціалізму в СРСР. Борючись з троцькізмом, правою опозицією, партія викривала їй давала рішучу відсіч націонал-ухильникам. В цій боротьбі партія ідейно загартувалась, єдність її лав зміцніла. Ізоляція і розгром антиленінських опозиційних груп стали найважливішою умовою перемоги соціалістичного будівництва.

² Ленін В. І. Держава і революція.— Повне зібр. творів, т. 33, с. 25.

Зміцніла також єдність партії і народу. Це знайшло свій вияв у широкій підтримці робітничим класом, трудовим селянством, інтелігенцією генеральної лінії партії на побудову соціалізму. Як відзначалося на листопадовому (1982 р.) Пленумі ЦК КПРС, це була сила, яка допомогла і допомагає нам у найтяжчі моменти розв'язувати найскладніші завдання. Ця сила — єдність наших партійних рядів, колективна мудрість партії, її колективне керівництво, єдність партії і народу (Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 12 листопада 1982 року. — К., 1982, с. 7).

Просування Радянського Союзу по шляху до соціалізму супроводилося загостренням класової боротьби в країні. Партія мобілізувала революційну активність робітничого класу і трудящих селян проти капіталістичних елементів міста і села. В гострій класовій боротьбі був зламаний опір куркульства, що виступало проти колективізації і ліквідовано шкідництво у промисловості. Зміцнів союз робітників і селян під керівництвом робітничого класу. Партія перебудувала свої ряди і роботу всіх масових організацій трудящих відповідно до завдань соціалістичного будівництва.

Розглядаючи *друге* питання, пропагандист показує, що, здійснюючи соціалістичні перетворення нашої країни, партія керувалася ленінською настановою: «...єдиною можливою економічною основою соціалізму є велика машинна індустрія»³. Виходячи з наукового аналізу тогочасної міжнародної та внутрішньої обстановки, нагромадженого досвіду революційних перетворень, XIV з'їзд партії (грудень 1925 р.) висловився за втілення в життя ленінського курсу на індустріалізацію країни з тим, щоб СРСР з країни, яка ввозила машини і устаткування, перетворився в країну, яка виготовлятиме їх. З'їзд сформулював роль партії в соціалістичній індустріалізації країни, конкретизував засоби і методи будівництва соціалізму. Соціалістична індустріалізація була ключем до реконструкції всього народного господарства, умовою зростання робітничого класу, основою зміцнення його союзу з трудовим селянством, виробничої змички міста і села.

Ленінські ідеї соціалістичної індустріалізації, отримавши дальший розвиток в документах партії, були схвально зустрінуті партійними організаціями.

Партія, розв'язуючи завдання індустріалізації країни, зосередила зусилля радянського народу насамперед на вишукуванні коштів за рахунок внутрішніх нагромаджень, найсуворішого режиму економії. Ці питання висвітлюються в книзі «Ленинский план социалистической индустриализации и его осуществление» (М., 1969), «Нарисах історії Комуністичної партії України», посібниках з історії КПРС, в «Очерках истории профессиональных союзов Украинской СРСР» (К., 1983) та інших працях.

Важливо показати ту роботу, яку провели комітети місцевих парторганізацій, громадські організації, трудящі по забезпеченню будов і підприємств необхідними коштами і засобами. Велику роль у нагромадженні коштів відіграв квітневий (1926 р.) Пленум ЦК ВКП(б).

Україна, як і центральна частина Російської Федерації, на відміну від інших республік, в наслідок історичних умов, що склалися, мала більш високий рівень промислового потенціалу. Вони подавали допомогу іншим союзним республікам у подоланні їх економічної відсталості, успадкованої від царизму. В парторганізаціях республіки широко розгорнулася боротьба за створення нагромаджень. При Раднаркомі, ВРНГ УРСР, в усіх народних комісаріатах, округах і районах діяли спеціальні комісії по проведенню режиму економії. Трудящі

³ Ленін В. І. III конгрес Комуністичного Інтернаціоналу 22 червня—12 липня 1921 р.— Повне зібр. творів, т. 44, с. 46.

віддавали загальній справі не лише свою самовіддану працю, але й особисті заощадження, підписувались на державні позики. Завдяки постійній увазі партії капіталовкладення у велику промисловість України у 1928/29 господарському році перевищили майже вдвічі суму попереднього року⁴. На той час в основному було розв'язано проблему соціалістичного нагромадження.

Широко розгорнулася боротьба за усунення техніко-економічної залежності СРСР від капіталістичного світу. Партійні організації особливу увагу приділяли дальшому розвитку соціалістичного змагання, основним змістом якого була боротьба за освоєння нової техніки як головної ланки піднесення соціалістичної економіки. Соціалістичне змагання було випробуванням методом, з допомогою якого партія залучала до будівництва соціалізму широкі маси трудящих. Тільки в нашій республіці на початку 1930 р. кількість робітників-ударників становила понад чверть мільйона чоловік⁵.

Першокласна техніка і кадри, які оволоділи нею, утвердження соціалістичних виробничих відносин, соціалістичного ставлення до праці створили умови для переходу соцзмагання на новий, більш високий етап, початок якому поклали шахтарі Донбасу. Він виник на шахті «Центральна—Ірміно» і був названий стахановським за ім'ям його зачинателя — вибійника О. Г. Стаханова.

Стахановський рух відіграв велику роль у виконанні державних планів розвитку народного господарства, у забезпеченні перемоги у Великій Вітчизняній війні. Тисячі добровольців, головним чином молоді, вирушали на будови Дніпрогесу, Магнітки, Турксибу, Комсомольська-на-Амурі і Березників, Харківського, Челябінського і Сталінградського тракторних велетнів, Горьковського і Московського автозаводів — туди, де створювались форпости соціалістичної індустрії, ширлося соціалістичне змагання. Якщо в промисловості країни у 1930 р. в ньому брало участь 29% робітників, то у 1935 — 72%. Перша і друга п'ятирічки були виконані достроково.

Використовуючи величезні переваги соціалістичного ладу, наша країна змогла менш ніж за три перші п'ятирічки розв'язати корінні проблеми індустріалізації країни. Соціалістична індустріалізація, відзначалося на XXVI з'їзді КПРС, стала найглибшим перетворенням, яка докорінно змінила обличчя нашої держави. За своїми історичними масштабами, значенням і наслідками вона по праву може бути поставлена в один ряд із здійснюваним нині переведенням нашого народного господарства на рейки інтенсивного розвитку (Див.: Матеріали XXVI з'їзду КПРС. — К., 1981, с. 127).

При розгляді *третього* питання, слід показати, що одним з найскладніших після завоювання робітничим класом політичної влади завдань було соціалістичне перетворення сільського господарства. Адже це була справа нова, незвідана. Необхідно було перебороти вікову силу звички дрібного власника, змінити його психологію, переконати в перевагах колективістського життя. До соціалістичного перетворення села партія приступила з перших днів перемоги Жовтневої революції.

Заміна дрібного селянського господарства великим колективним виробництвом є історичною необхідністю і об'єктивною закономірністю переходу від капіталізму до соціалізму. В створенні передумов соціалістичного сільського господарства важливе місце належить розвитку кооперації у всіх її формах. Спираючись на ленінський кооперативний план, квітневий (1925 р.) Пленум ЦК РКП(б) підкреслив, що виникнення і зростання кооперативних начал на селі створює «...попередні умови для поступового (добровільного) переходу до великого колек-

⁴ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 389—390.

⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 13, спр. 333, арк. 5.

тивного сільського господарства, з'єднаного з застосуванням найновіших прийомів механізації його і з електрифікацією»⁶.

Завдяки послідовним і цілеспрямованим зусиллям партії і Радянської держави на Україні, як і в країні в цілому, була створена розгорнута система кооперативних об'єднань. Важливе значення в підготовці умов колективізації мала контракція посівів зернових і технічних культур, що зростала з року в рік. На її основі впроваджувалась плановість у сільському господарстві, з її допомогою посилювався вплив соціалістичної промисловості на аграрний сектор економіки. Вона сприяла виробничому об'єднанню селян. Своєрідною формою переконання селян про переваги колективного господарювання було впровадження сівозмін в процесі землевпорядкування.

Незважаючи на скрутні економічні можливості того часу, держава надавала посильну матеріальну допомогу селянським виробничим об'єднанням.

XV з'їзд партії (грудень 1927 р.), всебічно обговоривши стан розвитку сільського господарства, прийшов до висновку розгорнути колективізацію сільського господарства, здійснити перехід у землеробстві до великого соціалістичного виробництва, побудованого на новій техніці. Велике значення у переході села на колективне господарювання мало створення машинно-тракторних станцій. Характеризуючи роль МТС, XVI конференція ВКП(б) відзначила, що вони є одним із «...методів усунування найважливіших виробничих процесів усієї маси індивідуальних господарств»⁷.

Створення і розвиток МТС були органічно пов'язані з першими успіхами індустріалізації. Вони стали найприйнятнішою формою, що забезпечувала з боку держави підведення матеріально-технічної бази під велике колективне господарство і керівництво ним. В наслідок діяльності МТС ще більше зміцнювався союз робітничого класу і селянства, зміцнювалися виробничі зв'язки між містом і селом.

У 1929 р. бідняцько-середняцькі верстви села повернули в бік колгоспів, почався масовий колгоспний рух. Враховуючи нову обстановку в радянському селі, партія і уряд проголосили перехід від політики обмеження й витіснення куркульських елементів до політики ліквідації куркульта як класу на основі суцільної колективізації.

Трудяще селянство гаряче схвалювало нову політику партії щодо куркульта. Колгоспний рух бурхливо зростає. На 1 лютого 1930 р. у республіці було вже кілька округів суцільної колективізації: Білоцерківський, Єлісаветградський, Миколаївський, Одеський, Прилуцький, Херсонський, Шевченківський та інші. Проте поряд з дійсними досягненнями в колгоспному будівництві були й упущення, помилки (в деяких місцях порушувався ленінський принцип добровільності кооперативного руху, мали місце випадки прояву примусу щодо середнього селянства, перегини у виборі форм колгоспного будівництва). Проте труднощі, помилки й недоліки мали тимчасовий характер, вони не могли істотно позначитися на тому великому перевороті, який відбувся в житті села. Це були помилки пошуку, зумовлені відсутністю досвіду. Партія розгорнула енергійну роботу по виправленню допущених помилок і викривлень. Вона сміливо викривала, відкрито говорила про них народові.

Рішуче виправляючи викривлення партійної лінії на селі, партія посилала увагу до організаційно-господарського зміцнення колгоспів, яке знайшло закріплення в ряді постанов ЦК ВКП(б), прийнятих навесні 1930 р., та в положеннях Примірного статуту сільськогосподар-

⁶ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1979, т. 3, с. 153.

⁷ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК.— К., 1980, т. 4, с. 202.

ської артілі. Партія ліквідувала помилки в колгоспному будівництві, закріпила перші успіхи колективізації.

Пропагандисту слід наголосити, що дальший розвиток колгоспного руху вимагав правильної постановки організації і оплати праці, зміцнення трудової дисципліни. Необхідно було також очистити колгоспи від ворожих елементів, забезпечити їх кваліфікованими кадрами, посилити політичну роботу серед колгоспників. Важливе значення в цій справі мали створені в 1933 р. політичні відділи при МТС та радгоспах. Вони стали центрами не тільки організаційно-господарського, але й політичного керівництва колгоспами, провідниками впливу партії на широкі маси трудового селянства.

Велике значення для зміцнення колгоспного ладу мав II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників (лютий 1935 р.).

На кінець другої п'ятирічки була завершена колективізація сільського господарства. Як і по всій країні, у нашій республіці провідним став соціалістичний сектор. Йому належала майже вся валова продукція сільського господарства. Було успішно завершено перехід мільйонів селянських господарств на шлях колгоспів, на шлях соціалізму. Пропагандисту для ілюстрації матеріалу можна використати книги: «Народное хозяйство СССР 1922—1972 гг.» (М., 1972), Трапезников С. П. «Ленинизм и аграрно-крестьянский вопрос» (М., 1974, т. 2), Боголюбов К. М. «Верным курсом» (М., 1980), «Проблемы истории советского крестьянства» (М., 1981) та інші.

Розглядаючи *четверте* питання, необхідно показати, що Жовтнева соціалістична революція означала корінний поворот не тільки в політиці і економіці, а й в галузі духовного життя суспільства, в галузі культури. Вона визволила народ з духовного рабства і відкрила йому небачений простір для творчості. Мета докорінних перетворень духовного життя суспільства полягала в тому, підкреслював В. І. Ленін, щоб «...всю суму нагромадженого капіталізмом багатющого, історично неминуче-необхідного для нас запасу культури і знань і техніки, — перетворити все це із знаряддя капіталізму в знаряддя соціалізму»⁸.

Завданням величезної ваги була, зокрема, ліквідація неписьменності. Так, на Україні на час революції дві третини населення не вміло читати і писати. Неписьменність сільського населення становила понад 80%, а серед жінок — 90%⁹. Це вимагало мобілізації зусиль партійних організацій, під керівництвом яких профспілки, комсомол та інші громадські організації розгорнули роботу по ліквідації неписьменності. У республіці було запроваджено загальну початкову освіту. На протязі другого десятиріччя Радянської влади кількість трудящих республіки, що ліквідували неписьменність зростає у чотири рази порівняно з першим¹⁰. Радянська Україна перетворилась у республіку суцільної письменності, що мало величезне значення для долі соціалістичного будівництва.

Одним з найважливіших завдань соціалістичного будівництва було формування нової, народної інтелігенції. Партія розгорнула велику роботу по підготовці кадрів із робітників і селян, висуванню їх на керівну роботу, залученню на сторону Радянської влади і поступове перевиховання в дусі соціалізму буржуазних спеціалістів. За роки перших двох п'ятирічок вузи й технікуми Української РСР підготували понад 320 тис. спеціалістів народного господарства¹¹. Значними були успіхи у підготовці інженерно-технічної інтелігенції.

⁸ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства.— Повне зібр. творів, т. 36, с. 359—360.

⁹ Ленинский план построения социализма и его осуществление на Украине, с. 188.

¹⁰ Там же, с. 193.

¹¹ Ленінське вчення про культурну революцію та його здійснення на Україні.— Київ, 1970, с. 95.

Великого значення в процесі здійснення культурної революції партія надавала розвитку науки і техніки. Радянська держава не шкодувала коштів на розвиток науки. Якщо в першу п'ятирічку асигнування на це становили по країні 826,4 млн. крб., то в другу вони збільшилися у 3,6 раза. Зростала кількість наукових установ і науковців. На початку першої п'ятирічки мережа науково-дослідних інститутів та їх філіалів становила 438 одиниць, а на кінець другої п'ятирічки — 806. Більше, ніж в двічі зросла за цей час кількість науковців¹². Тільки в нашій республіці на кінець другої п'ятирічки діяло 224 наукових установи¹³.

В загальній системі ідейно-політичного виховання мас, здійснення культурної революції чільне місце належало літературі і мистецтву. У роки розгорнутого наступу соціалізму по всьому фронту КП(б)У, як і вся партія, багато уваги приділяла підвищенню їх виховної ролі.

У радянських республіках створювались спілки письменників. На Україні вона була організаційно оформлена в липні 1934 р. на Першому з'їзді письменників республіки. У серпні того ж року на I Всесоюзному з'їзді радянських письменників у Москві була утворена Всесоюзна спілка письменників. З'їзд одностайно визнав, що соціалістичний реалізм є основним методом художньої літератури. Період побудови основ соціалізму став важливим етапом на шляху створення єдиної по духу і своєму змісту радянської соціалістичної культури.

Велику роль у здійсненні культурної революції відіграли творчі взаємозв'язки радянських народів. Особливо плідними вони були в галузі народної освіти, створення кадрів народної інтелігенції, розвитку науки, літератури і мистецтва. У тісному контакті над розв'язанням загальних проблем працювали народні комісаріати освіти радянських республік, товариства «Геть неписьменність!». Всеросійська надзвичайна комісія по ліквідації неписьменності та Центральне видавництво народів СРСР випускали багато підручників і посібників національними мовами, у тому числі українською. Одним із джерел забезпечення народного господарства кадрами був міжреспубліканський обмін інженерно-технічними працівниками.

Важливою формою подолання успадкованої від царизму культурної відсталості окремих націй і народностей стала підготовка спеціалістів корінної національності для одних республік у навчальних закладах інших. Велику роль у розвитку наукового співробітництва братніх республік відіграла Академія наук СРСР. Вона справляла вирішальний вплив на становлення науки в національних районах країни, об'єднувала зусилля їх учених у розв'язанні багатьох актуальних проблем. В процесі соціалістичного будівництва розширювалися і вдосконалювалися взаємозв'язки братніх літератур, театрального та інших видів мистецтва. З питань культурної революції може бути використана література: «Культурне будівництво в Українській РСР. Зб. докум.» (К., 1960, т. I), «Народное образование в СССР. Сб. докум. 1917—1973» (М., 1973).

Зупиняючись на *останньому* питанні, пропагандист підкреслює, що успішне будівництво соціалізму в СРСР було б неможливе без справедливого розв'язання національного питання, одного з найболючіших, найдраматичніших питань в історії людського суспільства. Вперше науковий аналіз змісту національного питання і його класової суті був зроблений основоположниками марксизму. Вони дійшли до висновку про те, що ворожі відносини між націями можуть зникнути лише

¹² Расходы на социально-культурные мероприятия по единому государственному бюджету СССР (союзному, республиканским и местным) за 1-ю и 2-ю пятилетки (1928/29—1937 гг.).—М., 1939, с. 37; История Коммунистической партии Советского Союза.—М., 1971, т. 4, кн. вторая, с. 227, 472.

¹³ Нариси історії Комуністичної партії України, с. 456.

в результаті ліквідації класових антогонізмів в середині націй. Розв'язати це завдання, вважали вони, може самий передовий клас — пролетаріат, керований партією комуністів. «Тільки пролетарі, — писав Ф. Енгельс, — здатні знищити національну відособленість, тільки пролетаріат, що пробуджується, може встановити братерство між різними націями»¹⁴.

В результаті перемоги Великого Жовтня народи колишньої царської Росії вперше здобули можливість історичного вибору, право самим визначати свою долю. Вони зробили свій вибір: добровільно об'єдналися в могутній союзній державі і, спираючись на безкорисливу допомогу російського народу, рішуче стали на шлях нового життя. Пропагандист для ілюстрації може використати працю Ю. В. Андропова «Шістдесят років СРСР» (К., 1982).

Вірні принципам пролетарського інтернаціоналізму й дружби народів трудящі України на чолі з КП(б)У палко підтримали ленінську ідею створення єдиної союзної держави. Радянська Україна виступила одним з ініціаторів утворення СРСР. Об'єднавчий рух за утворення Союзу РСР набрав у республіці всенародного характеру. VII Всеукраїнський з'їзд Рад одностайно прийняв резолюцію про підтримку ленінської ідеї — негайне утворення нового державного об'єднання під назвою «Союз Соціалістичних Радянських Республік».

Утворення СРСР було тріумфом ленінізму, ленінської національної політики, перемогою ідеології марксизму-ленінізму над ідеологією буржуазного націоналізму. Воно знаменувало собою переломний момент в історичній долі радянських народів, стало одним із вирішальних факторів, які забезпечили сприятливі умови для перебудови суспільства на соціалістичних засадах, створило небачені можливості соціального, економічного і культурного розвитку, зміцнення оборонної могутності як Країни Рад у цілому, так і кожної радянської республіки зокрема.

Те, що утворення Союзу РСР було торжеством інтернаціоналізму, проявом політичної мудрості Комуністичної партії переконливо свідчать успіхи, досягнуті в будівництві соціалізму. Адже тільки в умовах дружби і взаємодопомоги республік можна було розв'язувати складні завдання соціалістичної індустріалізації, колективізації сільського господарства, культурної революції. Послідовне проведення генеральної лінії партії на індустріалізацію сприяло становлення єдиного загальносоюзного народногосподарського комплексу — провідної сили міжкласового і міжнаціонального єднання трудящих, подолання фактичної економічної нерівності народів. В ході боротьби за соціалізм інтернаціоналізувалося і життя радянського селянства.

В нашій країні дістала цілковите підтвердження історична правота марксизму-ленінізму відносно того, що національне питання може бути розв'язане тільки на класовій основі при керівній і спрямовуючій ролі Комуністичної партії, науково обґрунтована політика якої є гарантом правильності його розв'язання. Докладніше про це пропагандист ознайомиться в працях: «З позицій пролетарського інтернаціоналізму» (К., 1981), Грошев І. І. «Сущность национальной политики КПСС» (М., 1982), Куличенко М. І. «Нация и социальный прогресс». (Л., 1983).

Так за ленінським планом здійснювалося будівництво соціалізму в нашій країні. Ліквідація експлуататорських класів, індустріалізація, колективізація, культурна революція, розв'язання національного питання — такі були ланки єдиного революційного процесу, який привів до корінних змін — створення основ соціалізму. Головним його результа-

¹⁴ Енгельс Ф. Свято націй у Лондоні. — Маркс К. і Енгельс Ф. Твори, т. 2, с. 565.

том стало утвердження соціалістичних виробничих відносин у всіх галузях народного господарства. Під керівництвом Комуністичної партії трудящі Радянського Союзу розв'язали найважче завдання соціалістичної революції — будівниче.

Вирішальні успіхи соціалізму відбулися в суспільному устрої. Змінився класовий склад населення. Всі експлуаторські класи були ліквідовані. Залишилися робітничий клас, клас селян і тісно зв'язана з ними інтелігенція. Склалася небачена в світі соціальна і морально-політична єдність народу. В країні остаточно сформувалися соціалістичні нації, для яких характерними стали міцна дружба і братерське співробітництво. Конституція СРСР, що була затверджена VIII Надзвичайним з'їздом Рад СРСР у грудні 1936 р., законодавчо закріпила перемогу соціалізму в нашій країні.

КПРС була першою партією робітничого класу, яка ідеї наукового соціалізму втілила в життя, побудувала соціалістичне суспільство, на своєму досвіді розкрила шлях і засоби здійснення цього історичного завдання. На досвіді нашої країни вперше розкрилась всесвітньо-історична роль робітничого класу як єдиного революційного класу сучасної епохи, який в союзі з трудящими масами і під керівництвом Комуністичної партії змогли здійснити соціалістичну революцію, взяти владу в свої руки і забезпечити побудову соціалістичного суспільства.

В процесі суспільного розвитку і революційного руху КПРС довела, що марксистсько-ленінське вчення є єдино вірним, що воно повністю відповідає потребам сучасного соціального прогресу, відповідає на всі питання, які висуває життя, практика революційної боротьби, вказує всім народам світу шляхи руху до їх заповідної мети. В. І. Ленін звертав особливу увагу на всесвітньо-історичне значення того досвіду, який вперше в історії складався в Радянській державі: «Коли країна стала на шлях величезних перетворень, тоді заслугою цієї країни і партії робітничого класу, перемігшого в цій країні, є те, що до завдань, які ставилися раніше абстрактно, теоретично, ми щільно підійшли практично. Цей досвід не забудеться... Він увійшов в історію, як завоювання соціалізму, і на цьому досвіді майбутня міжнародна революція споруджуватиме свою соціалістичну будову»¹⁵.

Історичний досвід КПРС не тільки переконливо розкриває велич революційно-перетворюючої сили теорії наукового комунізму, значення її творчого розвитку, а й показує необхідність захисту і відстоювання чистоти марксизму-ленінізму від різного роду опортуністичних переколювань і ревізії, які є однією з найважливіших умов єдності рядів партії, її бойовитості.

І. І. КОЛОМІЙЧЕНКО (Київ)

¹⁵ Ленін В. І. Промова на I Всеросійському з'їзді Рад народного господарства 26 травня 1918 р.—Повне зібр. творів, т. 36, с. 360.

НАШ КАЛЕНДАР

М. Ф. ВЛАДИМИРСЬКИЙ Радянський народ свято береже пам'ять про (До 100-річчя з дня народження) славних більшовиків ленінської когорти, що

стояли біля джерел більшовицької партії, боролися за перемогу Жовтневої революції і побудову нового суспільного ладу. Одним з таких солдатів партії був Михайло Федорович Владимирський — активний партійний та державний діяч.

М. Ф. Владимирський народився 4 березня (20 лютого) 1874 р. в м. Арзамасі Нижегородської губернії (нині Горьковської області) у сім'ї священика. В чотирнадцять років поступив до Нижегородської духовної семінарії. Там він вперше познайомився з вченням Маркса у нижегородських марксистських гуртках і з революційним робітничим рухом.

Після закінчення в 1894 р. семінарії М. Ф. Владимирський став студентом медичного факультету Томського університету. Через рік він став студентом медичного факультету Московського університету, брав участь в революційній роботі, вів пропагандистську роботу серед робітників та студентів. Згодом М. Ф. Владимирський став одним з керівників революційної марксистської організації — Московського «Робітничого Союзу»¹. В жовтні 1896 р. М. В. Владимирського заарештовують і після кількох місяців ув'язнення висилають під нагляд поліції до Нижнього Новгорода.

Через два роки Михайло Федорович повернувся до Москви і зразу налагодив зв'язки з місцевими соціал-демократами, разом з А. І. Ульяновою-Єлізаровою, А. В. Луначарським увійшов до складу першого Московського комітету РСДРП². За завданням комітету він працював під партійними кличками «Семенов», «Камський», «Лікар» серед студентів і робітників. Урядові власті пильно слідували за молодим революціонером і навесні 1899 р. його заарештували і вислали з Москви у Нижній Новгород. Переслідування поліції змусили його емігрувати за кордон, в Німеччину. Там він навчався на медичному факультеті в Гейдельберзькому, а потім Берлінському університетах і брав участь у роботі закордонної організації ленінської «Искры».

В 1902 р. М. Ф. Владимирський повернувся до Росії і влаштувався помічником лікаря в Нижегородському повіті і одразу включився в партійну роботу. У 1903—1905 роках, як член нижегородської партійної організації, Михайло Федорович керував робітничими гуртками, розповсюджував листівки, в 1905 р. — бойовою дружиною соромовських робітників. Після II з'їзду РСДРП він відстоював більшовицькі позиції, рішуче виступав проти меншовиків. Підтримав написане В. І. Леніним звернення «До партії», яке стало програмою боротьби за скликання III з'їзду РСДРП. Михайло Федорович був делегатом від нижегородської парторганізації на Північній конференції комітетів більшості, яка відіграла значну роль у підготовці III з'їзду партії.

В період першої буржуазно-демократичної революції, проживаючи у Москві, він, як член Московського комітету РСДРП, разом з М. І. Васильєвим-Южиним, В. Л. Шанцером (Маратом) керував загальним політичним страйком, брав участь у грудневому збройному повстанні, а після його поразки працював санітарним лікарем Московського земства, продовжуючи політичну роботу.

В 1906 р. на одній з явок поліція заарештувала М. Ф. Владимирського, але після дев'ятимісячного ув'язнення, через відсутність доказів його звільнили. За згодою Московського комітету партії Владимирський емігрував за кордон, на цей раз у Францію. Там Михайло Федорович лікар за професією, не маючи французького громадянства, не міг займатися лікарською практикою і, щоб прогодувати сім'ю, змушений був працювати розвізником молока, найматися на випадкові роботи.

¹ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу.— К., 1965, с. 227.

² Правда, 1974, 4 марта.

В еміграції М. Ф. Владимирський познайомився з В. І. Леніним, який поставився до нього уважно і сердечно. У листі до А. І. Ульянової-Єлізарової Володимир Ілліч і Надія Костянтинівна писали: «Враження він (Владимирський — Л. Н.) справляє хороше. Зблизитися скільки-небудь з ним мені не довелося. Тепер він оселився за містом, де дітям буде краще. Бідує він дуже; зовсім останнім часом, кажуть, маленьку-малесеньку винагороду пощастило йому дістати за тимчасову роботу. Зустрічаюся з ним дуже рідко. Бідує тут еміграція страшенно»³.

М. Ф. Владимирський і в Парижі брав участь у партійному житті — входив до складу другої паризької групи сприяння РСДРП, разом із І. Ф. Арманд, Н. К. Крупською, М. О. Семашком працював у центральних закордонних установах партії, займався розповсюдженням партійної літератури, доставкою її в Росію, збиранням коштів для потреб партії та ін.

Напередодні першої світової війни більшовики у складних умовах вели гостру боротьбу з російським та міжнародним опортунізмом. У серпні 1914 р. у Відні мав відбутися Міжнародний соціалістичний конгрес, якому передувала нарада у Брюсселі. ЦК РСДРП за пропозицією В. І. Леніна послав на нараду разом з І. Ф. Арманд, І. Ф. Поповим і М. Ф. Владимирського⁴. Делегація успішно виконала покладене на неї завдання і ЦК РСДРП висловив її членам подяку «за уміле і енергійне відстоювання партійної лінії»⁵.

В червні 1917 р. Михайло Федорович повернувся до Росії і продовжував роботу у Московській партійній організації. В жовтневі дні був одним з членів партійної «п'ятірки» по керівництву повстанням, а після його перемоги перебував на господарській роботі, входив до Президії Московської Ради. На VII з'їзді партії був обраний до складу Центрального Комітету РКП(б).

У 1919—1921 роках М. Ф. Владимирський — заступник наркома внутрішніх справ РСФРР. Він вніс значний вклад в роботу по створенню і зміцненню місцевих Рад. Влітку 1921 р. разом з М. І. Калініним на агітпоїзді «Октябрьская революция» здійснив поїздку на Поволжя, Урал, під час якої роз'яснював трудящим рішення X з'їзду РКП(б), цікавився питаннями організації охорони здоров'я.

Михайло Федорович брав участь у розробці ряду законодавчих актів, читав курс лекцій у Комуністичному університеті ім. Я. М. Свердлова з питань радянського будівництва, який кілька разів перевидався⁶. У згаданій праці М. Ф. Владимирський наводить також дані і по Україні, зокрема про участь профспілок у діяльності Рад, показує деякі особливості в роботі безпартійних конференцій та ін.⁷ Одну з цих публікацій М. Ф. Владимирського «Два роки радянського будівництва» високо оцінив В. І. Ленін на VII Всеросійському з'їзді Рад: «У нас тов. Владимирський, заступник наркома внутрішніх справ, — відзначив Володимир Ілліч, — опублікував матеріал з історії цих з'їздів. Коли я побачив цей матеріал, я сказав: ось історичний матеріал, який доводить, між іншим, що не було ще в історії цивілізованих народів ні одної країни, де була б так широко застосована пролетарська демократія, як у нас в Росії»⁸. Перу Михайла Федоровича належить також праця «Очерки рабочего и социал-демократического движения в Нижнем Новгороде и Сормове» (М., 1957), написана на основі власних спостережень і широкого використання архівних документів.

Наприкінці 1922 р. партія направила М. Ф. Владимирського на Україну. Він був заступником голови Раднаркому УРСР, головою Укрдержплану, обирався членом ВУЦВК. На травневому (1924 р.) пленумі ЦК КП(б)У його обрали секретарем ЦК КП(б)У, а на IX з'їзді КП(б)У затвердили головою ЦК КП(б)У і наркомом РСІ УРСР. Трудящі Радянської України добре знали і любили цього відданого більшовика, чуйну і скромну людину. Він часто бував у трудових колективах. Значну роль відіграв

³ Ленін В. І.— Повне збір. творів, т. 55, с. 304.

⁴ Див.: Ленін В. І. Повне збір. творів, т. 48, с. 300.

⁵ Правда, 1964, 4 марта.

⁶ Владимирский М. Ф. Организация Советской власти на местах.— М., 1921: його ж. Организация Радянської влади на місцях.— К., 1920 та ін.

⁷ Див.: Владимирский М. Ф. Организация Советской власти..., с. 36, 37, 42, 96.

⁸ Ленін В. І.— Повне збір. творів, т. 39, с. 393.

Михайло Федорович в боротьбі Компартії України проти троцькізму і націонал-ухильництва, за послідовне проведення у життя ленінських принципів національної політики.

З листопада 1926 р. М. Ф. Владимирський — заступник голови Держплану РСР, а потім — голова Союзу спілок сільськогосподарської кооперації. В 1930—1934 роках працював народним комісаром охорони здоров'я РСФРР. XIV з'їзд ВКП(б) обрав М. Ф. Владимирського членом Президії ЦКК, а XV з'їзд партії — головою Центральної ревізійної комісії ВКП(б). На цьому відповідальному посту він був до останніх днів життя. Михайло Федорович глибоко вникав у роботу місцевих партійних організацій, принципово і чуйно ставився до турбот рядових комуністів, постійно приділяв велику увагу молодому поповненню партії. Свій багатий життєвий досвід, глибокі знання він щедро віддавав справі вдосконалення роботи партійного та державного апарату.

М. Ф. Владимирський обирався делегатом VII, VIII, X, XII, XIII з'їздів РКП(б), XIV—XVIII з'їздів ВКП(б), VII, VIII партконференцій, IX з'їзду КП(б)У. В 1923—1925 рр. він був кандидатом в члени Політбюро ЦК КП(б)У; депутатом Верховної Ради РСР 3-го скликання.

Партія і уряд високо оцінили видатні заслуги Михайла Федоровича. Він був нагороджений двома орденами Леніна.

Помер М. Ф. Владимирський 2 квітня 1951 р. Похований у Москві на Красній площі.

Все життя Михайла Федоровича є взірцем відданості справі Комуністичної партії, самовідданої боротьби за практичне здійснення ідеалів ленінізму.

Л. М. НОВОХАТЬКО (Київ)

О. В. МЕДВЕДЕВ
(До 100-річчя з дня народження)

22 березня 1984 р. минуло 100 років з дня народження О. В. Медведєва. Народився Олексій Васильович в с. Серено-Заводськ Козельській повіту Калузької губернії в родині робітника.

В 1896 р., закінчивши сільську парафіяльну школу, тринадцятирічним хлопчиком розпочав трудове життя на місцевому металургійному заводі. Тут він пройшов школу робітничого гарту. В 1902 р. разом з батьками Олексій Медведєв переїхав до м. Бежиці Орловської губернії і поступив учнем ливарника на машинобудівний завод, а через два роки переїхав до Москви, влаштувався на заводі «Добров-Набгольц». Тут він познайомився з місцевими соціал-демократами, відвідував їх гуртки, брав участь у розповсюдженні більшовицьких листівок серед робітників Замоскворіччя. В травні 1904 р. О. В. Медведєв вступив до лав партії більшовиків.

У роки першої буржуазно-демократичної революції Олексій Васильович брав участь у революційній роботі. Він був одним з активних учасників грудневого збройного повстання 1905 р., представником від робітників у Замоскворецькому районному страйковому комітеті. Після поразки грудневого повстання його звільнили з роботи. О. В. Медведєв у 1906 р. переїхав до Луганська, де влаштувався ливарником на заводі Гартмана і незабаром включився в роботу місцевої організації РСДРП.

Згодом Олексій Васильович працював у Москві помічником слюсаря в депо Курської залізниці, продовжував і там революційну роботу. Переслідування поліції змусили молодого революціонера переїхати до м. Козьмодем'янська Ярославської губернії. Через кілька років він повернувся на Україну, працював на Макіївському металургійному заводі, а в 1912 р. — в Петербурзі слюсарем на механічному заводі «Н. Айваз». Там він продовжував політичну діяльність. За організацію страйку на заводі восени 1913 р. Медведєва заарештували і вислали з Петербурга під гласний нагляд поліції з забороною проживати в 78 пунктах Росії. Наприкінці того ж року Олексій Васильович прибув до Риги. Там він працював на механічному заводі «Фельзар», заводі «Уніон». За революційну діяльність в середині 1915 р. його знову заарештували і вислали за межі Прибалтики.

На початку 1915 р. Медведєв приїхав до Харкова. Тут він разом з місцевими товаришами налагодив роботу Харківського комітету РСДРП, розгромленого царською охранкою восени 1914 р. За активну революційну діяльність Медведєва знову заарештували і вислали за межі Харківської губернії під гласний нагляд поліції. Нелегально він повернувся до Петрограда і включився в революційну роботу. Він був членом Петроградського та Виборзького комітетів РСДРП. Після Лютневої буржуазно-демократичної революції партія направила Медведєва до Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Олексій Васильович брав активну участь у підготовці соціалістичної революції.

Після перемоги Жовтневого збройного повстання О. В. Медведєв боровся за зміцнення Радянської влади. Наприкінці лютого 1918 р. партія направила Медведєва в м. Сизрань Самарської губернії комісаром банку і членом виконавчого комітету Ради. Згодом він працював головою Козельського повітового комітету РКП(б), обирався членом Калузького губкому партії.

На початку 1920 р. ЦК РКП(б) направили О. В. Медведєва на Україну в м. Біла Церква Київської губернії. Згодом він воював проти білополяків у складі тринадцятої армії, дислокованої в Криму, брав участь у розгромі врангелевських військ.

У роки відбудови народного господарства країни, Олексія Васильовича партія направляла на важливі ділянки партійного і державного будівництва. Багато сил віддав він відродженню залізниць Півдня країни, був головою «Кримметалу», членом Бахчисарайського повітового комітету партії. Навесні 1922 р. О. В. Медведєва призначили головою Харківської губернської Ради профспілок.

На VII конференції КП(б)У у 1923 р. О. В. Медведєва обрали головою ЦК КП(б)У і наркомом Робітничо-Селянської Інспекції УРСР. З квітня 1924 р. Олексій Васильович — другий секретар ЦК КП(б)У. З січня 1925 р. по жовтень 1927 р. О. В. Медведєв очолював Катеринославську губернську партійну організацію. У квітні 1927 р. пленум ЦК і ЦК КП(б)У обрав О. В. Медведєва другим секретарем ЦК КП(б)У. На цій посаді він працював до листопада 1929 р., з 1930 р. по березень 1935 р. він — член Президії ЦВК СРСР. В березні 1935 р. Президія ЦВК СРСР затвердила О. В. Медведєва членом Верховного Суду СРСР.

О. В. Медведєв був делегатом. XIII з'їзду РКП(б), XIV—XVI з'їздів ВКП(б), VII—VIII конференцій КП(б)У та IX—XI з'їздів КП(б)У. Він обирався в керівні партійні органи: на XIII з'їзді РКП(б) та XIV—XV з'їздах ВКП(б) членом ЦК, на XVI з'їзді ВКП(б) — членом ЦК ВКП(б). На VII—VIII конференціях КП(б)У — членом ЦК КП(б)У, IX—X з'їздах КП(б)У — членом Політбюро ЦК КП(б)У. О. В. Медведєв обирався в керівні державні органи. Він був членом ВУЦВК в 1924—1925 рр.¹

Помер О. В. Медведєв в липні 1940 р.

Радянський народ зберігає світлу пам'ять про більшовика лєнінського гарту, вірного сина Комуністичної партії і радянського народу.

О. П. КАНІБОЛОЦЬКИЙ (Дніпропетровськ)

¹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 39, оп. 4, спр. 134, арк. 15—16.

ПОСЛАНЕЦЬ ПАРТІЇ

(До 110-річчя з дня народження
Ю. П. Гавена)

У славній когорті мужніх борців за народне щастя почесне місце належить стійкому більшовику-лєнінцю Яну Ернєстовичу Дауману (псевдонім Ю. П. Гавен).

Народився він 18 березня 1884 р. у бідній латиській сім'ї. В нестатках і злиднях пройшло його дитинство і юність. З великими труднощами йому вдалося закінчити приходське училище. Потім він поступив у Кулдизьку учительську семінарію. Там Ян Дауман поринув у вир революційного руху. Познайомившись з членами нелегального соціал-демократичного гуртка, він із захопленням вивчає марксистську літературу, веде революційну пропаганду серед трудящих. На початку 1902 р. Ян Дау-

ман став членом цього гуртка. Незабаром його, як керівника революційного виступу студентів, виключили із семінарії.

Ховаючись від переслідувань поліції, Ян Дауман переїхав у Ригу. Там він організував на паперовій фабриці Фейтля підпільний гурток, брав участь у забастовках і демонстраціях пролетаріату. Великий вплив на формування його світогляду справили латиські соціал-демократи П. Стучка, Я. Ленцман, Я. Берзін та ін.

У липні 1905 р. Яна Даумана було заарештовано. Але осінню того ж року в результаті амністії політ'язнів він був звільнений. Після виходу з тюрми Ян Дауман розгорнув нелегальну діяльність. Товариші забезпечили його документами на ім'я Юрія Петровича Гавена, з яким він увійшов в історію революційного руху.

В 1905—1906 рр. у Латвії різко посилювався революційний рух трудящих, широкого розмаху набула партизанська боротьба проти царських військ і поліції. За вказівкою Центрального Комітету Ю. П. Гавена було направлено у Малієнський повіт, де він очолив партійну організацію і керував партизанською боротьбою. У 1907 р. Ю. П. Гавена було обрано делегатом V з'їзду РСДРП, що відбувся в Лондоні. Там він вперше зустрівся з В. І. Леніним. Ця зустріч справила на нього велике враження. Пізніше, у своїх спогадах Ю. П. Гавен про це писав: «Просяючись зі мною, Ілліч, усміхаючись, запитав:

— Значить ви повертаєтесь в Росію вже більшовиком чистої марки?

— Справжнім лєнінцем, — відповів я»¹.

Після повернення із з'їзду Юрій Петрович керував повітовими партійними комітетами у Мітаві, а потім у Лібаві. Жандармам удалося схопити його, але з допомогою товаришів Гавену вдалося втекти з-під арешту. Наприкінці 1907 р. Центральный Комітет знову направляє його у Ригу для відновлення партійних організацій. Проте незабаром весь склад Ризького комітету, що зібрався на чергове засідання, було заарештовано. У березні 1909 р. у Ризі відбувся «процес 44-х», на якому судили Гавена і його товаришів. Оскільки карателям не вдалося виявити до кінця ролі Юрія Петровича у революційному русі і партизанській боротьбі, це врятувало його від смертельної кари. Суд присудив революціонеру 6 років каторги². Відбував покарання він у ризькому каторжному центрі, що відзначався досить жорстоким режимом і диким свавіллям тюремників.

Тяжкі випробування, що випали на долю більшовика, не зломали його волі і стійкості. В одній із сутичок з наглядачем Гавену було пошкоджено ногу. Після цього його перевели у вологодську в'язницю, а в 1914 р. відправили на заслання в с. Чадобець Енісейського повіту. Там він установив зв'язки з багатьма більшовиками, вів активну боротьбу проти меншовиків. Суворі умови заслання викликали загострення хвороби. Гавен переніс кілька операцій, після яких йому було дозволено переїхати у Мінусінськ, де він очолив Мінусінський комітет більшовиків. Через деякий час його було обрано головою Мінусінської Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів.

Як делегат Всеросійської демократичної наради у жовтні 1917 р. він переїздить у Петроград. Однак Ю. П. Гавен був там недовго. Центральный Комітет направив його в Крим для організації партійної роботи. Характеризуючи Гавена, секретар ЦК О. Д. Стасова у листі одному з керівників кримських більшовиків зазначала, що «він, безперечно, може організувати будь-яку кампанію і бути відповідальним працівником на будь-якій посаді»³.

Більшовики Криму розгорнули велику боротьбу за перемогу соціалістичної революції, проводили широку пропагандистську роботу серед робітників, моряків і солдатів. 23—24 листопада 1917 р. відбулася губернська партійна конференція, на якій наголошувалося на необхідності захоплення більшовиками влади в свої руки. На конференції Ю. П. Гавена було обрано членом бюро губкому партії⁴.

Після встановлення Радянської влади в Севастополі Юрія Петровича було обрано головою Севастопольського, а пізніше — Таврійського військово-революційного комі-

¹ Мы видели и слышали Ленина: Воспоминания.— Симферополь, 1970, с. 40.

² Баранченко В. Гавен.— М., 1967, с. 49.

³ Борьба за Советскую власть в Крыму: Документы и материалы.— Симферополь, 1957, т. 1, с. 99.

⁴ Очерки истории Крымской областной партийной организации.— Симферополь, 1981, с. 47.

тетів. Працюючи на цих посадах, він багато енергії віддавав боротьбі проти сил контрреволюції. У січні 1918 р. владу Рад було встановлено на всій території Криму.

Поряд з напруженою діяльністю в губкомі і ревкомі Ю. П. Гавен разом з Д. І. Ульяновим редагував «Таврическую правду» — першу більшовицьку газету Криму, керував штабом по боротьбі з контрреволюцією, організовував відправку продовольства у голодуючі губернії республіки.

У березні 1918 р. була проголошена Радянська Соціалістична Республіка Таврида. Юрій Петрович очолив комісаріат по військово-морських справах. Багато енергії він віддає підготовці Криму до оборони. Люди, які близько його знали, дивувалися, як він, переборюючи неймовірні болі і пересовуючись на милицях, справлявся з своїми обов'язками.

Влітку 1918 р. Юрія Петровича відкликали до Москви. Знову загострюється хвороба, йому загрожує ампутація ноги, але навіть в госпіталі революціонер продовжує працювати. Він підтримує тісні зв'язки з кримським підпіллям. Як представник більшовиків Криму Ю. П. Гавен бере участь у роботі VIII з'їзду РКП(б). Тут він вдруге зустрівся з В. І. Леніним. Під час бесіди Володимир Ілліч сказав: «З усього видно, що найближчим часом Червона Армія визволить Україну і Крим від білогвардійців і ви зможете повернутися в Крим для розв'язання наших завдань»⁵.

У квітні 1919 р. радянські війська визволили Крим. Ю. П. Гавен знову в Сімферополі. Незабаром відбулася обласна партійна конференція, на якій Юрія Петровича було обрано головою обкому РКП(б)⁶. Радянська влада в Криму проіснувала 75 днів. У червні, в зв'язку з наступом військ Денікіна, частини Червоної Армії разом з партійними і радянськими органами змушені були залишити Крим. Ю. П. Гавен деякий час працював в апараті ЦК, пізніше його призначили керівником кримського підвідділу Закордонного бюро ЦК КП(б)У⁷.

В листопаді 1920 р. війська Південного фронту розгромили врангелівців і визволили Крим. Знову було організовано Кримський революційний комітет, до складу якого ввійшли Бела Кун, Ю. П. Гавен, Р. С. Землячка, Д. І. Ульянов⁸. Гавен керував відділом управління Кримревкому, очолив комісію по боротьбі з бандитизмом при обласній Надзвичайній комісії.

У жовтні 1921 р. В. І. Ленін підписав декрет про створення Кримської АСРР. Установчий з'їзд Рад краю обрав Ю. П. Гавена головою Кримського ЦВК⁹. На цій посаді він працював близько трьох років.

Літом 1924 р. ЦК відкликав Юрія Петровича до Москви. Його було призначено членом Президії Держплану СРСР, він керував сільськогосподарською секцією, брав безпосередню участь у розробці першого п'ятирічного плану. Поряд з державною діяльністю Ю. П. Гавен проводив велику пропагандистську роботу, виступав перед трудящими із спогадами про революційні події в Латвії і Криму.

У зв'язку з хворобою, що з кожним роком прогресувала, Ю. П. Гавен змушений був залишити роботу в Держплані. На початку 30-х років він очолив одну з радянських зовнішнь-торговельних організацій у Німеччині, але в зв'язку з новим спалахом туберкульозного процесу лікарі заборонили йому працювати. Тоді Ю. П. Гавен узявся за перо. Він написав ряд статей і нарисів про революцію 1905 р. у Латвії, біографії багатьох учасників революційної боротьби, почав досліджувати історію революції й громадянської війни в Криму.

Помер Ю. П. Гавен у 1936 р. Його життя завжди буде прикладом доблесного служіння Батьківщині.

В. П. ПЕТРОВ (Сімферополь),
В. І. ШАМКО (Одеса)

⁵ Красный Крым, 1924, 23 апр.

⁶ Очерки истории Крымской областной партийной организации, с. 77.

⁷ Там же, с. 92.

⁸ Кримський обласний державний архів, ф. Р-1188, оп. 3, спр. 3, арк. 1.

⁹ Бюллетень I Всекрымского Учредительного съезда Советов, № 3.— Симферополь, 1921, с. 20.

40-РІЧЧЯ ВСТАНОВЛЕННЯ
ОРДЕНІВ І МЕДАЛЕЙ
УШАКОВА І НАХІМОВА

У роки Великої Вітчизняної війни подвиги особового складу Військово-Морського Флоту відзначалися такими ж нагородами, як і всіх інших видів Збройних Сил СРСР. Сорок років тому,

виходячи із специфіки боїв на морських театрах війни, Президія Верховної Ради СРСР Указами від 3 березня 1944 р. встановила спеціальні нагороди для військових моряків: ордени Ушакова і Нахімова (кожний двох ступенів) — для відзначення «офіцерів Військово-Морського Флоту за видатні заслуги в організації, керівництві і забезпеченні бойових операцій і за досягнуті в результаті цих операцій успіхи в боях за Батьківщину»¹; медалі Ушакова і Нахімова — для нагородження військово-службовців рядового, старшинського та сержантського складу ВМФ* за особисту мужність і відвагу.

Орден Ушакова I ступеня виготовляється з платини і золота, II ступеня — із золота і срібла. П'ятикутна зірка ордена Нахімова I ступеня — рубінова, пучки променів між її кінцями — золоті; II ступеня — зірка з рубіново-червоної емалі, промені — срібні. В центрі орденів — погрудні зображення полководців, іменами яких названі високі бойові нагороди. Ордени Ушакова носяться після орденів Суворова відповідних ступенів, Нахімова — після орденів Кутузова.

Медаль Ушакова виготовлено із срібла, Нахімова — з бронзи. Носяться вони відповідно після медалей «За відвагу» та «За бойові заслуги».

Встановлення цих високих нагород, що символізували наступність морської слави нашої країни, стало новим яскравим свідченням піклування Комуністичної партії й Радянської держави про гідне відзначення героїв боїв проти фашизму. Славні перемоги, одержані Ф. Ф. Ушаковим на Чорному і Середземному морях, стійкість і мужність моряків і солдатів, які билися під керівництвом П. С. Нахімова при Синопі та біля стін Севастополя, завжди були прикладом для радянських моряків.

Перше нагородження орденами першого (вищого) ступеня відбулося 16 травня 1944 р. За вміле і мужнє керівництво бойовими операціями по визволенню Криму і за досягнуті в їх результаті успіхи в боях з німецько-фашистськими загарбниками ордена Ушакова I ступеня були удостоєні командир бригади підводних човнів Чорноморського флоту контр-адмірал П. І. Болтунов і командуючий ВПС флоту генерал-лейтенант авіації В. В. Єрмаченков, ордена Нахімова I ступеня — начальник берегової оборони Чорноморського флоту генерал-лейтенант П. О. Моргунов².

Незабаром кавалерами цих орденів стали й представники інших флотів. Ордени Ушакова I ступеня з порядковими номерами 1, 2, 3 були вручені відповідно адміралу В. П. Трибуцу, генерал-лейтенанту авіації М. І. Самохіну та адміралу М. Г. Виноградову³. Орден Нахімова I ступеня № 1 одержав контр-адмірал Н. Е. Фельдман⁴.

Першими удостоєні ордена Ушакова II ступеня^{**}: на Північному флоті — капітан 1 рангу І. А. Колишкін, капітан 2 рангу В. Ф. Котов, льотчики — капітан В. В. Пирогов, Д. В. Осика та ін. (всього 14 чол.); на Чорноморському флоті — капітан-лейтенант А. А. Глухов; на Червонопрапорному Балтійському — капітан 2 рангу М. А. Белуш, капітан 3 рангу Н. І. Гладишев та ін.⁵

Першим кавалером ордена Нахімова II ступеня став 5 квітня 1944 р. льотчик-штурмовик молодший лейтенант Н. І. Васін, який відважно бився з ворогом у небі над Північним морем⁶, згодом цей орден одержали офіцери-чорноморці: старший лейтенант А. І. Жестков і молодший лейтенант І. Г. Локтюхін⁷, ушавлений командир бригади морської піхоти генерал-майор берегової служби Є. І. Жиділов⁸.

¹ Ведомости Верховного Совета СССР № 15(275), 1944, 15 марта.

* Медаллю Нахімова могли нагороджуватися також особи, які не входили до складу ВМФ.

² Ведомости Верховного Совета СССР № 31 (291), 1944, 4 июня.

³ Правда, 1974, 3 марта.

⁴ Колесников Г. А., Рожков А. М. Ордена и медали СССР.— М., 1978, с. 67.

** Право нагородження орденами II ступеня надавалося командуючим флотами.

⁵ Колесников Г. А., Рожков А. М. Указ. соч., с. 60; Красная звезда, 1979, 3 марта.

⁶ Военно-истор. журнал, 1969, № 2, с. 126.

⁷ Колесников Г. А., Рожков А. М. Указ. соч., с. 67.

⁸ Ведомости Верховного Совета СССР № 39 (299), 1944, 30 июля.

Всього відбулося нагороджень: орденом Ушакова I ступеня — 47, II ступеня — близько 200, Нахімова I ступеня — 80, II ступеня — більш як 460⁹.

Серед високих бойових нагород адміралів А. Г. Головка, П. С. Октябрського, В. П. Трибуца, маршала авіації С. Ф. Жаворонкова — по два ордени Ушакова I ступеня і по одному ордену Нахімова I ступеня. Двома орденами Ушакова вищого ступеня були відзначені заслуги адміралів Л. М. Галлера, І. С. Ісакова, Г. І. Левченка, М. Г. Кузнецова, Г. М. Холостякова, генерал-полковника авіації М. І. Самохіна та ін. С. Г. Горшков, нині Адмірал флоту Радянського Союзу, головнокомандуючий Військово-Морським Флотом, — кавалер орденів Ушакова I і II ступенів.

Орденами із зображенням видатних російських флотоводців нагороджувалися не тільки окремі воїни, а й військові колективи. Серед удостоєних ордена Ушакова I ступеня була Червонопрапорна Дніпровська військова флотилія *. Її кораблі разом із сухопутними військами брали участь у визволенні України, Білорусії, Польщі, а на заключному етапі війни успішно діяли на берлінському напрямі й при штурмі столиці фашистського рейху¹⁰. За успіхи в підготовці офіцерських кадрів орденом Ушакова I ступеня нагороджені Військово-морська академія імені Маршала Радянського Союзу А. А. Гречка та Вище військово-морське училище імені М. В. Фрунзе. Серед удостоєних ордена Нахімова I ступеня була Червонопрапорна, орденна Кутузова Дунайська військова флотилія. На Бойовому Прапорі колишнього 51-го Таллінського Червонопрапорного мінно-торпедного авіаполку — ордени Ушакова і Нахімова II ступеня¹¹.

Протягом війни відбулося 28 тис. нагороджень медалями Ушакова і Нахімова¹². Першими удостоєними медалі Ушакова стали воїни-чорноморці мічмани С. В. Горохов, В. П. Степаненко, старшина 1 статті В. І. Шевбунов; медалі Нахімова — північноморці розвідник сержант М. А. Колосов, червонофлотці Є. В. Толстов і Ф. Г. Мошков, чорноморці старшина 1 статті Г. І. Беліков, червонофлотець Н. Д. Бєлик, головстаршина І. Ф. Белкін¹³. До кінця війни старшина 2 статті Д. Єременко був нагороджений двома медалями Ушакова, а старшина 2 статті Г. Трофименко — двома медалями Нахімова. На грудях ветерана флоту старшини Г. М. Демиденка поруч із Золотою Зіркою Героя Радянського Союзу та іншими нагородами сяяли медалі Ушакова і Нахімова¹⁴.

З гордістю носять ветерани Великої Вітчизняної війни бойові нагороди із зображенням ушавлених флотоводців. Ці знаки високої воїнської доблесті нагадують дітям і онукам фронтовиків про чудові бойові традиції Радянської Армії та Військово-Морського Флоту.

М. П. САВИЧЕВ (Київ)

⁹ Колесников Г. А., Рожков А. М. Указ. соч., с. 60, 67.

* Флотилією з моменту її створення у вересні 1943 р. до кінця війни командував контр-адмірал В. В. Григор'єв, один з перших кавалерів ордена Нахімова I ступеня Ведомости Верховного Совета СССР № 40 (300), 1944, 3 авг.

¹⁰ Советская военная энциклопедия, т. 3, с. 206.

¹¹ Правда, 1974, 3 марта.

¹² Колесников Г. А., Рожков А. М. Указ. соч., с. 108, 115.

¹³ Там же.

¹⁴ Красная звезда, 1979, 3 марта; Ленинское знамя — газета Краснознаменного Киевского военного округа, 1974, 3 марта.

ПРО РОЛЬ НАРОДНИХ МАС У БОРОТЬБІ ПРОТИ СОЦІАЛЬНОГО І НАЦІОНАЛЬНОГО ГНІТУ НА УКРАЇНІ НАПЕРЕДОДНІ ВИЗВОЛЬНОЇ ВІЙНИ (1648—1654 рр.)

В радянській марксистсько-ленінській історичній науці приділяється велика увага дослідженню класової і національно-визвольної боротьби широких народних мас на різних етапах розвитку суспільства. При цьому особливого значення надається висвітленню її в поворотні періоди історії. Такою знаменною віхою для українського народу стала визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, що здійснилося 330 років тому. У численних працях радянських учених, присвячених подіям, що передували цій війні, а також самій війні, дістала різнобічне відображення й боротьба трудящих мас України проти соціального й національного гніту польських та українських феодалів-кріпосників.

Роль народних мас у боротьбі проти соціального й національно-релігійного гніту, за суспільний прогрес привертала увагу основоположників марксизму-ленінізму. Творче застосування їх теоретичної спадщини є найважливішою умовою не лише глибокого вивчення, а й визначення стану вивченості проблеми. Важливе методологічне значення має, зокрема, марксистське положення про одну форму ідеології середніх віків — релігію і теологію¹. В. І. Ленін, підкреслюючи історичну закономірність і необхідність визвольної боротьби народних мас, писав: «Масам доводиться вчитися найбільше на своєму власному досвіді, оплачуючи тяжкими жертвами кожний урок, кожний новий щабель до визволення»². Розвиваючи вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, він вніс неоціненний вклад у розробку питання про характер, форми, значення класової боротьби народних мас, і зокрема селянства, проти феодално-кріпосницького гніту. Володимир Ілліч відзначив слабкі риси селянських рухів і водночас виділив революційні елементи в селянстві, підкреслюючи в цілому прогресивність його виступів³. «Коли було кріпосне право,— писав він,— уся маса селян боролася з своїми гнобителями, з класом поміщиків, яких охороняв, захищав і підтримував царський уряд»⁴. В. І. Ленін поглибив вчення про роль народних мас, визначив суть поняття суспільної категорії «народ», що змінюється із зміною формацій, а також і в межах кожної з них. Згідно з його визначенням у поняття «народ», «народні маси» у феодалному суспільстві входять прогресивні класи-станни, соціальні групи, які в конкретних історичних умовах об'єднуються спільністю інтересів та мети в боротьбі за дальший розвиток суспільства, проти того, що вже зжило себе⁵.

Згідно з періодизацією радянської історичної науки час від жовтня 1917 р. до середини 30-х років розглядається як період її становлення й остаточного краху буржуазної історіографії⁶. Для цього етапу характерна відсутність написаних з позицій марксизму-ленінізму праць з історії України доби феодалізму. У перші післяжовтневі роки ця проблематика все ще залишалася прерогативою буржуазних учених⁷. Як

¹ Див.: Енгельс Ф. Людвіг Фейєрбах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 281.

² Ленін В. І. Революція вчить.— Повне збір. творів, т. 11, с. 127.

³ Див.: Ленін В. І. І. І. Скворцову-Степанову. 16 грудня 1909 р.— Там же, т. 47, с. 220—221.

⁴ Ленін В. І. До сільської бідноти: Пояснення для селян, чого хочуть соціал-демократи.— Там же, т. 7, с. 186.

⁵ Докладніше про це див.: Ленін В. І. Аграрна програма російської соціал-демократії.— Повне збір. творів, т. 6, с. 293; а також статтю: Шевченко Ф. П. В. І. Ленін про роль народних мас в історії.— УІЖ, 1980, № 3, с. 34—44.

⁶ Див.: Ленінська теоретична спадщина в українській радянській історіографії.— К., 1969, с. 25.

⁷ Див.: Лось Ф. Є., Сарбей В. Г. Основні етапи розвитку радянської історичної науки на Україні.— УІЖ, 1968, № 1, с. 16.

відомо, однією з головних тенденцій буржуазної історіографії, що відбивають її ідеологічну сутність апологета експлуаторських класів, є замовчування або викривлення прогресивного характеру класової боротьби трудящих — першооснови поступального розвитку людства.

На другому етапі розвитку радянської історичної науки (середина 30-х — 50-і роки) відбулося зрушення у вивченні з позицій марксизму-ленінізму проблеми боротьби трудящих мас на Україні за соціальне й національне визволення в досліджуваній період. Зокрема, вона стала об'єктом дослідження в ряді узагальнюючих праць, монографій, брошур і статей⁸. Однак висвітлювалася дана проблема переважно в загальних рисах, на незначному документальному матеріалі. Зокрема, в короткому курсі «Історії України» відзначалося, що під час повстань 1637—1638 рр. на Україні «...народ одноставно повставав проти польської шляхти»⁹, але не роз'яснювався з класових позицій склад категорії «народ», недостатньо уваги приділялося соціальній боротьбі народних мас проти експлуаторів. Крім того, перебільшувалася роль релігійного фактора як однієї з головних причин, що спонукали народні маси до боротьби (Курс історії СССР, с. 12; Подорожний М. Є. Назв. праця, с. 22). В праці Ф. Енгельса «Селянська війна в Німеччині» вказано, що всі середньовічні повстання мали «релігійне забарвлення»¹⁰. Таким чином, були всі підстави розглядати релігійне питання не як головну причину, а як фактор, що постійно супроводжує народні рухи. Тому помилковими були спроби зведення його до першопричини селянсько-козацьких повстань на Україні як наприкінці 30-х років XVII ст., так і пізніше, й невиправданим було перебільшення ролі релігійних мотивів у рухах широких народних мас. «Почуття мас,— писав Ф. Енгельс,— живилися виключно релігійною поживою; через це, щоб вікликати бурхливий рух, треба було власні інтереси цих мас виставляти їм у релігійному вбранні»¹¹.

Незважаючи на те, що селянство, як впливає з учення марксизму-ленінізму, протягом усієї своєї історії залишається класом, нездатним через ряд причин захищати свої класові інтереси від свого власного імені, не можна заперечувати наявності усвідомлених дій у його боротьбі, хоч вони і обмежувалися найближчими, виразно відчутними, приватними інтересами (наприклад, права власності на клаптик землі, скасування феодальних відносин, виведення чужоземних армій з їх країв)¹². На працях окремих авторів (К. Осипов, О. Макарець) позначилася помилковість їх поглядів на характер повстань 30-х років XVII ст. як козацьких. Серед причин поразок останніх необгрунтовано називалася відсутність у козаків уміння повести за собою селянство, чим припинювалася його роль у селянсько-козацьких повстаннях. До того ж, обстоювалася неправильна точка зору, що нібито при наявності «класу-керівника» селянство могло б здобути перемогу¹³.

Слід відзначити, що досліджувана проблема стала темою монографії небагатьох авторів, у тому числі К. Г. Гуслистого, який висвітлив її найбільш повно. Зокрема, він вказав на селянсько-козацький характер повстань 30-х років XVII ст., активну організуючу роль у них запорізького козацтва, повсюдну підтримку повстанців широкими верствами трудящих України, а також на переконливих фактах показав участь

⁸ Історія України: Короткий курс.— К., 1940.— 411 с.; Курс історії СССР.— М., 1938.— 22 с.; Осипов К. Богдан Хмельницький.— М., 1939.— 416 с.; Макарець О. Боротьба українського народу проти панської Польщі в XVII столітті.— К., 1940.— 56 с.; Подорожний М. Є. Визвольна війна українського народу (1648—1654 рр.).— К., 1940.— 87 с.; Гуслистий К. Визвольна боротьба українського народу проти шляхетської Польщі в другій половині XVI і в першій половині XVII століття (60-ті роки XVI — 30-ті роки XVII століття).— Нариси з історії України. Вип. III. К., 1941.— 187 с.; Фурман І. Освободительная борьба украинского народа против польского гнета.— Молодой большевик, 1939, № 12, с. 52—61; Пичета В. И. Польша на путях к колонизации Украины и Белоруссии (Люблинская уния и ее политическое последствие).— Исторические записки, 1940, т. 7, с. 59—90.

⁹ Історія України: Короткий курс, с. 83.

¹⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 359.

¹¹ Див.: Енгельс Ф. Людвіг Фейербах і кінець класичної німецької філософії.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 21, с. 299—300.

¹² Див.: Енгельс Ф. З Парижа в Берн.— Там же, т. 5, с. 482.

¹³ Див.: Осипов К. Указ. соч., с. 101; Макарець О. Назв. праця, с. 28.

селян у визвольному русі. Так, у праці наведено дані про те, що під час повстання 1638 р. до загонів під командуванням Острянина при переході від Лубен до Миргорода тільки з однієї Роменщини влилися близько 10 тис. селян¹⁴.

Як позитивний факт слід відзначити, що в праці В. І. Пічети наголошується на «силі опору» соціальному й національно-релігійному гніту з боку закріпаченого селянства, яке найбільше від нього страждало. Активність антифеодальної боротьби він пояснює посиленням «пасивної опозиції» (подача скарг, втечі від власників тощо)¹⁵. І. Фурман характеризує повстання, що передували визвольній війні 1648—1654 рр., як «широкі народні рухи»¹⁶.

Марксистсько-ленінські положення, що стосуються прогресивного характеру класової боротьби взагалі, мають принципове значення для позитивної оцінки її в епоху феодалізму на Україні. «...Матеріальна сила,— підкреслював К. Маркс,— повинна бути розбита матеріальною ж силою»¹⁷. В радянській історичній літературі питання про роль селянства в громадянських війнах феодального суспільства є найменш спірним. Загальні умови його соціально-економічного буття, стверджують дослідники, що були «подібні в основному в усіх країнах феодального світу, об'єктивно визначали його роль основного борця проти феодального гніту»¹⁸. Отже, висування на перший план козацтва як головної рушійної сили класової боротьби в досліджуваній період не тільки суперечило історичним фактам, а й було теоретично необгрунтованим. Однак це ніякою мірою не зменшує історичного значення й заслуг широких мас козацтва, яке відіграло роль фермента в селянських збройних виступах. Завдяки участі в них козацтва ці виступи з властивими їм елементами неорганізованості, історично зумовленими слабкістю селянства як класу, набували більш організованого характеру. Адже козацтво формувалося переважно із середовища найактивніших противників існуючих порядків, що робило його найбільш збудливим і рухливим у класовій боротьбі. Важливими його особливостями були постійне поповнення представниками різних народів, багатьох національностей і, звичайно, авангардна роль у військовій справі, що давало йому можливість становити ядро повстанського загону чи армії¹⁹.

У зв'язку з допущеними в розглянутих вище працях помилками й методологічною недосконалістю на початку 50-х років залишалося актуальним завдання створення узагальнюючої праці з історії Української РСР, написаної на основі марксистсько-ленінської методології, а також монографічних досліджень, присвячених окремим її періодам та питанням, у тому числі й подіям визвольної війни 1648—1654 рр. та возз'єднання України з Росією. В 1953 р., зокрема, вийшов у світ перший том «Історії Української РСР» (головний редактор О. К. Касименко). Йі п'ятий розділ цілком присвячено характеристиці феодально-кріпосницького гноблення й політичного безправ'я трудящих мас у першій половині XVII ст., а також селянсько-козацьким повстанням того часу²⁰. Селянство й козацтво, підкреслюється в праці, вело широку антикріпосницьку боротьбу, яка спрямовувалась водночас і проти панування шляхетської Польщі²¹. В томі розкривалося значення селянсько-козацьких повстань у посиленні визвольного руху, їх впливу на розвиток самосвідомості народних мас, а також як школи збройної боротьби. В інших працях, що з'явилися наприкінці 40-х—на початку 50-х років, також вказувалося на спрямування героїчної боротьби пригноблених народних мас головним чином «проти феодалізму взагалі», а також проти національного гніту. При цьому в ряді праць відзначалося, що народні маси, на відміну від панівного класу, який дотримувався опозиційних поглядів, шукали виходу із становища в класовій боротьбі²².

¹⁴ Див.: Нариси з історії України, 1941, вип. III, с. 148, 150, 152.

¹⁵ Див.: Исторические записки, 1940, т. 7, с. 59, 60.

¹⁶ Молодой большевик, 1939, № 12, с. 55.

¹⁷ Маркс К. До критики гегелівської філософії права. Вступ.— Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 1, с. 391.

¹⁸ Феодальная Россия во всемирно-историческом процессе.— М., 1972, с. 115.

¹⁹ Див.: Там же, с. 122, 124.

²⁰ Історія Української РСР.— К., 1953, т. 1, с. 178—209.

²¹ Там же, с. 201.

²² Див.: Королівський С. М. Багатовікова боротьба українського народу за своє соціальне й національне визволення (Короткий нарис).— Харків, 1949, с. 8; Бойко І. Д. Триста років возз'єднання України з Росією.— К., 1953, с. 8.

Як свідчить аналіз літератури, ряд питань з досліджуваної проблеми в історіографії в той час лише був поставлений, але не розв'язаний, а деякі й зовсім не порушувалися. Боротьба найбідніших верств селянства, міщан і козаків проти феодальної експлуатації й національно-релігійного гніту висвітлювалася в ній не завжди на основі наукового підходу до таких категорій, як «народ», «народні маси». В окремих дослідженнях поряд з показом історичного значення антифеодальних виступів як одного з основних факторів поступального розвитку суспільства мала місце й тенденція оцінювати їх як такі, що покликані знищити феодальний лад. У цьому зв'язку необхідно підкреслити, що в той період відбувався процес розвитку феодалізму, продуктивні сили його відповідали існуючому способу виробництва й ще не склалися умови для заміни цієї суспільно-економічної формації іншою.

Значною віхою в дослідженні ряду проблем історії феодалізму стало святкування 300-річчя возз'єднання України з Росією й публікація Тез ЦК КПРС з нагоди цієї події, а також інших партійних документів і матеріалів, що мали важливе методологічне значення й справили вирішальний вплив на розвиток історичної науки в наступному, третьому періоді. «Рішення Переяславської ради,— підкреслювалося, зокрема, в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)»,— було завершенням загальнонародної боротьби за возз'єднання України з Росією, виявом споконвічних прагнень і сподівань українського народу і знаменувало поворотний етап в його житті»²³.

З часом з друку вийшов цілий ряд узагальнюючих праць з історії Української РСР, автори яких в основу її періодизації поклали принцип виникнення й розвитку суспільно-економічних формацій та їх окремих періодів²⁴. Висвітлюючи антикріпосницьку боротьбу широких мас селянства і козацтва, вони вказували, що остання спрямовувалася не лише проти експлуатації, а й проти угодовської політики козацької старшини щодо уряду магнатсько-шляхетської Польщі²⁵. Виступи селянства й козацтва розглядалися дослідниками як антифеодальні й водночас як «боротьба проти іноземних поневолювачів»²⁶. Таким чином, зусилля вчених сприяли тому, що в радянській історіографії утвердився більш широкий і узагальнюючий погляд на характер повстанського руху напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.: ці повстання, головною рушійною силою в яких виступало селянство, були антифеодальними, спрямованими проти кріпосницького гніту як польських, так і українських феодалів, і водночас вони були народно-визвольними, оскільки повстали виступали й проти національного гніту, проти іноземного поневолення, за визволення з-під влади шляхетської Польщі та возз'єднання України з Росією²⁷.

Багатопланово показано характер та значення боротьби народних мас України напередодні визвольної війни 1648—1654 рр. в тематичних збірниках, монографічних дослідженнях та інших працях, що з'явилися в другій половині 50-х—70-х роках²⁸.

²³ Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.). Схвалені Центральним Комітетом Комуністичної партії Радянського Союзу. — К., 1954, с. 29.

²⁴ Історія Української РСР. В 2-х т.— К., 1955, т. 1.— 907 с. Історія Української РСР. У двох томах.— К., 1967, т. 1.— 807 с.; Історія Української ССР. В 2-х т.— К., 1969, т. 1.— 836 с.; Рибалка І. К. Історія Української РСР: Дорадянський період.— К., 1978.— 591 с.

²⁵ Див.: Історія Української РСР. В 2-х т., т. 1, с. 214.

²⁶ Історія Української ССР, т. 1, с. 198.

²⁷ Див.: Рибалка І. К. Історія Української РСР: Дорадянський період, с. 114.

²⁸ Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією.— К., 1954.— 331 с.; Воссоєдинение Украины с Россией. 1654—300 лет—1954.— М., 1954.— 440 с.; Трехсотлетие воссоєдинения Украины с Россией: Сборник документов для преподавателей средней школы.— М., 1954.— 252 с.; Бойко И., Голобуцкий В., Гуслицы И. К. Воссоєдинение Украины с Россией.— М., 1954.— 112 с.; Греков И., Королюк В., Миллер И. Воссоєдинение Украины с Россией в 1654 г.— М., 1954.— 112 с.; Касименко А. Воссоєдинение Украины с Россией и его историческое значение.— К., 1954.— 74 с.; Козаченко А. И. Борьба украинского народа против иноземных поработителей, за воссоєдинение с Россией.— М., 1954.— 296 с.; Голобуцкий В. А. Запорожское казачество.— К., 1957.— 462 с.; Шевченко Ф. П. Про роль народних мас в історії.— Наукові записки Інституту історії, 1957, т. 9, с. 3—26; Голобуцький В. О. Економічна історія Української РСР: Дожовтневий період.— К., 1970.— 298 с.; Советский Союз: Географическое описание в 22-х томах. Украина. Общий обзор.— М., 1969.— 309 с.; Шевченко Ф. П. Про народ і класи-стани на

Іх автори підкреслюють насамперед активну роль у визвольній боротьбі «пригноблених мас населення (селян, козаків, міської бідноти)», вказуючи при цьому на недостатню організованість і стихійність виступів, наявність всіляких суперечностей, у тому числі між реєстровими та нереєстровими козаками²⁹. Той факт, що «основна маса повстанців складалася з покозачених селян і міщан», підтверджується в ряді праць конкретними цифровими даними³⁰. Підкреслювалося також, що особливу роль у посиленні визвольного руху відіграли нереєстрові козаки, які, добре знаючи військову справу і підтримуючи зв'язки з запорожцями, «стали ядром повстанських загонів»³¹. В цілому ж твердження, що «трудове населення міст України» активно включалося в визвольну боротьбу, ставало поряд з селянством і козацькими масами «надійною рушійною силою селянсько-козацьких повстань»³², відповідало історичній дійсності.

В працях, які вийшли протягом зазначеного вище періоду, було науково доведено, що народні повстання стали насамперед виявом класового антагонізму між польськими й українськими феодалами, з одного боку, та пригнобленими масами — з другого. В них викривалися буржуазно-націоналістичні трактування головної рушійної сили повстань — селянства — як натовпу руйнівників, а також процесу підготовки й початку визвольної війни тільки як результату дій Б. Хмельницького, а не всього попереднього масового народного руху³³. На противагу цим твердженням радянські дослідники дали наукові оцінки народним повстанням на Україні в першій половині XVII ст., зокрема очолюваним П. Бутом (Павлюком), Я. Остринним, К. Скиданом та Д. Гунею, як збройної підготовки визвольної війни 1648—1654 рр., як основного фактора, що зміцнював рішучість народних мас покласти край іноземному поневоленню й возз'єднатися з Росією³⁴.

Однак слід відзначити, що точки зору дослідників на такі питання, як спрямованість боротьби і цілі народних мас України у ній, були різними. Деякі вчені обстоювали думку, що селянсько-козацькі війни велися «за встановлення нових, прогресивніших, порівняно з феодалними, буржуазних відносин»³⁵. Інші, враховуючи те, що в епоху феодалізму ідеологія трудящих мас існувала ще в примітивній формі, хоч і несла в собі передові ідеї суспільно-політичного руху того часу й була його найважливішою складовою частиною, твердили, що повстання все ж були тісно пов'язані з безпосередніми потребами народних мас, відбивали їх прагнення, зокрема, до визволення від поневолення шляхетською Польщею, а з ним і від національного гноблення, знищення феодалної експлуатації (а не формації.— Ю. П.), до встановлення рівності станів (шляхом запровадження ідеалізованого повсталими козацького устрою), возз'єднання України з Росією³⁶. В оцінках тогочасної соціальної боротьби народних мас необхідно враховувати недостатнє уявлення селян, найбіднішого козацтва й міського населення про кінцеві цілі визвольного руху, майбутні суспільні відносини.

Що стосується можливості заміни феодалного способу виробництва при існуючих тоді продуктивних силах і виробничих відносинах, то в підсумках Всесоюзної дискусії, присвяченої питанню переходу в Росії від феодалізму до капіталізму, з цього приводу відзначалося: «Характер масових антагонізмів і класової боротьби в XVII—XVIII ст. підтверджує, що основним змістом історичного процесу в той пе-

Україні під час Визвольної війни 1648—1654 рр.— Середні віки на Україні, 1973, вип. 2, с. 44—55; Михайлина П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654).— К., 1975.— 260 с.; Натякач П. И. Общественно-политическое движение на Украине в конце XVI — первой половине XVII вв.: Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1978.— 23 с.

²⁹ Див.: Визвольна війна 1648—1654 рр. і возз'єднання України з Росією, с. 59, 79; Бойко И., Голобуцкий В., Гуслистый К. Указ. соч., с. 29.

³⁰ Див.: Голобуцкий В. А. Указ. соч., с. 229 та ін.

³¹ Михайлина П. В. Назв. праця, с. 69.

³² Там же.

³³ Див.: Восоединение Украины с Россией. 1654 — 300 лет — 1954, с. 54, 145—147; Советский Союз: Украина. Общий обзор, с. 85, 86.

³⁴ Див.: Греков И., Королюк В., Миллер И. Указ. соч., с. 30, 31; Касименко А. Указ. соч., с. 18; Шевченко Ф. П. Про роль народних мас в історії, с. 13—14.

³⁵ Голобуцкий В. О. Економична історія Української РСР, с. 103.

³⁶ Див.: Натякач П. И. Указ. соч., с. 18.

ріод був поступальний розвиток феодального способу виробництва, а не елементів капіталізму, які неправомірно висуваються на передній план у літературі останніх років»³⁷. Сучасна історична наука розв'язує це питання таким чином: «Сама по собі основна суперечність між продуктивними силами і виробничими відносинами ніколи не викликає «стагнації» того чи іншого суспільного ладу, не призводить до його автоматичного краху... Об'єктивні умови тільки створюють можливість революційного стрибка, але його реалізація залежить уже від ряду суб'єктивних факторів, і насамперед від цілеспрямованої діяльності мас людей»³⁸. Що ж до феодальної епохи, підкреслюється в працях радянських учених, то хоч селянство і було основною продуктивною силою тогочасного суспільства, воно, розпорошене й ізольоване, не могло вести самостійної політичної боротьби за владу. Селянські війни, безумовно, являли собою вищий етап революційного руху, однак у цілому вони мали стихійний характер і не виходили за обмежені часом і місцем рамки окремих розрізаних збройних виступів³⁹. Для корінних перетворень суспільного устрою (зміни формації) в той історичний період не було ні об'єктивних, ні суб'єктивних умов.

Окремі аспекти досліджуваної проблеми висвітлювалися також у наукових періодичних виданнях⁴⁰. Зокрема, на конкретних фактах показано, що останнє десятиріччя перед визвольною війною, яке в буржуазно-націоналістичній і дворянсько-шляхетській історіографії розцінюється як період «золотого спокою», насправді характеризувалося новими виступами народних мас (наприклад, квітневими 1640 р. у Коростишеві, серпневими 1643 р. у Котельні⁴¹ тощо). Це був період підготовки і згуртування народних сил⁴². На основі праць основоположників марксизму, зокрема, вказівки Ф. Енгельса про те, що лише максимальне напруження, лише відмова від усього звичного способу життя могли привести в рух селян, дослідники характеризують економічні й політичні фактори, які різко й несподівано можуть погіршити їх становище⁴³. З цього робиться висновок про наявність у той час умов («паштовху») для масової боротьби селянства проти феодально-кріпосницького гніту⁴⁴, коли тільки в одному повіті в ній брали участь понад 10 тис. селян⁴⁵, яких підтримували запорізькі козаки й переважна більшість реєстрових⁴⁶. Автори наводять дані про боротьбу народних мас не лише проти шляхти, а й проти козацької старшини. Це повністю спростовує вигадки представників буржуазно-націоналістичної історіографії про відсутність класового антагонізму на Україні напередодні визвольної війни 1648—1654 рр.⁴⁷

Дослідники називають конкретні причини поразки селянсько-козацьких повстань 1637—1638 рр., а також попереднього періоду. Слід однак відзначити при цьому, що такий фактор, як ступінь участі у виступах найбільш виступаючих верств селянства і міського населення, ними не завжди виділяється або й зовсім залишається поза увагою. Водночас основоположники марксизму, і це підкреслюється в дослідженнях радянських істориків, вважали масовість руху вирішальною силою, яка визначала характер,

³⁷ Переход от феодализма к капитализму в России: Материалы Всесоюзной дискуссии.— М., 1969, с. 35.

³⁸ Теория общественно-экономической формации.— М., 1982, с. 187.

³⁹ Див.: Там же, с. 198.

⁴⁰ Белінський Є. Ф. Роль народних мас у визвольній війні українського народу 1648—1654 рр.— Наукові записки Ужгородського державного університету, 1954, т. IX, с. 91—116; Нетоцаєв В. І. Селянські рухи напередодні визвольної війни українського народу (кінець XVI—I половина XVII ст.).— Там же, с. 3—89; Шутый В. Е. Канун освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. (Крестьянско-казацкие восстания на Украине 1637—1638 гг.).— Исторические записки, 1964, т. 46, с. 230—277; Голобуцкий В. А. Запорожская Сечь.— Вопросы истории, 1970, № 12, с. 93—106; 1971, № 1, с. 108—121.

⁴¹ Див.: Коваленко Л. А. Події визвольної війни українського народу і боротьби за возз'єднання України з Росією.— Наукові записки. Серія історико-філологічна. К., 1955, т. II, с. 19.

⁴² Див.: Наукові записки Ужгородського державного університету, 1954, т. IX, с. 98, 100.

⁴³ Там же, с. 42.

⁴⁴ Див.: Там же, с. 43.

⁴⁵ Див.: Исторические записки, 1954, т. 46, с. 276.

⁴⁶ Див.: Вопросы истории, 1970, № 12, с. 102.

⁴⁷ Наукові записки Ужгородського державного університету, 1954, т. IX, с. 72.

роздах, успіх чи поразку раних буржуазних революцій⁴⁶. Успішне завершення подій 1648—1654 рр. возз'єднанням України з Росією й було зумовлене найвищим ступенем участі в них широких мас пригнобленого народу, і насамперед — селянства, яке становило більшість населення.

Досліджувана проблема продовжувала розроблятися і в період підготовки та святкування 325-річчя возз'єднання України з Росією й у наступні роки. Тоді вийшли з друку фундаментальні колективні праці з історії Української РСР, а також монографічні дослідження, в яких поряд з іншими питаннями глибоко розкрито й значення боротьби народних мас у наростанні визвольного руху на Україні в другій чверті XVII ст.⁴⁶ Вони написані на основі марксистсько-ленінського вчення про класи й класову боротьбу, що дало можливість науково й ґрунтовніше, ніж раніше, висвітлити роль народних мас, експлуатованих і пригноблених класів-станів в історичному процесі України того часу. В працях розкривається активна участь місцевих рядових жителів у повстанському русі, висвітлюється боротьба між верхівкою реєстрового козацтва та «свавільниками», показано, що повстанці над усе «ставили селянські претензії»⁵⁰ тощо. Підкреслюється, що в досліджуваний період найбільш численним був пригноблений клас (стан) кріпаків. Цим зумовлювалася складність розвитку класової боротьби, якій були притаманні риси громадянської війни. До основних з них належали: згуртування тих станів і груп населення, які зазнавали експлуатації і гноблення, об'єднання трудящих різних народностей. Чітке уявлення про класову полярність феодального суспільства в цілому можна дістати з характеристики, яку дав Ф. Енгельс середньовічній Німеччині. Селянству, а отже, і його тимчасовим союзникам, писав він, у середні віки «...протистояла об'єднана і згуртована організована сила князів, дворянства і міст»⁵¹.

У працях останніх років вперше докладно обґрунтовано, що «...повстанці — селяни, міщани, запорізькі та реєстрові козаки — шукали підтримки й захисту в Росії, більше того — прагнули перейти під владу Російської держави»⁵². Це була одна з характерних рис повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. Дослідники дали об'єктивну історичну оцінку козацтва і Запорізької Січі як ініціаторів і організаторів цих виступів⁵³. Вичерпно, з класових позицій пояснюється соціальний зміст повстань, очолюваних П. Бутом, К. Скиданом, Д. Гуною, Я. Остринином та ін., спрямованих «як проти феодально-кріпосницького й національного гніту польської шляхти, так і проти сваволі українського панства»⁵⁴. Антифеодальна й національно-визвольна боротьба народних мас України — експлуатованого селянства, рядового козацтва й міської бідноти разом з іншими пригнобленими соціальними групами — напередодні визвольної війни, підкреслюється в найновіших дослідженнях радянських істориків, переконувала їх у тому, «що їх головною опорою є братній російський народ, і лише в єднанні з ним вони можуть здобути перемогу»⁵⁵.

В цілому ж поряд з успіхами у розробці даної проблеми є й недоліки. Досі, зокрема, ще не зовсім подолано описовий підхід у викладі подій. Неоднакова увага приділяється висвітленню різних питань, в тому числі взаємовідносинам різних станів,

⁴⁶ Див.: Гутнова Е. В. Основные проблемы истории средних веков в трудах К. Маркса и Ф. Энгельса. — М., 1970, с. 99.

⁴⁶ Історія Української РСР. У восьми томах десяти книгах. Том перший. Книга друга. Розвиток феодалізму. Наростання антифеодальної і визвольної боротьби. (Друга пол. XIII — перша пол. XVII ст.). — К., 1979. — 343 с.; Історія Української РСР. В десяти томах. Том второй. Развитие феодализма. Наростание антифеодальной и освободительной борьбы. (Вторая пол. XIII — первая пол. XVII в.). — К., 1982. — 592 с.; Історія Української РСР: Короткий нарис. — К., 1981. — 525 с.; Історія Києва. Том первый. Древний и средневековый Киев. — К., 1982. — 407 с.; Агеев А., Устинов Е. Освободительная война украинского народа под руководством Богдана Хмельницкого в 1648—1654 гг. — Военно-исторический журнал, 1979, № 1, с. 19—25; Кондуфор Ю. Ю. Навіки разом. — Вісник АН УРСР, 1979, № 1, с. 3—10.

⁵⁰ Див.: Історія Української РСР, том перший книга друга, с. 260, 261, 267.

⁵¹ Енгельс Ф. Селянська війна в Німеччині. — Маркс К., Енгельс Ф. Твори, т. 7, с. 340.

⁵² Історія Української РСР, том перший, книга друга, с. 270.

⁵³ Див.: Военно-исторический журнал, 1979, № 1, с. 20.

⁵⁴ Кондуфор Ю. Ю. Навіки разом. — Вісник АН УРСР, 1979, № 1, с. 4.

⁵⁵ Історія Української РСР: Короткий нарис, с. 75.

їх специфічній ролі у соціальному й національному русі тощо. Дії мас нерідко підмінюються фразами типу «Павлюк оточив», «Гуня стримав», «Острянин розбив» і т. д. Увагу науковців більше привертало таке питання, як героїзм народних мас, і значно менше — роль окремих прогресивних класів-станів, які в конкретних історичних умовах становили єдиний фронт у боротьбі проти поневолювачів, закономірність її справедливого характеру, конкретне історичне значення, співвідношення в ній класового та національно-релігійного моментів. Всебічно охарактеризовані ватажки народних виступів і недостатньо — їх окремі рядові представники та вся маса борців проти гнобителів, зокрема, їх почуття, настрої, розвиток самосвідомості тощо. Таким чином, дальша розробка досліджуваної проблеми, підготовка й видання узагальнюючої монографії з її питань є актуальним завданням історичної науки.

Ю. А. ПІНЧУК (Київ)

ВИДАВНИЦТВО «НАУКОВА ДУМКА» В 1984 РОЦІ ВИПУСТИТЬ У СВІТ КНИГИ:

Санцевич А. В. МЕТОДИКА ІСТОРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ. Російською мовою. — 13 арк. 2 крб.

У монографії висвітлюється методика вибору істориком теми для дослідження, складання плану, визначення структури праці, збирання і систематизації джерел, підготовки матеріалу до друку. Характеризуються основні складові частини історичного дослідження, розглядається формулювання висновків і узагальнень, визначення закономірностей розвитку явища, що вивчається, порушуються проблеми масштабності дослідження.

Для істориків, викладачів і студентів гуманітарних факультетів.

Панченко П. П. СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНЕ ЖИТТЯ СУЧАСНОГО СЕЛА. На матеріалах Української РСР (1960—1983). Російською мовою. — 19 арк. 3 крб.

У монографії розглядаються закономірності активізації суспільно-політичної діяльності трудівників села Української РСР в умовах розвинутого соціалізму. Показується зростання керівної ролі КПРС у розвитку творчої активності мас, удосконалення суспільно-політичного життя на основі рішень XXVI з'їзду КПРС, травневого (1982 р.) і грудневого (1983 р.) Пленумів ЦК КПРС. Розкривається багатоманітність форм суспільно-політичної практики, вклад трудящих у виконання Продовольчої програми. Для наукових працівників, викладачів і студентів історичних факультетів, ідеологічного активу, всіх, хто цікавиться розвитком сучасного села.

Попередні замовлення на ці книги надсилайте магазину видавництва «Наукова думка» (252001, Київ 1, вул. Кірова, 4), який надсилає книги іногороднім замовникам після платою.

БОЙОВИЙ ЗАГІН ЛЕНІНСЬКОЇ ПАРТІЇ

Шевченко В. Ф.

Компартия Украины
в условиях развитого социализма.

К.: Вища школа, 1982.—256 с.

Наукове узагальнення, широке вивчення й використання історичного досвіду КПРС має велике теоретичне й практичне значення. Останнім часом в історико-партійній літературі вийшли праці, присвячені цій проблемі. Серед них інтерес становить рецензована монографія, в якій висвітлюється діяльність Компартії України — бойового загону КПРС — в умовах розвинутого соціалізму, її робота по втіленню в життя ленінських принципів партійного керівництва, рішень з'їздів КПРС.

Автор акцентує увагу насамперед на узагальненні досвіду організаторської та партійної роботи в масах, аналізує форми і методи, які сприяють політичному зміцненню парторганізацій, посиленню їх впливу на головних напрямках суспільно-політичного й соціально-економічного розвитку суспільства.

Досвід Компартії України переконливо свідчить, що в умовах розвинутого соціалізму вдосконалення й збагачення форм і методів партійно-політичної роботи здійснюється на основі ленінських принципів. Виконання рішень XXIII—XXVI з'їздів КПРС у галузі партійного будівництва сприяло дальшому поліпшенню якісного складу рядів республіканської парторганізації, посиленню ідейної загартованості комуністів, поглибленню внутріпартійної демократії, розширенню колективності керівництва, вдосконаленню добору, розстановки і виховання кадрів, розвитку критики й самокритики, зміцненню дисципліни, єдності партійних рядів, зв'язку партії з масами.

У рецензованій праці багато уваги приділено висвітленню партійного керівництва господарським будівництвом. Автор наводить цікаві дані про розвиток економіки України, як єдиного народногосподарського комплексу, про динамічність радянського суспільства. У книзі широко висвітлено діяльність партійних організацій по підвищенню ефективності суспільного виробництва і поліпшенню якості продукції.

Значне місце в праці відведено аграрній політиці Комуністичної партії на сучасному етапі. Автор показав особливості й специфіку сільськогосподарського виробництва, докладно сплиняв на основних напрямках його інтенсифікації. Послідовне втілення в життя курсу, виробленого безрезневим (1965 р.) Пленумом ЦК КПРС, підкреслюється в монографії, забезпечило дальше піднесення всіх галузей сільського господарства. Успіхи у здійсненні аграрної політики

партії, у розвитку економіки в цілому привели до глибоких якісних змін у житті трудівників села. Значно зріс їх матеріальний добробут, підвищилась духовна культура, поліпшився побут, посилилася суспільно-політична активність.

Особливу увагу в рецензованій монографії приділено аналізу внутріпартійного життя і розвитку самої партії. Цілеспрямована діяльність ЦК Компартії України, партійних комітетів, первинних парторганізацій, як відзначається в праці, дала змогу поліпшити якісний склад рядів КПРС. Якщо серед прийнятих кандидатами в члени партії в 1964 р. робітники і колгоспники становили 64%, то в 1976—1980 рр.—72,5%. В партію вступила також значна кількість кращих представників народної інтелігенції. Інженерно-технічні працівники, агрономи, зоотехніки, наукові працівники, вчителі, лікарі й інші спеціалісти народного господарства в 1976—1980 рр. становили 23,1% нового партійного поповнення (с. 22, 176—177).

Значне місце в рецензованій праці займають питання партійно-політичної й організаторської роботи Компартії України. Особлива увага в ній приділяється об'єктивній необхідності посилення ідеологічної діяльності Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму, її основним завданням і напрямом. Автор розглянув основні форми і методи комуністичного виховання трудящих.

У справі виховання мас, підвищення їх свідомості, творчої активності в боротьбі за виконання завдань господарського будівництва велика роль, як відомо, належить політичній освіті й економічному навчанню трудящих. «Смисл політичного навчання в тому,—зазначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС,— щоб кожен глибше зрозумів політику партії в умовах сьогодишнього дня, умів застосовувати на практиці набуті знання, ясніше уявляв собі і виконував на ділі свій власний обов'язок»¹.

Велику увагу приділено в монографії аналізу шляхів удосконалення системи політичної й економічної освіти в досліджуваній період. У праці наводяться змістовні таблиці, що свідчать про зростання кількості слухачів системи партійної освіти та економічного навчання за період з 1975/76 по 1980/81 навчальні роки (с. 164—165).

Значне місце в праці відводиться висвітленню роботи партійних організацій по добору, навчанню й вихованню пропагандистських кадрів. Автор докладно показав, яку роль у цій справі відіграли школи партійно-господарського активу, університети марксизму-ленінізму, інститути підвищення кваліфікації та ін.

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 р.— К., 1983, с. 6.

Проте книга не позбавлена й окремих недоліків. На нашу думку, праця значно б виграла, якби автор в основу дослідження взяв проблемно-хронологічний метод. По-перше, це дало б можливість прослідкувати, як зароджувалася й поширювалася та чи інша форма роботи партійних організацій України, по-друге, уникнути деяких повторів.

Досліджуючи діяльність Компартії України в період розвинутого соціалізму з кінця 50-х років, авторові слід було висловити власну точку зору щодо періодизації розвинутого соціалізму в СРСР.

ВАЖЛИВИЙ НАПРЯМ ІДЕЙНОГО ЗАГАРТУВАННЯ ТРУДЯЩИХ

*Сила інтернаціоналістського гарту:
Діяльність партійних організацій*

*України по інтернаціональному вихованню
трудящих*

(Авт. колектив: Л. П. Нагорна (керівник),
П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко та ін.) —

К.: Політвидав України, 1983. — 318 с.

В ідейному загартуванні трудящих має значне місце займає формування в них інтернаціоналістської свідомості. В сучасних умовах увага до цього посилюється. Адже удосконалення розвинутого соціалізму передбачає й продуману, науково обґрунтовану національну політику, а «здійснення цієї політики, — як відзначалося на червневому (1983 р.) Пленумі ЦК КПРС, — вимагає і вимагатиме далі послідовного виховання всіх радянських людей у дусі соціалістичного інтернаціоналізму, глибокого усвідомлення спільності інтересів всіх народів Радянського Союзу»¹.

Діяльність партійних організацій по інтернаціональному вихованню трудящих ґрунтується на ідейному багатстві партії, її історичному досвіді по перетворенню інтернаціоналізму з ідеалу комуністів у глибокі переконання і норму поведінки мільйонів людей. Тому висвітлення й аналіз цього досвіду має не тільки наукове, а й політичне і практичне значення.

Питання діяльності партійних організацій України по формуванню у трудящих почуттів і переконань пролетарського, соціалістичного інтернаціоналізму на різних історичних етапах знаходяться в центрі уваги багатьох дослідників.

Рецензована монографія, підготовлена Інститутом історії партії при ЦК Компартії України спільно з кафедрою історії КПРС Вищої партійної школи при ЦК Компартії України, є першою спробою сумарного історико-партійного аналізу досвіду Компартії України по інтернаціональному вихо-

у книзі зустрічаються окремі неточності. Так, на с. 119 мова йде про святкування 75-річчя II з'їзду РСДРП у липні 1973 р. Насправді це було в 1978 р. Неточно названо меморіальний комплекс «Український державний музей історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» (с. 224). Доцільно було б також дати хоч короткий історіографічний огляд праць з висвітлюваної проблеми.

Незважаючи на зазначені недоліки, книга в цілому заслуговує позитивної оцінки.

А. Г. СЛЮСАРЕНКО (Київ),
В. І. МІРОШНИЧЕНКО (Київ)

ванню трудящих. Хоча кожний етап революційно-перетворюючої діяльності КПРС, як відомо, мав свої особливості, а форми, засоби, методи ідеологічного впливу партії наповнювалися новим змістом, вона базувалася на марксистсько-ленінському вченні, традиціях і попередніх досягненнях. Автори успішно простежили цю наступність.

Актуальність дослідження даної проблеми зумовлюється й тим, що буржуазні ідеологи, опортуністи намагаються фальсифікувати суть пролетарського інтернаціоналізму. Особливо запевзятю перекручують інтернаціоналістську політику партії української буржуазні націоналісти, які вдаються до всіляких методів і засобів, щоб применшити досягнення Української РСР і Радянського Союзу. Отже, звернення до багатого досвіду нашої партії допомагає ідейно загартовувати радянських людей, виховувати їх у дусі непримиренності до будь-яких проявів націоналізму.

Рецензована праця є результатом дослідження великої кількості джерел. Як свідчить список літератури, діапазон їх досить широкий: твори В. І. Леніна і документи партії, праці Ю. В. Андропова та інших керівних діячів КПРС, архівні матеріали, періодична преса, починаючи з кінця XIX століття і до наших днів. Така джерельна база дала змогу авторському колективу глибоко дослідити всю багатогранну діяльність партійних організацій України по формуванню інтернаціоналістської свідомості трудящих, показати її як невід'ємну частину всієї ідеологічної роботи КПРС. На жаль, автори не подали історіографічного огляду літератури з теми і рідко посилаються на доробок своїх попередників у ході висвітлення тих чи інших питань практичної діяльності партійних організацій України, особливо на сучасному етапі (див. с. 315—316).

В монографії використано хронологічно-проблемний метод дослідження: висвітлено діяльність партійних організацій України по інтернаціональному загартуванню трудящих під час боротьби за здійснення буржуазно-демократичної та соціалістичної революцій, встановлення і зміцнення влади Рад. Цілом законномірно в книзі виділено роботу партійних організацій в період громадян-

¹ Матеріали Пленуму Центрального Комітету КПРС 14—15 червня 1983 р. — К., 1983, с. 17.

ської та Великої Вітчизняної воєн. Адже від зміцнення інтернаціональної єдності російського, українського та інших народів нашої багатонаціональної держави значною мірою залежала перемога над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією, над фашизмом.

Завдання інтернаціонального виховання розглядаються в книзі невідривно від усієї обстановки в країні та за її межами. На основі численних цікавих і переконливих фактів автори показують, як, наприклад, зміни в міжнародному становищі після другої світової війни, утворення світової соціалістичної системи, зростання міжнародних економічних і культурних зв'язків СРСР вимагали відповідної перебудови і вдосконалення комуністичної пропаганди. Це привело до поглиблення інтернаціоналістських почуттів у радянських людей, що стимулювало їх трудову і політичну активність, примножувало вклад у зміцнення світової соціалістичної співдружності.

Багато уваги приділено діяльності партійних організацій по інтернаціональному вихованню трудящих в умовах розвинутого соціалізму. На наш погляд, це правомірно, бо в цей період перед радянським суспільством постали нові завдання. Як підкреслювалося в постанові червеневого (1983 р.) Пленуму ЦК КППС, «ідеологічну, виховну, пропагандистську роботу необхідно рішуче підняти на рівень тих великих і складних завдань, які розв'язує партія в процесі вдосконалення розвинутого соціалізму»².

У книзі висвітлено економічні й духовні основи інтернаціонального виховання в умовах розвинутого соціалізму, показано особливості роботи партійних організацій у цьому напрямі. Автори наголошують на посиленні нерозривного зв'язку інтернаціонального і патріотичного виховання, простежують, як воно на практиці пов'язується з класовим загартовуванням трудящих, особливо молоді, з виробленням у них класово-партійного підходу до оцінки всіх явищ і подій суспільного життя. В монографії висвітлюються наукові основи ідеологічної роботи партії, її системність, планування, координація дій партійних, громадських організацій та державних ідеологічних установ, комплексний підхід до постановки всієї справи комуністичного виховання, що дає змогу органічно поєднувати інтернаціональне виховання з ідейно-політичним, трудовим, патріотичним, моральним, правовим, естетичним.

На цікавих і переконливих фактах автори показують, як партійні організації використовують старі форми й засоби ідеологічного впливу, збагачуючи і удосконалюючи їх. Наприклад, у системі політичної освіти з'явилися теоретичні семінари, присвячені вивченню ленінської теоретичної спадщини з національного питання, національної політики КППС, проблем пролетарського інтернаціоналізму, читаються лекції і цикли лекцій з цієї тематики. Одночасно в монографії аналізуються й нові

форми політико-виховної роботи партії — такі, як, наприклад, народні університети і факультети інтернаціонального виховання, дні науки, суспільно-політичні клуби ім. Я. Галана, клуби інтернаціональної дружби, ленінські народні музеї та кінотеатри. Як відзначається у книзі, дійовою формою пропаганди ідей соціалістичного інтернаціоналізму стали Всесоюзні походи молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави.

Автори ґрунтовно проаналізували роботу партійних організацій на кожному історичному етапі по поширенню теоретичної спадщини основоположників марксизму-ленінізму, показали, як партія, враховуючи конкретні історичні обставини, творчо розвивала марксистсько-ленінське вчення про пролетарський інтернаціоналізм та інтернаціональне виховання трудящих мас. У книзі знайшла відображення також специфіка цієї роботи в різних регіонах України.

В цілому авторський колектив успішно справився із своїм завданням. Разом з тим йому можна висловити деякі побажання та критичні зауваження. На нашу думку, варто було б посилити увагу до теоретичного обґрунтування окремих положень, зокрема, коли йдеться про створення світової соціалістичної системи і нові завдання, що постали перед партійними організаціями в інтернаціональному вихованні (с. 204). Слід було б дати визначення змісту соціалістичного інтернаціоналізму, показати його збагачення і нові аспекти в його пропаганді.

В окремих розділах при викладі матеріалу акцент переноситься з діяльності партійних організацій по інтернаціональному вихованню трудящих на його результативність. Так, розповідається про зростання міжнародних зв'язків УРСР, участь республіки в міжнародному соціалістичному поділі праці і зовсім не показано, як партійні організації враховували це в ідейно-виховній роботі, в інтернаціональному вихованні радянських людей. У книзі констатується факт, що в багатонаціональних трудових колективах створюються сприятливі умови для формування інтернаціоналістських почуттів, що партійні організації вбачають свої завдання в тому, щоб якнайкраще використати існуючі можливості спільної трудової діяльності для згуртування людей, виховання справжніх патріотів і інтернаціоналістів (с. 254). На жаль, при цьому не розкривається конкретна діяльність партійних організацій, механізм їх роботи по інтернаціональному вихованню в таких колективах. Водночас висвітлення цього питання мало б практичне значення.

У книзі наведено чимало фактів, які свідчать про увагу партійних організацій до викриття буржуазного націоналізму, про їх боротьбу проти націоналістичних передсудів, національної обмеженості. Та враховуючи гостроту ідеологічної боротьби на сучасному етапі, бажано було б узагальнити досвід партійних організацій по проведенню контрпропаганди.

Зустрічаються у книзі неточні назви, зо-

² Там же, с. 66.

крема, ЦДАЖР СРСР і Держполітвидав УРСР (с. 307), «глухі» посилання на журнал (с. 306), окремі цитати без посилань на джерела (с. 240, 303). Дуже нерівномірно у розділах представлена джерельна база. Так, у першому розділі дано 69 посилань, а в останньому — лише 30, причому жодного на архів.

Однак ці недоліки не применшують значення рецензованої праці. Наукова громадськість одержала цікаву книгу, написану яскравою мовою і на високому науковому рівні.

П. М. ШМОРГУН (Київ),
Н. Л. ПРОСКУРА (Луцьк).

ЗБРОЙНА СИЛА СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Гарчев П. І.

Червона гвардія України у боротьбі за владу Рад.

К. : Вища школа. Вид-во при Київ. держ. ун-ті, 1983.—151 с.

Доктор історичних наук, професор П. І. Гарчев відомий як дослідник історії організації та бойової діяльності Червоної гвардії України в 1917—1918 рр. Його перу належить ряд праць з цієї проблеми. Зокрема, в 1969 р. вийшла монографія «Червона гвардія України у Жовтневій революції», в якій П. І. Гарчев висвітлив питання формування, озброєння, матеріального забезпечення та бойової підготовки Червоної гвардії. Ряд даних книги, зокрема підрахунки чисельності Червоної гвардії, ефективно використовуються радянською історіографією Великого Жовтня.

У рецензованій праці автор зосередив увагу на з'ясуванні збройної боротьби Червоної гвардії за встановлення й утвердження диктатури пролетаріату на Україні в період тріумфального походу Радянської влади. Залучивши ряд нових матеріалів, він ґрунтовно простежив хід цієї боротьби, розкрив роль Червоної гвардії як одного з основних знарядь встановлення влади Рад, показав значення солідарних дій трудящих мас Росії й України в соціалістичній революції.

На відміну від попередньої праці, в якій розповідається про два етапи збройної боротьби червоногвардійців України в кінці 1917 — на початку 1918 р., у новій монографії П. І. Гарчев цілком слушно виділяє три етапи цієї боротьби. Перший з них охоплює період з кінця жовтня до початку листопада, другий — від початку листопада до середини грудня і третій — від середини грудня 1917 р. до кінця лютого 1918 р. При їх висвітленні автор врахував об'єктивні процеси розвитку соціалістичної революції на Україні та динаміку наростання збройної боротьби загонів Червоної гвардії проти контрреволюційних сил Каледіна і Центральної ради.

П. І. Гарчев справедливо відзначає, що в перший період у ряді районів України влада перейшла до рук Рад без збройної боротьби. Мирне встановлення Радянської влади в цих районах було забезпечене попередньою більшовизацією Рад, переважа-

ючим впливом більшовиків у масах. При цьому Червона гвардія виступала гарантом як мирного встановлення влади Рад, так і її дальшого зміцнення, паралізувала намагання всеросійської й української контрреволюції до відновлення буржуазної влади. Лише у Вінниці та Києві у цей час розгорнулася збройна боротьба проти місцевих сил поваленого Жовтневою революцією буржуазного Тимчасового уряду. На підтримку Жовтневого збройного повстання в Петрограді поряд з революційними солдатами рішуче виступили озброєні загони робітників Києва і Вінниці.

Якщо у Вінниці збройне повстання привело до встановлення влади Рад, то в Києві наслідками переможного повстання скористалася буржуазно-націоналістична Центральна рада. Жовтневі бої в Києві, як показано в рецензованій книзі, виявили зговір Центральної ради з російськими контрреволюційними силами, яка приховувала його, видаючи себе за «всукраїнську Раду робітників і селян». Її демагогія породила у частини революційних сил, навіть у деяких членів більшовицьких комітетів, ілюзії можливості еволюції ради в орган Радянської влади, зміни її складу і політики. Це негативно відбилосся на темпах мобілізації сил для розгрому націоналістичної контрреволюції.

Аналізуючи співвідношення революційних і ворожих революції сил, яке чітко виявилось на другому етапі бойових дій Червоної гвардії, П. І. Гарчев переконливо показав, що воно диктувало єдино можливий тоді шлях встановлення влади Рад на Україні — збройну ліквідацію Центральної ради і донської контрреволюції. Це вимагало дальшого зростання і зміцнення Червоної гвардії, проведення на місцях збройних повстань за владу Рад, організації наступальних дій революційних військ проти Центральної ради і Каледіна. Проте на цьому етапі ініціатива боротьби здебільшого належала Центральній раді і Каледіну, які вступили в контрреволюційний союз проти Радянської Росії і влади Рад на Україні. Окопавшись у Києві, Центральна рада намагалася поширити свою владу на всю Україну, оформити «свою» буржуазну державність, стала на шлях конфронтації з Радами. Вона розганяла їх, роззброювала революційні війська і червоногвардійців, затримувала загони, які виступали на боротьбу з Каледіном, направляла і пропускала на Дон контрреволюційні сили. В книзі показано, що Червона гвардія і революційні солдати, не обмежуючись обо-

роною, переходили в контрнаступ, давали відсіч ворожим силам.

У ході боротьби в широких масах зріло переконання в необхідності знешкодження Центральної ради, дедалі більше робітників і селян бралося за зброю, щоб встановити владу Рад.

Головну увагу автор приділив висвітленню третього, вирішального етапу бойових дій Червоної гвардії, коли Українська Радянська республіка, проголошена на I Всеукраїнському з'їзді Рад, утверджувала свої позиції в рішучій боротьбі проти Центральної ради і Каледіна. Значно зросли в той час збройні сили трудящих України. На початку 1918 р. вони налічували близько 120 тис. червоногвардійців. Ім на допомогу Радянський уряд направив 32 тис. революційних солдатів і червоногвардійців. П. І. Гарчев детально висвітлив наступальні дії українських і російських радянських військ, які злилися із збройними повстаннями за владу Рад у Катеринославі, Кам'янському, Олександрівську, Києві, Одесі та інших містах.

Збройна боротьба з ворогами Радянської влади розглянута автором у межах тих адміністративних регіонів, які були створені після Лютневої революції, — Донецько-Криворізької області, Південно-Західного краю і Півдня України. При цьому автор залучив ряд нових джерел, які значно збагатили видання.

Завдяки дослідженням П. І. Гарчева сьгодні історична наука має ґрунтовне і повне висвітлення активної участі Червоної гвардії України в боротьбі за утвердження Радянської влади. Поряд з цим покладена в основу книги концепція висвітлення ролі Червоної гвардії і наведені автором фактичні дані переконливо викривають сучасні буржуазні і буржуазно-націоналістичні фальсифікації історії боротьби за встановлення влади Рад на Україні.

Схвалюючи принципові оцінки і фактичний виклад бойової діяльності Червоної гвардії України, слід зауважити, що висвітлення боротьби за встановлення влади Рад автор мав узгодити з процесом завершення їх більшовизації. Це дало б йому змогу уникнути відзначених ще в рецензії на рукопис книги тверджень, ніби Радянська влада в жовтневі дні встановилася й там, де Ради ще перебували в руках есеро-меншовицьких елементів (с. 14, 18—36).

На жаль, у книзі перебільшується значення резолюцій розширених пленумів Рад спільно з представниками фабрично-заводських і солдатських комітетів з відгуком на Жовтневе збройне повстання в Петрограді. Безперечно, що ці резолюції виражали позитивне ставлення широких мас до Жовтневої революції, Ради Народних Комісарів і влади Рад на місцях. Але зображувати рішення пленумів Рад як реальне встановлення Радянської влади в багатьох містах і повітах Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Чернігівської і Херсонської губерній у жовтневі дні, твердити про наступне придушення або втрату влади Рад на цій території нема ніяких

підстав (там же). Серед депутатів Рад Харкова, Катеринослава, Полтави, Одеси, Херсона, Николаєва та інших міст, у виборках Рад і створених ними коаліційних ревкомах тоді переважав блок дрібнобуржуазних і націоналістичних елементів, які саботували здійснення рішень названих розширених пленумів Рад, зірвали перехід влади до рук Рад. Тому лише перехід цих Рад під керівництво більшовиків, утворення більшовицьких ревкомів, що спиралися на Червону гвардію, зумовлював встановлення влади робітників і селян.

Коли б у книзі були використані матеріали новітніх видань (Нарисів історії обласних партійних організацій, 2-ї частини хроніки «Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине» та ін.), можна було б уникнути й деяких інших прикрасів. Зокрема, в ній суперечливо висвітлюється діяльність катеринославського губревкому, створеного в кінці жовтня 1917 р. Спочатку автор правильно відзначив, що до його складу ввійшли представники дрібнобуржуазних партій (с. 20). Але далі П. І. Гарчев твердить, ніби 1 листопада склад губревкому змінився на користь більшовиків, він став утверджувати владу Рад (с. 21—23). При такому викладі залишається незрозумілим, чому через три тижні цей орган перейшов до рук українських буржуазних націоналістів, був проголошений «губерніальною революційною радою» (с. 50). Між тим, Катеринославський губревком з самого початку не був революційним органом. Хоч до нього входили й більшовики, він перебував у руках дрібнобуржуазних і націоналістичних елементів, дотримувався платформи «однорідної соціалістичної влади», не визнавав Раднаркому. Склад його змінювався і поповнювався буржуазними, дрібнобуржуазними і буржуазно-націоналістичними елементами. Логічним наслідком цих змін було перейменування 22 листопада губревкому в «губерніальну раду» і визнання нею Центральної ради¹.

Не менш суперечливо з'ясовуються в книзі революційні події на Криворіжжі. Спочатку автор повторив взяті з мемуарних джерел твердження, ніби 15 листопада там були розброєні петлюрівці і встановилася влада Рад (с. 55). Далі, на основі документальних даних він показав, що Радянська влада в Кривбасі перемогла в січні 1918 р. (с. 80). Проте до січня 1918 р. ніякого роззброєння петлюрівців у Кривому Розі не було, а в місцевій Раді переважали дрібнобуржуазні й націоналістичні групи².

¹ Великая Октябрьская социалистическая революция и победа Советской власти на Украине: Хроника важнейших ист.-парт. и рев. событий.— Киев, 1982, ч. 2, с. 90, 103, 113, 144, 218, 276, 292—293.

² Там же, с. 270, 690, 778; Кривому Розу — 200. Историко-экономический очерк.— Днепрпетровск, 1975, с. 40—43; История городов и сел Украинской ССР: Днепрпетровская область.— Киев, 1977, с. 293.

У книзі зустрічаються неточності в наведених дат (с. 50, 124) та ініціалів. Зокрема, неточно передані ініціали Г. К. Орджонікідзе (с. 69, 80, 148), Е. І. Квірінга (21, 53), Л. Г. Мокієвської-Зубок (78, 80, 148), В. Г. Юдовського (с. 108), О. А. Недріта (с. 79). З одним ініціалом подаються прізвища І. Д. Вишнякова (с. 76), В. О. Варганова (с. 77), О. К. Воронського (с. 34), А. Г. Железнякова (с. 73), П. А. Кіна (с. 19), С. І. Лапіна (с. 88, 89), П. Т. Лепіка (с. 54), М. С. Патлаха (с. 12), М. І.

Подвойського (с. 69), Л. Л. Пятакова (с. 119), М. Є. Суглицького (с. 89) та ін.

Незважаючи на окремі зауваження, рецензована праця в цілому заслуговує на позитивну оцінку. В своєму основному змісті — висвітленні ролі Червоної гвардії в розгромі буржуазно-націоналістичної і кадетсько-каледінської контрреволюції, в установленні влади Рад на Україні — вона є новим словом в історичній науці.

П. Л. ВАРГАТЮК (Київ)

ВАЖЛИВИЙ ЕТАП У ЗМИЦНЕННІ РАДЯНСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДРУЖБИ

Документи

и материалы по истории советско-польских отношений. Т. XI. : январь 1956 г.— декабрь 1960 г.

Редкол.: советская часть: И. И. Костюшко (отв. ред.) и др., польская часть: В. Бальцерак (отв. ред.) и др.— М. : Наука, 1983.—603 с.

XI том документів та матеріалів з історії радянсько-польських відносин охоплює період із січня 1956 р. по грудень 1960 р. До нього увійшло 333 документи, значна частина яких опублікована вперше. Усі вони розкривають важливий період у розвитку всебічних зв'язків і братерського співробітництва між СРСР та ПНР. В ті роки дедалі міцніли дружні зв'язки між КПРС і ПОРП, законодавчими органами й урядами обох держав, їх громадськими організаціями. Все це мало важливе значення для дальшого розширення співробітництва Радянського Союзу та Польської Народної Республіки.

Документи, вміщені в XI томі, висвітлюють інтернаціоналістський характер, різноманітні форми й масштаби багатосторонніх зв'язків між СРСР і ПНР. Значна частина з них (док. №№ 2, 3, 32, 98, 249, 300 та ін.) свідчить про спільні виступи Комуністичної партії Радянського Союзу та Польської об'єднаної робітничої партії на міжнародній арені з актуальних проблем сучасності. Вони взяли активну участь у нарадах комуністичних і робітничих партій 1957 й 1960 рр. (док. № 101—103, 328 та ін.).

У той період СРСР та ПНР на різних нарадах і конференціях послідовно боролися за ослаблення міжнародної напруженості, ліквідацію виявів та наслідків «холодної війни», нав'язаної агресивними силами імперіалізму; виступали з пропозиціями щодо збереження миру, створення європейської системи колективної безпеки, зміцнення довіри і розвитку взаємовигідного співробітництва між народами. Зокрема, ПНР запропонувала створити без'ядерну зону в Центральній Європі. Ця важлива

ініціатива була енергійно підтримана Радянським Союзом та іншими соціалістичними країнами (док. №№ 92, 122, 123, 126, 136). Надаючи важливого значення діяльності Організації Варшавського Договору, СРСР і ПНР брали активну участь у заходах, спрямованих на зміцнення безпеки країн соціалістичної співдружності, на збереження миру в усьому світі (док. №№ 56, 152, 227, 279).

Наведені в рецензованому виданні документи і матеріали переконливо свідчать про те, що дружні зв'язки між КПРС і ПОРП на всіх рівнях піднялися у 1956—1960 рр. на новий щабель (док. №№ 53, 119, 188, 240 тощо). Обмін делегаціями, досвідом партійної роботи, обговорення актуальних питань соціалістичного будівництва та інші форми співробітництва братніх партій сприяли вирішенню завдань, які стояли перед ними.

Важливе місце в томі займають документи, які розкривають багатостороннє взаємовигідне економічне співробітництво між СРСР і ПНР (док. №№ 14, 45, 118, 217, 234 та ін.). У розглядуваний період були підписані угоди про надання Радянським Союзом кредитів братній країні, допомогу в будівництві промислових підприємств, у розвитку нафтової й газової промисловості та інших галузей господарства ПНР, добуванні мідної руди, а також про будівництво на території Польської Народної Республіки нафтопроводу «Дружба» (док. №№ 28, 29, 175, 268, 318 тощо).

Значна кількість документів збірника висвітлює, зокрема, науково-технічне співробітництво між СРСР і ПНР у ті часи (док. №№ 112, 197, 238 та ін.). В широким масштабах здійснювалася діяльність Радянсько-Польської комісії з цих питань, що сприяло здійсненню в майбутньому спеціалізації та кооперації виробництва в рамках міжнародного соціалістичного поділу праці, а також зростанню ролі обох країн у діяльності Ради Економічної Взаємодопомоги (док. №№ 82, 151, 194, 264 тощо).

В томі знайшло документальне відображення розширення торговельних зв'язків між СРСР і ПНР (док. №№ 5, 71, 121, 228 та ін.). Завдяки індустріалізації Польщі зросла питома вага обладнання в її експортних поставках до СРСР. У свою чер-

гу в імпорті ПНР збільшилася частка виробничих машин з Радянського Союзу.

До рецензованого видання включено документи, які відбивають культурні взаємозв'язки СРСР і ПНР, що розвивалися на основі двосторонньої угоди від 30 червня 1956 р. (док. №№ 27, 35, 107, 205 та ін.). В розглядуваний період значно розширилося й поглибилося радянсько-польське культурне співробітництво в галузі науки, вищої й середньої освіти, літератури, образотворчого мистецтва, музики, театру, кінематографії, преси, радіо, телебачення, спорту та туризму.

З кожним роком зростали плідотворні взаємозв'язки між АН СРСР і Польською Академією наук та іншими науково-дослідними установами обох країн. Про це свідчать спільні дослідження радянських і польських учених у галузі фізико-математичних, хімічних, технічних, геолого-географічних, біологічних, суспільних та інших наук (док. №№ 70, 111, 263 та ін.). У 1960 р. почалася спільна робота істориків СРСР і ПНР по виданню серії «Документів та матеріалів з історії радянсько-польських відносин», до якої належить і рецензований том.

Документи, що ввійшли до нього, дають змогу детально простежити дружні зв'язки й між громадськістю обох країн (док. №№ 89, 158, 199, 274 та ін.). Важливу роль у їх розвитку відігравали Всесоюзне товариство культурного зв'язку із закордоном (з грудня 1957 р.— Товариство радянсько-польської дружби) та з боку ПНР — Товариство польсько-радянської дружби. В роботі обох цих громадських організацій брали участь партійні й державні діячі, вчені, письменники, артисти, воєначальники, передовики виробництва. Товариства організовували проведення масових заходів з метою популяризації радянської культури у ПНР та польської — в СРСР, проводили значну роботу по ознайомленню трудящих обох країн з традиціями спільної боротьби народів проти соціального й національного гноблення, за свободу й незалежність тощо. Урочисто відзначалися річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції та Відродження Польщі, Радянської Ар-

мії і Війська Польського, укладення радянсько-польського договору про дружбу, взаємодопомогу і післявоєнне співробітництво та інші знаменні події в історії народів СРСР і ПНР. Справі їх зближення, зміцнення дружби між ними сприяли також розвиток взаємного обміну туристами й екскурсіями мешканців прикордонних областей і воєводств, організація «поїздів дружби» та інші контакти між радянською й польською громадськістю (док. №№ 17, 25, 51, 85, 139 тощо).

Певна кількість документів у томі присвячена відносинам Польської Народної Республіки з Українською РСР. Це — документи про возведення консульства ПНР у м. Києві в ранг Генерального (док. №№ 93 і 95), повідомлення ТАРС про заснування Українського відділення Товариства радянсько-польської дружби (док. № 184), доповідна записка Міністерства культури УРСР і Українського товариства культурного зв'язку з закордоном про Дні культури ПНР в республіці (док. № 177) та ін.

Слід відзначити високий ідейно-політичний і науковий рівень рецензованого видання. У ньому вміщено хроніку найважливіших подій радянсько-польських відносин у 1956—1960 рр., перелік документів, покажчик імен, географічних назв, партій, організацій та установ, періодичної преси, що сприяє ефективному користуванню ним.

Вихід у світ чергового тому документів і матеріалів з історії відносин СРСР і ПНР має велике наукове та ідейно-політичне значення. Усім своїм змістом збірник яскраво свідчить про історичну спільність класових інтересів радянського і польського народів, єдність цілей та дій КПРС і ПОРП, міцність інтернаціональних уз братерства й співробітництва між Радянським Союзом і Польською Народною Республікою. Безумовно, це видання буде корисним для істориків, пропагандистів, а також усіх, хто цікавиться актуальними проблемами радянсько-польських відносин.

С. М. АНТОНЮК (Київ),
О. А. ЮРЧЕНКО (Київ)

ПРО ШЛЯХИ ФОРМУВАННЯ В УЧНІВ НЕПРИМИРНОСТІ ДО БУРЖУАЗНОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Бевза О. І.

*Викриття антикомунізму в процесі
вивчення історії та суспільствознавства.*

— К.: Рад. школа, 1982.—151 с.

Формування особистості юнаків і дівчат відбувається в обстановці гострого класового протистояння двох протилежних світових систем — соціалізму і капіталізму. Ведучи ідеологічну боротьбу проти соці-

лістичних країн, імперіалістичні кола намагаються притупити політичну свідомість молоді, посяяти скептицизм і аполітичність, схилення перед чужими соціалістичному суспільству звичками і мораллю. В цих умовах питання комуністичного виховання юнаків і дівчат займають провідне місце в системі політичної освіти підрастаючого покоління. Оволодіння ідеями марксизму-ленінізму дає молоді сильну зброю, яка дозволяє успішно протистояти впливу чужої ідеології. Важливою умовою чіткої політичної орієнтації є озброєння юнаків і дівчат методом класового підходу до суспільних явищ. Все це є елементами

політичної культури нашої молоді, яка має бути готовою давати рішучу відсіч буржуазній ідеології.

Характерною рисою рецензованої праці є те, що автор, спираючись на передовий досвід учителів Української РСР, здійснив відбір навчального матеріалу до курсів історії, суспільствознавства та основ Радянської держави і права, використання якого допоможе вчителю аргументовано викривати антикомуністичні фальсифікації.

У посібнику вдало рекомендуються різноманітні методи використання висловлювань В. І. Леніна у процесі викриття реакційної суті соціал-реформізму та ревізюнізму, соціально-економічних коренів опортунізму на уроках історії у VIII, IX і X класах. Автор розглядає конкретні шляхи і засоби викриття реакційної суті фальсифікаторської політики, ідеології і практики українського буржуазного націоналізму й сіонізму, антирадянської спрямованості їхнього політичного альянсу на сучасному етапі.

Багато уваги в праці приділено формуванню політичної зрілості старшокласників, виробленню у них уміння орієнтуватись у складних політичних ситуаціях сучасного життя, давати аргументовану відсіч антикомуністичним фальсифікаціям.

Позитивним є те, що автор рекомендує конкретні форми актуалізації знань учнів, які вчителі зможуть використати у процесі формування непримиренності до буржуазної ідеології. В книзі наводяться цікаві факти, що розвінчують буржуазні міфи про «чисту випадковість» історичних перемог Червоної Армії під Москвою 1941 р., про нібито вирішальну роль англійських й американських військових поставок Радянському Союзу у його перемозі під Сталінградом.

У розділі «Виховання непримиренності старшокласників до релігійної та буржуазно-націоналістичної ідеології» йдеться про комплексний підхід до шляхів і методів формування ідейно-політичної й науково-атеїстичної переконаності учнів у процесі критики клерикального антикомунізму. В ньому автор основну увагу приділяє викриттю клерикально-антикомуністичної спрямованості політики основних буржуазних партій та організацій у капіталістичних кра-

їнах, злочинного використання ними релігії в антирадянських цілях.

Заслужують на увагу складені автором таблиці, в яких вміщено рекомендації про використання конкретного матеріалу про реакційну суть православ'я, католицизму, уніатства, іудаїзму на уроках історії в школі. На жаль, у книзі відсутній матеріал, який би допоміг учителю викривати безпідставність домагань церковників про нібито видатну роль християнської релігії в політичній історії Росії, в розвитку її духовної культури. Як відомо, ці домагання посилюються в зв'язку з 1000-річчям запровадження християнства на Русі.

У посібнику розкриті важливі напрями ідейного загартування учнів у процесі викриття буржуазних фальсифікацій прав і свобод громадян СРСР. Подано рекомендації щодо форм і методів виховання в учнів глибокого розуміння докорінних переваг політичної системи радянського суспільства над буржуазною, розвінчування спроб антикомуністів дискредитувати конституційні основи нашого суспільства, положення про рівноправність громадян Союзу РСР, їх права й обов'язки.

Автор на конкретному матеріалі показує шляхи формування на уроках основ Радянської держави і права понять про повноту соціально-економічних, політичних та особистих прав і свобод громадян Радянського Союзу.

Заслужують схвалення вміщені у посібнику словник найбільш уживаних термінів і понять, а також список рекомендованої літератури, що стануть в пригоді старшокласникам при самостійній підготовці. Список літератури набагато б виграв, якби автор включив до нього педагогічні й методичні праці.

В цілому посібник сприятиме активізації роботи по виробленню в учнів наступальних позицій у боротьбі проти буржуазних фальсифікацій історичного процесу. Крім того, матеріали, наведені автором, можуть бути використані під час підготовки і проведення політичного інформування й інших позаурочних заходів у школі. Творче їх використання сприятиме вихованню в учнівської молоді високої політичної культури.

Г. І. ПІДЛУЦЬКИЙ (Київ)